

Міністерство освіти і науки України
Одеська національна юридична академія

І. Г. ОБОРОТОВ

**ТЕМПОРАЛЬНІ ГРАНІ
ПРАВА**

Миколаїв
Ліон
2009

ББК 67.0
УДК 340.12:115
О 22

Друкується за рішенням Вченої ради Одеської національної юридичної академії Протокол № 6 від 18 квітня 2009 р.

Рецензенти:

Козловський А. А., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету, заслужений юрист України

Кравчук М. В., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету

Оборотов І. Г.

Темпоральні грані права: Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Ліон», 2009. – 230 с.

ISBN 978-611-534-013-2

В монографії здійснюється комплексне теоретико-правове дослідження проблеми співвідношення права і часу. Правовий час зображується невід'ємним атрибутом правової реальності, який виражається у трьох формах: реального, концептуального і перцептуального часу. При розгляді часового середовища права увага звертається на процес правового розвитку, який розгортається у часі, і темпоральну дію правових норм. Відзначається, що право намагається вплинути за допомогою своїх регулятивних властивостей на певні часові параметри діяльності, отже законодавчого закріплення здобувають строки і терміни. Окремої теоретичної розробки дістає проблема давності. Аналізу піддаються формально-визначені та оціночні темпоральні поняття, використовувані в законодавстві.

Монографія адресується науковцям, аспірантам, студентам юридичних навчальних закладів, практикуючим юристам та всім, хто цікавиться проблемами теорії та філософії права.

УДК 340.12:115
ББК 67.0

ISBN 978-611-534-013-2

© Оборотов І. Г., 2009

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні питання часу в правовій сфері.....	12
1.1. Час як об'єкт людського пізнання	14
§ 1. Міфологічні концепції часу	15
§ 2. Час у християнському богослов'ї та релігійній філософії	20
§ 3. Основні наукові концепції часу.....	27
1.2. Способи сприйняття й обчислення часу.....	40
1.3. Правовий час як атрибут правової реальності.....	55
Розділ 2. Часове середовище права.....	76
2.1. Правовий розвиток і наступність у праві.....	76
2.2. Дія норм права у часі.....	98
§ 1. Часові межі існування норми права.....	100
§ 2. Типологія дії правової норми у часі	122
§ 3. Презумпція незворотності нормативно-правового акта ...	134
Розділ 3. Формалізація часу у праві.....	148
3.1. Хронологія і хронометрія правового побуту	148
3.2. Строки у правовому регулюванні	156
§ 1. Поняття й обчислення строків.....	156
§ 2. Способи класифікації строків	164
§ 3. Давність як особливий вид строку	176
3.3. Формально-визначені й оціночні темпоральні поняття в законодавстві України.....	190
Висновки.....	201
Бібліографія за темою дослідження	206
1. Діючі джерела та пам'ятники права.....	206
2. Монографічні роботи та навчальна література	210
3. Дисертаційні дослідження.....	216
4. Наукові статті	217
5. Література на іноземних мовах	221
6. Довідкова література.....	222
Словник основних термінів	223

ВСТУП

Розвиток права й держави в епоху постмодерну висуває нові вимоги до методології наукових досліджень, потребує використання нових підходів, зокрема запозичення досягнень інших сфер знання; вивчення феноменів, що пов'язані з правом, але не є цілком юридичними. Таким чином, нового прочитання дістає проблема темпоральних характеристик права, розглянута на теоретичному рівні у новому ракурсі: якщо більшість існуючих досліджень зачіпає окремі темпоральні питання (дія права в часі, вчення про строки тощо), то у цьому дослідженні пропонується комплексний аналіз проблеми взаємодії права й часу – від темпорального виміру правової реальності до буття права у часі і вивчення способів управління темпоральними параметрами діяльності.

Вихід за межі позитивістського розуміння права дозволяє подивитися на право у його зв'язку з іншими явищами фізичного й соціального світу, а це обумовлює необхідність розгляду часу у самих різних його проявах. Час є не тільки зручним інструментом для фіксації або вимірювання тривалості юридичних фактів. Це – також і середовище, в якому перебуває право, вимір правової реальності, елемент, що забезпечує правову наступність; він характеризує не лише явища зовнішнього світу, але є найважливішою складовою правової свідомості. Можна говорити про наявність особливого правового часу, пізнання специфіки якого відкриває нові можливості для юриспруден-

ції і має значення як для теорії й філософії права, так і для галузевих юридичних наук.

Пошук і вивчення особливостей правового часу не може розглядатися як самоціль, оскільки результати таких досліджень можуть бути використані при науковій розробці проблем правової свідомості і правової культури; правового розвитку й наступності; реалізації й застосування права; інтерпретації правових норм тощо.

Багато які з питань, розглянутих у монографії, вже були досить ретельно досліджені, проте необхідність цієї роботи обумовлена цілою низкою обставин, які підкреслюють актуальність обраної теми:

1) малочисельністю у вітчизняній юридичній літературі загальнотеоретичних комплексних досліджень взаємозв'язку права й часу;

2) необхідністю розробки методологічних основ дослідження темпоральної проблематики;

3) недостатнім рівнем врегулювання в українському законодавстві порядку набуття чинності та її втрати нормативно-правовими актами, а також способів дії правових норм у часі;

4) потребою у більш глибокому вивченні темпоральних аспектів діяльності як об'єкта правового регулювання;

5) необхідністю визначення низки темпоральних категорій і формування орієнтирів для інтерпретації оціночних темпоральних понять при здійсненні правозастосовної діяльності.

Сучасні теоретико-правові, історико-правові, компаративістські й філософсько-правові дослідження національної правової системи, її трансформації і включення до регіонального і міжнародного правопорядку мають потребу в удосконаленні категоріального апарату, розробленні термінології, яка дозволила би відображати й пояснювати процеси, що відбуваються у правовій реальності. Зокрема, необхідне старанне дослідження питання про правовий

розвиток і з'ясування значення понять «прогрес» і «регрес», «еволюція» й «революція», що дозволить сконструювати суцільну модель розвитку національної правової системи, встановити значення наступності як зв'язку часів, оцінити її роль у забезпеченні монолітності правової реальності й узгодженні її різних рівнів.

Необхідність дослідження питання про дію правових норм у часі пов'язана з недостатньою визначеністю українського законодавства: відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який встановлював би порядок набуття правовою нормою чинності та її втрати, можливість застосування її до обставин, які не є сучасними чинності цієї норми. Регулювання частини із цих питань Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і вступу їх в силу» створює парадоксальну ситуацію, коли підзаконний акт встановлює правила дії для законів; тому, думається, що низка положень цієї роботи може бути використана при підготовці проекту Закону України «Про нормативно-правові акти».

Розроблення проблеми способів дії правових норм у часі, зокрема ультраактивності й ретроактивності, пов'язана з відсутністю в законодавстві чітких правил із цього приводу (за винятком положень ст. 58 Конституції України та ще декількох норм, які містяться в галузевому законодавстві), що створює деяку хаотичність у законодавстві і відкриває можливість для правозастосовної сваволі. Звідси, виникає нагальна потреба у визначенні того, який спосіб дії повинен бути основним, а які – винятковими, із чітким переліком можливостей їх використання.

Дослідження хронології й хронометрії правового буття має велике значення для будь-якої галузевої юридичної науки і для будь-якої галузі права, оскільки теоретичне осмислення вчення про строки, вивчення проблеми формально-визначених й оціночних темпоральних понять

створює доктринальну основу для вдосконалення нормотворчої й правозастосовної діяльності.

Мета роботи полягає в загальнотеоретичному дослідженні феномена правового часу у його різноманітних проявах.

Відповідно до цієї мети виділяються конкретні **завдання дослідження**:

– розгляд часу через призму природничо-наукових, гуманітарних і філософських знань;

– вивчення основних характеристик часу і визначення найбільш значимих категорій, які можуть бути використані при дослідженні правової реальності;

– дослідження феномена правового часу, виділення його форм, властивостей і функцій;

– виявлення основних закономірностей правового розвитку як процесу, що розгортається у часі;

– визначення темпоральних меж існування норми права і меж життя нормативно-правового акта;

– характеристика способів (типів) дії джерел права у часі;

– дослідження питань хронології й хронометрії правового побуту;

– визначення поняття строків та їхня класифікація;

– дослідження формально-визначених і оціночних темпоральних понять у вітчизняному законодавстві.

Об'єктом дослідження є правовий час як особлива форма часу, що є властивою правовій реальності.

Предметом дослідження є буття права у часі, зокрема правовий розвиток та часові межі існування правових норм і способи їх дії у часі, а також темпоральні параметри правового буття.

У роботі використано загальнонаукові і спеціально-наукові **методи пізнання**, конкретне поєднання яких обумовлене метою й завданнями дослідження. З урахуванням принципу додатковості застосовуються класична, некла-

сична і постнекласична методологія, активно використовується міждисциплінарний підхід. Використання антропологічного, цивілізаційного і синергетичного підходів зумовлене необхідністю розгляду правової системи в рамках пануючої постмодерністської парадигми.

Звернення до досягнень інших сфер гуманітарного, природничо-наукового, філософського й богословського знання дозволило сформулювати концепцію правового часу як складової правового хронотопу; виявити за допомогою діалектичного, структурно-функціонального й системного методів його основні форми, властивості і функції. Історико-догматичний і порівняльно-правовий методи задіяні у дослідженні правового розвитку, а також при розгляді питань темпоральної дії правових норм і вивченні строків у правовому регулюванні. У всіх розділах роботи використовувалися методи формальної й змістовної логіки, зокрема методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції, аналогії та узагальнення тощо.

Теоретичну базу дослідження становлять роботи до революційних, радянських і сучасних російських авторів С. С. Алексєєва, К. Н. Анненкова, Д. М. Бахраха, Є. В. Васильовського, П. П. Гайденко, В. П. Грибанова, Л. М. Гумільова, І. Є. Енгельмана, О. В. Ісаєвої, В. Б. Ісакова, М. М. Коркунова, С. О. Котляревського, О. В. Малька, Ю. Б. Молчанова, Г. І. Петрова, А. В. Полякова, А. О. Тілле, Є. М. Трубецького, С. Л. Франка, П. П. Цитовича, Б. Б. Черепакіна, Г. Ф. Шершеневича, А. Є. Якубова та ін.

Активно використовувалися праці сучасних українських вчених В. А. Бачиніна, С. В. Бобровника, Т. М. Вахонєвої, Р. О. Гаврилюк, К. К. Жоля, А. А. Козловського, М. В. Кравчука, А. Ф. Крижанівського, В. В. Луця, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, Ю. В. Павленка, Ю. О. Пономаренка, О. В. Пушняка, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скаун та ін.

З метою більш глибокого осягнення досліджуваної теми використовувався доробок зарубіжних науковців Ж.-

Л. Бержеля, Г. Дж. Бермана, Е. Дженкса, М. Еліаде, Ф. Лас-
саля, Н. Неновські, Н. Рулана, П. Сандевуара, Е. Тоффлера,
Р. Уолкера та ін.

Монографію підготовлено за результатами кандидат-
ської дисертації, що є першим у вітчизняній юридичній
науці комплексним дослідженням співвідношення права й
часу, що включає в себе не лише вивчення правового часу,
як виміру правової реальності, і питань дії права у часі, але
й усього спектра проблем, які виникають при спробах
управління темпоральними параметрами діяльності за
допомогою права. Новизна обумовлюється самостійним
авторським підходом до більшості досліджуваних про-
блем, переосмисленням і вдосконаленням цілої низки вже
сталих положень юриспруденції, розробленням власних
визначень.

Останнім часом дослідження проблем, що порушу-
ються у цій монографії, значно активізувалося, однак у
дослідженнях російських теоретиків права І. В. Волк і
Т. Л. Тенілової й українського правознавця О. В. Пушняка
все ж таки відсутній повномасштабний підхід, оскільки
випускаються з уваги ті або інші питання (як правило, це –
темпоральні параметри правового побуту). У цій роботі,
наскільки це можливо, робиться спроба виправити подіб-
ного роду недоліки, розглядаючи взаємовідносини права
й часу в усіх його проявах.

Зокрема, *наукова новизна* може бути виражена в таких
положеннях:

– висувається ідея чотирьох стадій існування нормати-
вно-правового акта: 1) «ембріонального» стану; 2) народ-
ження; 3) життя; 4) періоду, що слідує за «смертю» нор-
мативно-правового акта;

– на теоретико-юридичному рівні виокремлюються
матеріальні й формальні підстави зворотної дії норматив-
но-правового акта: серед перших – зміст акта, з якого з не-
обхідністю випливає його зворотна дія, і недостатня уре-

гульованість правовідносин нормативно-правовим актом, який діяв раніше; до других належать наявність колізійної норми; пряма вказівка законодавця на зворотню дію акта; автентичне або офіційне тлумачення, результат якого набуває зворотної дії;

– правовий принцип незворотності нормативно-правового акта, відповідно до якого акт не може впливати на юридичні факти, що виникли раніше дати набуття ним чинності, визнається не аксіомою, а спростовною правовою презумпцією;

– удосконалено дефініцію правового часу, який визначається як особливий різновид соціального часу, що є складовою частиною правового хронотопу і невід’ємним атрибутом правової реальності, й має три форми – реальний, концептуальний і перцептуальний час;

– давність розглядається як особливий вид строку, із впливом якого пов’язане настання певних юридичних наслідків, причому сам перебіг строку давності не має юридичного значення; формулюються загальні риси, властиві різним давностям: 1) юридичні наслідки наступають тільки після закінчення строку давності; 2) давність у жодному з її видів не може бути названою безумовною; 3) строк давності обчислюється одиницями календарного часу, але, як правило, не може бути ідентифікований з відрізком реального часу;

– удосконалено ідею про можливість поділу законодавчих темпоральних понять на формально-визначені й оціночні, засвідчується необхідність розумного поєднання елементів формального й оціночного у законодавчій техніці, що дозволить забезпечити високу ефективність механізму правового регулювання;

– стверджується, що прогрес і регрес є не об’єктивними формами розвитку, а його оцінками, які залежать від розуміння суб’єктом мети розвитку;

– набуло подальшого розвитку вчення про два основних способи вимірювання часу, що використовуються у практичній діяльності – хронологічний (через зазначення моментів часу та їхнє впорядкування) і хронометричний (через визначення тривалості часових інтервалів).

Практичне значення одержаних результатів проявляється в можливості їх використання у подальших дослідженнях у сфері теорії держави і права, порівняльного правознавства й галузевих юридичних наук як їх теоретико-методологічної основи. Ряд положень цього дослідження може бути використаний у нормопроектуванні і вдосконаленні чинного законодавства з питань дії у часі нормативно-правових актів і правового регулювання строків; науково-дослідній роботі – для подальшого дослідження проблем правового розвитку, дії норм права у часі, вдосконалення вчення про строки; навчальному процесі – для викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Порівняльне правознавство» і написання відповідних розділів у підручниках і навчальних посібниках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ЧАСУ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ

Після довгих років панування думки про неможливість обміну методологічним досвідом між різними сферами знань, останнім часом зазначається, що «реальна наукова практика переконливо спростовує подібні філософські фантазії. Більше того, вчені постійно перетинають межі між науками, щоб на основі досвіду колег із інших наукових галузей вирішувати свої власні завдання»¹. Ще у 1924 р. професор С. О. Котляревський у статті «Теорія відносності і правознавство»² зробив ряд висновків, які з успіхом можуть бути використані і при розгляді будь-якої природничо-наукової концепції у правознавстві. Відзначаючи тісну взаємодію в історії людської думки «між науками природничо-математичними, і тими, що поставили своєю метою вивчення людини і людського співжиття», С. О. Котляревський застерігає «проти будь-якого бажання витлумачити ці слова як спробу перенести у зовсім далекі сфери теорію відносності... Будь-хто, познайомившись з останньою, зрозумів би весь несмак і методологічну недозволенність такого прийому»³. У той же час юрист, будучи «сином свого століття і культури», працюючи у своїй сфері, мимоволі шукає відповідь на питання про зв'язок його

¹ Жоль К. К. Методы научного познания и логика (для юристов). - К.: Атика, 2001. - С. 70.

² Котляревский С. А. Теория относительности и правоведение // Советское право. - 1924. - № 1. - С. 25-47.

³ Там само. - С. 25, 35.

знань із пануючими ідейними течіями. Тому тут ідеться про те, які думки теорія відносності може збуджувати у юриста і на які шляхи вона його мимоволі спрямовує⁴.

Слід застерегти про неприпустимість однобокого підходу до досліджуваного питання й нагадати про необхідність розгляду проблеми темпоральності як багатогранного явища у її зв'язку з правовою сферою, оскільки саме праворозуміння, за слушним зауваженням В. В. Дудченко, має плюралістичний характер і ніколи не існувало його єдиного розуміння⁵. Крім того, як зазначає М. В. Кравчук щодо сучасної методології, остання є «складним за змістом і формами вияву утворення, що характеризується різноманітними, подекуди протилежними підходами..., розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді дослідників і осягненні та розумінні ними історико-правового світу, умовами їх соціального та індивідуального буття, змінами соціально-політичної, культурологічної ситуації в світі»⁶. Разом із тим слід відмовитися і від сліпого копіювання природничих, математичних, гуманітарних знань до юридичної методології, оскільки, як наголошує А. А. Козловський, «сучасний етап розвитку права і світового правознавства... характеризується тією особливістю, що право вже більше не може задовольнятися тими пізнавальними методами, які воно виробило в собі або некритично запозичило з інших наук»⁷.

Створення теоретико-методологічної бази дослідження має спиратися на принцип ретельного відбору лише

⁴ Там само. – С. 35.

⁵ Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – С. 5.

⁶ Кравчук М. В. Методологічні засади, категоріальний апарат та особливості проведення історико-правової розвідки// http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=115

⁷ Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 264.

тих даних, які можуть набути теоретичного або практичного застосування у правознавстві. Для досягнення цього, втім, не обійтися без уважного розгляду проблеми часу взагалі у природничо-правовому, гуманітарному, філософському, релігійному аспектах. Таким чином, очевидною стає неможливість обмеження розгляду тільки питаннями юридичного характеру і постає нагальна необхідність у зверненні до неюридичних сфер знання, розгляді різних концепцій часу.

1.1. Час як об'єкт людського пізнання

Категорія часу належить до числа тих, які відіграють ключову роль в усіх без винятку сферах знання – як природничо-наукових, так і гуманітарних. Філософія ж, будучи ядром, що синтезує всі сфери культури, і в той же час є світоглядною й методологічною її підвалиною, – із самого свого зародження намагається сформулювати визначення категорії часу, встановити його статус і вивчити його властивості, спираючись на результати досліджень, здійснюваних різними науками.

Основна складність для філософів полягає в різноманітності підходів до проблеми часу не тільки у самій філософії й гуманітарних науках, але й у фізиці, астрономії, геології, біології, психології й інших природничих науках. Відомий філософ Ю. Б. Молчанов у своєму виступі на III–IV Всесоюзній нараді з філософських питань природознавства, оцінюючи рівень проникнення у сутність часу у порівнянні з глибоким пізнанням простору й матерії, зробив такий висновок: «Що стосується часу, то над ним людина, як і в найдавніші часи, ніякої влади не має, не може його перетворювати й переборювати. Єдине, чого вона навчилася, це точного відліку часу за допомогою спостереження над небесними світилами, а потім за допомогою

різних технічних засобів. Більше того, час і багато які з його властивостей становлять для нас загадку не тільки у сферах, доступних лише тонкому науковому дослідженню, не тільки у сфері мікро- і мегасвіту, але й на рівні нашого повсякденного досвіду, у нашому повсякденному житті. У нас немає ані достатніх знань про час і його властивості, ані достатнього його розуміння»⁸.

І все ж таки, незважаючи на такий висновок, слід зазначити, що за час існування Людства склалися декілька концепцій часу, низка з яких викликає певний інтерес при розгляді питань, пов'язаних із темпоральним буттям права і формалізацією часу за допомогою права.

§ 1. Міфологічні концепції часу

Час нерозривно пов'язаний із простором: вже Б. Ріман і Г. Мінковський пов'язали їх воедино – у просторово-часовий континуум; але як основні елементи світобудови вони розглядалися ще у перших міфологічних картинах світу⁹. Так, давньоіндійські «Упанішади» представляють простір (акаша) і час (кала) як першопричини буття; у давньоіранській «Авесті» перше божество Зерван (час) породжує весь інший світ; Хаос і Хронос стоять біля витоків еллінського світу.

У первісних суспільствах і в найбільш давніх цивілізаціях зміна вважалася не безперервним процесом, що відбувається у часі, а переривчастою й стрибкоподібною. Принципові зміни в природі розглядалися як такі, що відбувалися раптово, але неминуче і з певним ритмом. Первісна ідея часу як ритмічного повторення стала основою його поділу

⁸ Цит. по: Сучкова Г. Г. *Время как проблема гносеологии*. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 3-4.

⁹ Исмаилов И. И. *Категории пространства и времени в механистической картине мира // Философские аспекты учения о времени, пространстве, причинности и детерминизме*. – М., 1985. – С. 22.

і, зрештою, його вимірювання¹⁰. Про це свідчить у першу чергу культ Місяця у найдавніших цивілізаціях, де фаза цього світила стає першою мірою часу. У слов'янських мовах це очевидно й донині: для позначення проміжку часу й найменування небесного тіла Місяця застосовується одне й те ж слово. У релігії Давнього Єгипту бог Місяця Тот вшановувався як той, хто вимірює і розмежовує час і як захисник точних і непогрішних вимірювань¹¹.

За словами американських орієнталістів Г. Франкфорта і Г. А. Франкфорта міфопоетична концепція часу є не кількісною і абстрактною, а якісною і конкретною, міфопоетичне мислення не знає часу як «однорідної тривалості або як послідовності якісно індиферентних явищ... Первісна людина не абстрагує ідею часу від свого переживання часу»¹².

У ритуальному житті стародавніх народів можна побачити «навмисне узгодження космічних і соціальних подій»: так, у Вавилоні початок нового царювання і відкриття нового храму завжди святкувалися у перший день Нового року; в Єгипті ж коронація відбувалася раннім літом, коли починав розливатися Ніл або восени, коли вода починала спадати й удобрені поля були готові для посіву. Це свідчить про те, що первісна людина намагалася діяти в унісон із природою, орієнтуючись на її ритми.

На особливу увагу заслуговує концепція часу у давньоєгипетській передфілософії, досліджувана В. В. Ждановим. Тут важливими є такі моменти: 1) єгиптяни чітко виокремлювали три природні складові часу – минуле, теперішнє і майбутнє, серед яких минуле є найголовнішою,

¹⁰ Уитроу Дж. Естественная философия времени. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – С. 78.

¹¹ Там само. – С. 78.

¹² Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. – СПб.: Амфора, 2001. – С. 34-35.

довліючою над двома іншими складовими; 2) у єгипетських текстах зустрічаються два терміни, що безпосередньо відносяться до тематики часу – *нехех* і *джет*, що перекладається як «нескінченність» й «вічність». Ці дві категорії слід розглядати як дві складові одного цілого – *рек* («часу»), «вся повнота змісту якого визначається двома складовими – *нехех* і *джет*»¹³. У свідомості єгиптян два зазначених терміни пов'язувалися із культом Осириса, якого в стародавніх текстах часто називають «*Неб джет хека нехех*» – «Володар вічності-джет, властитель вічності-нехех». Г. Франкфорт зазначає, що єгиптяни уявляли світ статичним і незмінним, таким що вийшов із рук Творця вже у цілком готовому вигляді – «історичні події були, відповідно, не чим іншим, як поверхневими порушеннями встановленого порядку або повторюваними подіями, значення яких ніколи не змінюється»¹⁴.

Не можна обійти стороною питання про геометричні моделі часу, що по різному представляють історичний процес. Для міфології характерною є циклічна модель часу, де минуле задає структуру, однакову і для минулого, і для теперішнього, і для майбутнього. Згодом вона трансформується у спіралеподібну, в якій минуле зазнає змін за рахунок досягнень теперішнього. Нарешті, з'являється лінійна модель, яка може бути суворо лінійною, однозначною (у релігійних системах, які визнають передзadanість світу) або лінійною тільки у напрямку минулого і такою, що нескінченно розгалужується у майбутнє (у сучасній науці). Циклічна та спіралеподібна моделі, однак, мають своїх прихильників і дотепер.

¹³ Жданов В. В. Проблема времени в древнеегипетской мысли // Вопросы философии. – 2003. – № 2. – С. 153-156.

¹⁴ Цит. по: Уитроу Дж. Естественная философия времени. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – С. 76.

Час міфу – це *циклічний час*, що у традиційному суспільстві і не міг бути іншим. Цікаво, що циклічність знайшла своє відбиття у російському слові «время»: воно прийшло в російську мову через церковнослов'янську і походить від праслов'янського «*vьrtmen*» – «обертання»¹⁵. Тверда циклічність, консервативність життєвих процесів визначалися співвіднесеністю життя архаїчної людини з природними ритмами і слабкістю найдавніших громад перед стихіями. Будь-яка новація могла привести до загибелі громади, тому найкращими здавалися ті зразки діяльності і схеми поведінки, які пройшли апробацію часом і були легітимізовані міфологічною системою. Саме традиція, яка забезпечує рух суспільства усередині заданих ритмів і циклів буття та збереження цілісності інформації й незмінності колективних знань, стала формою боротьби з регресом¹⁶.

У міфі присутні й історичний час (як рух від минулого до майбутнього), і циклічний час (який відповідає циклам природи), і «довільні часові переміщення і маніпуляції із часом» (зупинка, «розширення», «стиснення» часу, вихід за його межі). Тобто визнається паралельна наявність у міфі декількох часових траєкторій. У зв'язку із цим, справедливим вбачається твердження А. В. Костіної про те, що «мислення первісної людини, позбавлене почуття історії з її розташуванням подій у їх лінійній послідовності, випереджаючи парадокси теорії відносності, визнає одномоментне існування часових циклів, що мають різну векторну орієнтацію»¹⁷.

¹⁵ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1970. – С. 86.

¹⁶ Костина А. В. К проблеме соотношения цикличности и линейности времени мифа и массовой культуры // Мир психологии. – 2002. – № 3. – С. 147.

¹⁷ Там само. – С. 147.

Архаїчний міф поділяє час на *профанний*, в якому перебувають люди, і *сакральний*, в якому живуть герої, причому людина може вступити в сакральний час («вічність»), а герой або божество – «випасти» у час профанний¹⁸. Дослідниця зазначає, що в сучасному міфі масової культури (до якого в першу чергу належить кіно) спостерігається аналогічна ситуація. Там «є час, але немає еволюційного розвитку в часі, ... є ситуації, пережиті героєм, але немає їх часової і причинної обумовленості, ... є минуле, теперішнє і майбутнє, але вони не утворюють стійкої послідовності і виступають в одному ряді подій... Основними особливостями цього часу стають конечність, гетерогенність і багатомірність, що дозволяє протиставити час сучасної міфології часу історії»¹⁹.

Видатний румунський історик релігії М. Еліаде підкреслює «потребу у повній регенерації часу», яка спостерігається не тільки у первісних народів і виражається в тому, що будь-яка архаїчна людина сподівається на зникнення профанного часу, щоб жити у сакральному: так, Навруз, персидський Новий рік, – одночасно і свято Ахура-Мазди (він святкувався в «день Ормазд» першого місяця), і день, коли були створені людина і світ. У переказі, який розповів арабський поет ад-Дімашкі, цар проголошує: «Сьогодні новий день нового місяця нового року; усе, що час зістарив, має бути оновлене!». Вважалося, що саме в цей день визначаються на цілий рік і людські долі²⁰. Очевидно таку ж природу має поширене повір'я, за яким «як Новий рік зустрінеш – так його і проведеш».

¹⁸ Там само. – С. 148.

¹⁹ Там само. – С. 153-155.

²⁰ Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения. – М.: Ладомир, 1999. – С. 367, 370.

§ 2. Час у християнському богослов'ї та релігійній філософії

Сприйняття часу у монотеїстичних релігіях відрізняється від політеїстичного, заснованого на міфології, у першу чергу побудовою схеми історичного розвитку: якщо для міфології це повторюваний цикл, то для монотеїстичних релігій (Християнства, Іудаїзму, Ісламу) – це лінія, яка веде від початку світу до його кінця. Співвідношення ж профанного й сакрального часу поступається місцем проблемі тимчасового й вічного.

«Найбільш темпоральною релігією за всю історію людства», на думку І. М. Савельєвої й А. В. Полетаєва, вочевидь, виявилось християнство²¹. Християнській концепції часу присвячено цілу низку спеціальних робіт, у більшості з яких підкреслюється фіналістський характер християнського сакрального часу, його кінцівка (від Створення світу до Страшного Суду), із чітким поділом на епохи до і після Різдва Христового.

Відносність часу знайшла вираження у біблійних текстах Старого і Нового Завітів: так, у псалмі 89 сказано: «... *перед очами Твоїми тисяча років, як день вчорашній, коли він проминув, і як сторожа в ночі*» (Пс. 89: 5). Про те ж говорить і апостол Петро у своїх посланнях: «... *у Господа один день, як тисяча років, і тисяча років, як один день*» (2Пет. 3: 8). У книзі Еклезіяста, або Проповідника звертається увага на своєчасність всього, що відбувається у світі: «*уському свій час, і час будь-якій речі під небом: час народжуватися, і час вмирати; час насаджувати, і час виривати посаджене; час вбивати, і час лікувати; час руйнувати, і час будувати...*» (Екл. 3: 1-8).

²¹ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. История и время. В поисках утраченного. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 599.

У рамках християнської традиції проблема вічності у її відношенні до часу перетворилася на проблему відношення Бога до створеного ним світу: *aeternitas* – божественний час, *tempus* – земний час²². Так, за словами апостола Петра, «... короткочасне легке страждання наше вироблює в безмірному надлишку вічну славу, коли ми дивимося не на видиме, але на невидиме: бо видиме є тимчасовим, а невидиме – вічним» (2 Кор. 4: 17-18). Сучасний катихизис о. Олега Давиденкова розглядає вічність як онтологічну властивість Бога, якою заперечується його залежність від умов часу як форми мінливого тварного буття: «Будучи Сам Творцем часу, Бог перебуває поза часом. Такі поняття, як «раніше», «після», «тепер» тощо до Бога незастосовні, оскільки усі пов'язані із цими поняттями часу зміни для Бога не існують, для Нього – усе теперішнє, Бог цілком є присутнім у кожному моменті часу»²³.

Вірменський дослідник християнських коренів сучасного права Р. А. Папаян зазначає, що усе почалося зі створення часу, бо першим актом творіння було те, що «*відокремив Бог світ від темряви*» (Бут. 1: 4). Лише після цього у Біблії з'являються терміни, якими позначається час (а саме: день, ніч, вечір і ранок), і починається відлік часу, першою мірою якого став день. Протягом шести днів Господь створив матеріальний світ, а сьомий – день суботній залишив для Себе. Оскільки Бог не втомлюється, встановлення суботнього дня означає необхідність присвятити його після шести днів труда Богові, духовному спілкуванню із Ним, а не лише відпочинку²⁴.

²² Штомпель Л. А. Лики времени. – Ростов н/Д, СПб: РГСУ, Компьютериконь-АРИТА, 1997. – С. 182.

²³ Давыденков Олег, иерей. Катихизис. Введение в догматическое богословие. – М.: ПСТГУ, 2005. – С. 71.

²⁴ Папаян Р. А. Христианские корни современного права. – М.: НОРМА, 2002. – С. 139-140.

При подальших згадках про суботу Господь вказує: «*Субот Моїх дотримуйтеся*» (Вих. 31:13), «*Суботи Мої бережіть*» (Лев. 19:3), де займенник «Мої» неодмінно йде поряд із згадкою про суботу. Як зазначає Р. А. Папаян, встановлення субот Господніх підкреслює, що людина не владна над часом і час не є об'єктом права власності: людина може лише використовувати його у всій повноті, за винятком сьомої частини, яка належить лише Богові і є недоторканою²⁵. Таку ж природу має встановлення суботного місяця та суботного і ювілейного (п'ятдесятого, що повторюється після кожного сьомого семиріччя) років.

Одним із перших християнських авторів, що торкнулися теми співвідношення вічного й тимчасового був Блаженний Августин, який писав у своїй «Сповіді»: «творець усякого часу – Ти... Ти не в часі був раніше часів, інакше Ти не був би раніше всіх часів. Ти був раніше всього минулого на висотах завжди існуючої вічності, і Ти піднімаєшся над усім майбутнім... Всі роки Твої одночасні й недвижні: вони стоять; ті, що приходять, не витісняють тих, що йдуть, бо вони не проходять... Твій сьогоднішній день не уступає місця завтрашньому і не змінює вчорашнього. Сьогоднішній день Твій – це вічність»²⁶.

Велике значення проблема часу набуває у зв'язку з проблемою людини: людина вперше сприймається не як абстрактна сутність, а як особистість, яка, ведучи внутрішній діалог із Богом, здатна до самоусвідомлення через переживання конкретних станів власної душі. Особливого значення концепція суб'єктивного переживання часу набуває у зв'язку з тим, що час для Августина стає «репрезентантом Бога в душі індивіда»²⁷. Розглядаючи концепцію

²⁵ Там само. – С. 140.

²⁶ Августин Аврелий. Исповедь. – М.: Республика, 1992. – С. 166.

²⁷ Журавльова Т. В. Час як феномен людської життєдіяльності: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04. – Київ, 2003. – С. 6.

Блаженного Августина у своєму дисертаційному дослідженні, Т. В. Журавльова називає його родоначальником трансцендентально-антропологічної традиції осмислення часу, відповідно до якої здатність до вимірювання часу цілком залежить від духовного сприйняття людини, від змісту духу, що стає мірою часу²⁸.

Августин переосмислює і греко-римську циклічну історіософську схему, яка представляла історію людства у вигляді виру подій з тенденцією до погіршення. За його вченням завдяки Жертві Христовій цей круговорот розімкнувся і почався новий відлік часу, отже, історія набула лінійного вигляду: від створення миру до його кінця.

Порівнюючи філософію Платона із вченням Блаженного Августина, французький дослідник Ж. Гіттон зазначає, що елліни уявляли собі присутність вічного у часі у вигляді циклічних повернень, припускали, що час триває вічно, а нинішнє життя є не більш ніж епізодом існування душі – оскільки того вимагали міфи. Однак, «християнська думка висловлюється цілком конкретно. У душ немає історії до появи їх у цьому світі. Вони виникають із народженням людини, а із смертю зникає свобода й історія для них припиняється. Міфологічна система часу відкинута. Доля людська вирішується раз і назавжди. Христос втілюється раз і назавжди. Циклічний час розвінчано»²⁹.

Дуже точно висловив відношення до часу і вічності Фома Аквінський: «вічність цілісна, часу ж це не притаманне, ... вічність є мірою перебування, а час – мірою руху»³⁰.

У російській релігійній філософії кінця XIX – початку XX ст. проблема вічності зачіпалася в роботах М. О. Бердяєва, С. М. Булгакова, В. В. Розанова, В. С. Соловйова, Є. М. Тру -

²⁸ Там само. – С. 7.

²⁹ Цит. по: Флоровский Георгий, прот. Воскресение мертвых (Прим. 24) // <http://pravbeseda.ru>

³⁰ Цит. по: Штомпель Л. А. Вказ. твір. – С. 183.

бецького, С. М. Трубецького, П. О. Флоренського, Г. В. Флоровського, С. Л. Франка та їхніх учнів.

Так, відомий філософ і юрист Є. М. Трубецької пише про те, що час є межею тільки для істоти, яка переживає становлення у часі, але не для «Всеєдиного і Безумовного», тобто – Бога. Розглядаючи антиномію тимчасового й вічного, мислитель спростовує популярну в протестантизмі теорію фаталізму (присуду долі), відповідно до якої кожній людині ще до появи її на світ винесений передвічний вирок. У роботі «Сенс життя» Є. М. Трубецької пише, що «у божественному розумі суд не може передувати нашим справам вже тому, що ці справи – вічно перед Його очами: тому тут суд – не попередній: навпаки, як суд про *дійсні* справи... він – їхнє необхідне *наступне*, притому не в часі, а за смыслом логічного висновку...»³¹. В цілому протиріччя тимчасового й вічного проявляється у протиставленні людської волі і творящої сили Божої: «Ця воля Бога і людини не порушують одна одну, тому що, з одного боку, Бог у вічності покладає початок часові і включає людину та його справу до свого творчого плану; а з іншого боку, *людина у часі творить перед лицем вічності*: кожна її справа, будь-який її рух і намір певним чином вічні... тому що для цього [Божественного] суду кожна мить віддаленого минулого *вічно існує*»³².

Досить показовими у цьому зв'язку є дослідження М. М. Міронової, присвячені проблемі переосмислення категорії «розвиток» у контексті по-християнськи орієнтованої психології. Результатом вивчення новозавітних положень, писань Отців Церкви і богословів стали цікаві висновки: зокрема, про те, що розвиток є розгортанням із можливості в реальність, прояв у душі людини буття обра-

³¹ Трубецькой Е. Н. Избранные произведения. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – С. 180-184.

³² Там само. – С. 188-189.

зу Божого, створеного в акті творіння; він є не саморозвитком, а спів-розвитком; і тут істотними є два моменти: 1) вольова участь особистості у спів-розвитку («одна воля у творінні, але дві – в об'єженні»), 2) принципова неможливість самотійного, без участі Бога, розвитку людини, його обумовленість Словом-Логосом і Його благодаттю³³. Таким чином, розвиток людини напряму пов'язаний із синергією – духовним співробітництвом людини з Богом, а отже може мати своїм наслідком не тільки об'єження, але й деградацію, пошкодження природи (у випадку «недбалого» співробітництва).

Християнська антропологія вказує на безсмертність людини, точніше – на безсмертність її душі, яка є особливим самотійним началом людської природи³⁴. Святе Письмо вказує на безсмертя людини так: «**Бог створив людину в нетління, і у подобу Свою створив його**» (Прем. 2: 23); Бог «... не є Богом мертвих, але Богом живих» (Мф. 22: 32), «**бо у Нього усі живі**» (Лук. 20: 38). Безсмертя людської душі одноставно проповідувалося Отцями та вчителями Церкви як одна з визначальних рис, що ставлять людину вище за усіх видимих створінь божих.

Однак, пояснень вимагає вчення про смерть душ грішників у вічному вогні після Страшного Суду. Відповідь на це питання намагається дати св. Григорій Двоєслов, який писав: «Як два смисли має слово життя, так само два смисли має слово смерть. Інша справа, коли ми живемо у Богові, і інша справа, якщо ми живемо просто, як створені або народжені на світ; тобто інша справа жити блаженно, інша справа існувати, мати буття. Відтак душа може бути

³³ Миронова М. Н. Категория «развитие» в психологии и христианской антропологии // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3. – С. 96.

³⁴ Коржевский Вадим, иерей. Пропедевтика аскетике: компендиум по православной святоотеческой психологии. – М.: Российская Академия Образования, 2004. – С. 76.

названа смертною і безсмертною. *Смертна душа*, коли втрачає *блаженне життя*; *безсмертна ж*, оскільки ніколи не перестає мати буття, не може втратити життя, властивого її природі, і якщо до того ж не буде засуджена ні вічну смерть. Піддана засудженню, вона втрачає блаженне життя, але не позбавляється буття. Звідси випливає, що вона зазнає смерть без смерті, втрату без втрати, кінець без кінця, щоб і смерть її була безсмертною, і нестаток не зменшувався і кінець [був] безкінечним»³⁵.

У визнанні безсмертя душі можна знайти і корені шанобливого ставлення до *останньої волі* померлого, яка саме завдяки релігії стає непохитною. У російському праві до 1917 р. замість терміну «виконавець спадщини» використовувалося поняття «*душенприказчик*» – як зазначає відомий цивіліст і обер-прокурор Св'ятішого Синоду (у 1880-1905 рр.) К. П. Побєдоносцев, – цій особі вмираючий наказує свою душу і останній вираз своєї волі³⁶. На відміну від римського *testamentum*, російська *духовна грамота* (заповіт) виникла не лише для устрою майнових відносин, але й через турботу вмираючого про свою душу та про розв'язання від земних справ.

З визнання безсмертя душі випливає й кримінально-правовий інститут, що передбачає відповідальність за наругу над могилою (ст. 297 КК України): законодавець, таким чином, визнає безперервність особистості і докладає зусиль до захисту фізичних останків людини, які мають воз'єднатися із душею для Суду Божого і майбутнього життя (віра в це декларується у XI-XII членах Нікео-Цареградського Символу Віри: «Чаю воскресіння мертвих. І життя майбутнього віку»).

³⁵ Цит. по: Коржевский Вадим, иерей. Вказ. твір. – С. 79-80.

³⁶ Побѣдоносцевъ К. П. Курсъ гражданскаго права: В 3-х т. Ч. 2. Права семейственныя, наследственныя и завещательныя. – СПб.: Синодальная типографія, 1896. – С. 482.

§ 3. Основні наукові концепції часу

Розгляд наукових підходів до проблеми часу необхідно почати із справедливого зауваження відомого російського темпоролога О. С. Разумовського: «Створити повну теорію або концепцію часу – значить створити теорію світу, що змінюється, або, хоча б, повну картину такого світу і також нас самих, наших почуттів, нашого мислення й логіки. Не більше, не менше. Проте – це надзадача!»³⁷. А втім, концепцій часу досить багато і багато які з них беруть свій початок у глибокій давнині.

Традиційно більшу увагу приділяють двом парам часових концепцій: 1) субстанціальній і реляційній; 2) статичній і динамічній³⁸. Самі ці концепції не є однорідними, але поєднують різні філософські й природничо-наукові теорії. На окремий розгляд заслуговує реляційно-генетична концепція часу, детально розроблена вже у ХХ ст.

Субстанціальна і реляційна теорії по різному вирішують питання про співвідношення часу і матеріальних систем. Для першої час – абсолютна самостійна сутність, не пов'язана з матеріальними системами та їхніми взаємодіями. Для другої – він є похідним від чогось більш фундаментального (такого, що може трактуватися і з ідеалістичної, і з матеріалістичної точок зору).

У класичній механіці І. Ньютона, який дотримувався субстанціальної моделі, час уявляється як «абсолютний та істинно математичний» і спливає «рівномірно, без будь-якого відношення до чого-небудь зовнішнього», відповідає тривалості³⁹.

³⁷ Разумовский О. С. Время: иллюзия или реальность? // Полигнозис. – 1998. – № 1. – С. 43-44.

³⁸ Молчанов Ю. Б. Четыре концепции времени в философии и физике. – М.: Наука, 1977; Маркина О. В. Взаимосвязь временных теорий // Философские аспекты учения о времени, пространстве, причинности и детерминизме. – М., 1985. – С. 40.

³⁹ Маркина О. В. Вказ. твір. – С. 41-48.

Реляційна концепція змальовує час у тісному взаємозв'язку з матерією і ставить його в залежність від напрямку розвитку матеріальних процесів. Теорія відносності А. Ейнштейна завершує спроби Г. Мора, Б. Рімана та Г. Мінковського й остаточно проголошує єдиний чотиривимірний континуум, який поєднує тривимірний простір і одномірний час.

Теорія А. Ейнштейна стосується фізичної картини всесвіту й у темпоральному аспекті зачіпає переважно поняття одночасності й оцінки результатів вимірювань тривалості такими спостерігачами, що перебувають у різних системах відліку⁴⁰.

Говорячи про просторово-часовий континуум, де час є одномірним, цікаво буде відзначити таке: в науці були непоодинокими спроби довести існування світу більш, ніж у чотирьох вимірах. Так, у 1974 р. видатний радянський фізик і авіаконструктор Р. О. ді Бартіні та відомий мислитель-енциклопедист П. Г. Кузнецов опублікували роботу «Множинність геометрії і множинність фізик», в якій час, подібно до простору, уявляється тривимірним і має об'єм⁴¹. Більше того, наприкінці ХХ ст. з'явилися моделі часу із більшою кількістю вимірів: так, гіпотетичні побудови єдиної теорії калібрувальних полів дають семивимірний час, існують також моделі із 24 та 32 вимірами (однак, як вірно зазначає О. Петренко, теорії з такими високими розмірностями все більше відриваються від фізичної дійсності)⁴².

Деякі мислителі у своїх теоріях використовували положення обох концепцій – і субстанціональної, і реляційної.

⁴⁰ Молчанов Ю. Б. Вказ. твір. – С. 114.

⁴¹ Бартіні Р. О. ди, Кузнецов П. Г. Множественность геометрий и множественность физик // Моделирование динамических систем. – Брянск: АН СССР, 1974. – С. 18-29.

⁴² Петренко Олег, свящ. Божественная метрика Вселенной: Слово о пространстве и времени. – М.: Паломник, 2007. – С. 217.

У філософських системах Платона й Аристотеля є два часи: час чуттєвого світу (відносний час) і вічність (абсолютний час).

Г. В. Лейбніц здійснив своєрідний синтез реляційних і субстанціальних ідей. Він вважав «простір, так само як і час, чимось чисто відносним: простір – порядком існувань, а час – порядком послідовностей»⁴³; однак, для монад Лейбніц встановлює однаковий порядок часу – годинники монад синхронізовані, що є еквівалентним абсолютному часу.

Статична й динамічна концепції часу по-різному розуміють співвідношення часу і буття, з різних позицій трактують поняття становлення й існування подій у часі.

Статична модель бере початок у вченні Парменида про неминущий характер усього суцього; динамічна ж – іде від Геракліта. У Середні віки пропонувалося для сфери реального світу використовувати динамічну, а для «потойбічного» – статичну концепцію. Обидві вони остаточно формуються у XVIII–XIX ст.ст., перша – у працях А. Айєра, Р. Брейтвейта, А. Грюнбаума, В. Куайна, Д. Смарта та ін.; друга розроблялася Ч. Бродом, Р. Гейлом, У. Селерсом, Л. Стебінгом і Дж. Уітроу.

Ключовим моментом у розрізненні цих концепцій є класифікація подій. Так, динамічна концепція всі події у світі поділяє на минулі (такі, що не існують), теперішні (реально існуючі) і майбутні (ще не існуючі). Теперішнє, як і в Блаженного Августина, мислиться тут як момент зв'язку між минулим і майбутнім. Динамічність полягає в тому, що відносно моменту теперішнього часу події безупинно міняють своє положення: події майбутнього стають подіями теперішнього, а потім подіями минулого.

Суть динамічної концепції полягає, по-перше, у визнанні становлення подій, і, по-друге, у наданні статусу реально існуючих лише таким подіям, що відбуваються

⁴³ Цит. по: Маркіна О. В. Вказ. твір. – С. 43

зараз. У цих двох пунктах містяться відмінності статичної концепції, за якою всі події розглядаються як такі, що реально існують, а відносини між подіями визначаються через категорії «раніше», «пізніше», «одночасно». Тобто у цьому випадку відмінність між минулим, теперішнім і майбутнім є аналогічною різниці між точками простору, в результаті чого час втрачає свою специфіку: втрачається становлення, що постає тепер не як об'єктивна характеристика процесу, а у вигляді ілюзії свідомості, яка виникає в момент зустрічі з яким-небудь об'єктом⁴⁴. Картина світу із цих позицій, є незмінною, оскільки певний порядок подій є непохитним.

Між парами розглянутих концепцій часу можна помітити певний зв'язок: субстанціальна модель, в основному, відповідає статичній, а реляційна – динамічній; однак реляційна модель теорії відносності допускає і статичну, і динамічну конструкції. Субстанціальна і статична моделі не визнають плину часу і його спрямованості; реляційна й динамічна, навпаки, говорять про *напря́м (стрі́лу) часу*⁴⁵. Узв'язку із цим В. В. Міронов зазначає, що «в цілому історичні уявлення про простір і час можна звести до двох основних концепцій: субстанціальної і реляційної»⁴⁶.

Однією з найбільш авторитетних теорій у сучасній науці вважається *реляційно-генетична концепція часу*, яка використовує досягнення майже усіх часових теорій. Зачатки її з'явилися в трактаті датського геолога Нільса Стенона (Стенсена) «Про тверде, що природно міститься у твердому» (1669), були розвинені у вченні В.І. Вернадського про час-тривалість і остаточно сформовані у цільну концепцію, тісно пов'язану із синергетикою, розроблюваною

⁴⁴ Маркина О. В. Вказ. твір. – С. 45-46

⁴⁵ Там само. – С. 53.

⁴⁶ Философия / Под ред. А. Ф. Зотова, В. В. Миронова, А. В. Разина. – М.: Академический Проект, 2003. – С. 411.

брюссельською школою, яку до самої своєї смерті у 2003 р. очолював лауреат Нобелівської премії І. Р. Пригожин.

Н. Стенон, здійснюючи дослідження у галузях медицини, кристалографії та геології, вводить уявлення про єдиний простір-час, часовий компонент якого виражається подвійно: генетичними ознаками тіл (складом, структурою, властивостями) та їхніми просторово-геометричними відносинами. Завдяки послідовній зміні генетично різно-рідних тіл, що формувалися у різні епохи, реальний геологічний час у трактуванні Н. Стенона набував властивості неоднорідності й незворотності.

Час для Н. Стенона був не функцією і кількісною мірою просторового переміщення тіл, а функцією інформації про їхні просторові відносини й генетичні, якісні ознаки. Іншими словами, він вперше указав на принципову розбіжність у природі теперішнього (динамічного) й минулого (статичного) реального часу, що було для нього показником якісного перетворення систем⁴⁷.

У рамках цієї концепції А. Бергсон створив першу *теорію реального психологічного (перцептуального) часу*, яку він поширив на біологічні системи всіх рівнів організації, починаючи від індивідуального організму і закінчуючи життям у цілому. Вважаючи, що сутність часу полягає у «зміні взагалі», він, таким чином, вперше висунув положення, відповідно до якого час – це не стільки відношення послідовності і властивість тривалості біологічних систем та їх якісно різних станів, скільки інваріантний спосіб переходу між ними⁴⁸. Звідси, А. Бергсон виводить властивості реального (конкретного) психологічного й біологічного часу: безперервність (розвиток відбувається поступово і лише у свідомості робить стрибки (раптові переходи)); не-

⁴⁷ Симаков К. В. К генеалогии реляционно-генетической концепции времени // Свободная мысль. – 2003. – № 4. – С. 92.

⁴⁸ Там само. – С. 94-95.

зворотність (обумовлена безперервним накопиченням нової інформації і є характерною тільки для психофізичних і біологічних систем і процесів); неоднорідність (пов'язана з нерівномірністю процесів розвитку-самоорганізації біологічних систем і з безперервним накопиченням інформації, внаслідок чого якісні стани однієї й тієї ж системи на різних етапах її історичного розвитку істотно відрізняються один від одного)⁴⁹. Конкретний час, таким чином, на думку А. Бергсона, це не стільки кількісна, скільки якісна характеристика послідовних станів у процесі історичного розвитку як свідомості, так і будь-яких біосистем.

Ідея А. Бергсона про протиставлення реального часу-тривалості і ньютонівського фізичного часу набула підтримки з боку В. І. Вернадського, який підкреслював, що будь-який еволюційний процес є процесом незворотним; відповідно, час іде в один бік, у який спрямовані життєвий порив і творча еволюція. Назад процес іти не може, тому що цей порив і еволюція є основними умовами існування світу⁵⁰. Вернадський, ґрунтуючись на емпіричних дослідженнях, підтвердив висновки Бергсона про незворотність, неоднорідність й анізотропність часу (анізотропність являє собою неоднорідність і нерівнозначність функціональних можливостей для системних перетворень і дій у різних напрямках).

Розвиток концепції В. І. Вернадського дозволив йому вперше в науковій і філософській літературі ввести поняття про *різні типи часу* – фізичний, геохімічний, біологічний, геологічний, психофізичний, історичний і космічний. Аналізуючи біологічний час, вчений виявив три форми його прояву: 1) час індивідуального буття; 2) час зміни поколінь без зміни форми життя; 3) еволюційний час –

⁴⁹ Там само. – С. 96.

⁵⁰ Симаков К. В. Концепция реального времени-длениия В. И. Вернадского // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 94.

зміну форм одночасно із зміною поколінь. Саме вони і підтверджують властивість анізотропності, неоднорідності часу. До такого членування біологічного часу подібна ідея Ф. Броделя про три історії: 1) історія людини у її відносинах із навколишнім середовищем, яка повільно плине і повільно змінюється (географічний час); 2) історія груп та індивідів (соціальний час); 3) історія окремого індивіда (індивідуальний час)⁵¹.

У сучасних *хронополітичних* дослідженнях (які розглядають політичний час як зміну політичних відносин і форм їх організації) немовби у розвиток положень Ф. Броделя розрізняють такі рівні (форми, діапазони) темпоральності: 1) реальний час (такий, що складається з подій) – «політична хроніка»; 2) ритми, кон'юнктури, властиві функціонуванню певних політичних систем – «політична хронографія»; 3) час, обумовлений тривалістю існування певних політичних систем, виділенням якісно різних форм політичної організації; 4) вічний час, пов'язаний із включенням форм політичної організації до загальної логіки політичного розвитку, виявленням універсальних законів розвитку⁵².

В. І. Вернадський у корені змінив уявлення, які існували раніше, не тільки про час, але й про єдиний неподільний простір-час; передбачивши висновки І. Пригожина та І. Стенгерс, зроблені ними у праці «Порядок із хаосу». Запропонована останніми *теорія перевідкриття часу* є лише окремим емпіричним підтвердженням більш широкої концепції Вернадського.

⁵¹ Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1989. – № 8. С. 4-5; Тоффлер О. Наука и изменение // Предисл. к кн.: Пригожин И. Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С. 17.

⁵² Чихарев Н. А. Хронополитика: к пониманию трансформации в мировой политике // Вестник Московского университета. Сер. 12. «Политология». – 2004. – № 3. – С. 59.

Принципова відмінність реляційно-генетичної концепції Стенона – Бергсона – Вернадського як від субстанціальної, так і від реляційної, полягає в тому, що вона насамперед пов'язує простір і час із незворотним розвитком матерії, а не з її механічним рухом. При цьому В. І. Вернадський зумів охопити весь спектр незворотних процесів, властивих неорганічному, біологічному й психофізичному типам і різним (від атомарного до космічного) рівням організації матерії⁵³.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася «актуалізацією – як у природознавстві, так і в гуманітаристиці – проблеми темпоральності», у зв'язку із чим виникає феномен сучасної культури, який одержав найменування «перевідкриття часу»⁵⁴. Цей термін було запропоновано І. Пригожиним у контексті синергетичної моделі часу. За його словами, «зворотність законів динаміки, так само як і законів обох фундаментальних наук, створених у ХХ ст. – квантової механіки й теорії відносності, – виражає таке радикальне заперечення часу, якого ніколи не могла уявити будь-яка культура, будь-яке колективне знання. Однак тепер фізика знайшла нову точку опори не в запереченні часу, а у відкритті часу в усіх галузях фізичної реальності»⁵⁵.

У роботах І. Пригожина «Від існуючого до виникаючого: Час і складність у фізичних науках» і «Порядок з хаосу: Новий діалог людини з природою» (у співавторстві з І. Стенгерс) у новому ракурсі розглянуто проблему часу. За оцінкою О. Тоффлера «пригожинська парадигма є особливо цікавою тим, що вона акцентує увагу на аспектах

⁵³ Симаков К. В. К генеалогии реляционно-генетической концепции времени // Свободная мысль. – 2003. – № 4. – С. 108-109.

⁵⁴ Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис, Книжный Дом, 2001. – С. 566.

⁵⁵ Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 7-9.

реальності... і темпоральності – підвищеної чутливості до ходу часу»⁵⁶.

Синергетика досліджує процеси самоорганізації у складних, відкритих, нерівноважних системах, її цікавлять два типи трансформації: 1) перехід від хаосу до порядку (процес виникнення нових форм); 2) перехід від порядку до хаосу (деструктивні процеси розпаду систем). Як зазначає соціолог і філософ права В. А. Бачинін, синергетика активно використовується стосовно фізичних, хімічних та біологічних об'єктів і має велике майбутнє у сфері соціальних наук, хоча і не знайшла дотепер застосування в теорії права, філософії злочину й кримінології⁵⁷.

Синергетична модель причинності враховує, що у складних систем завжди є альтернативні можливості для діяльності й розвитку. Систему, яка перебуває у точці бифуркації (на розпутьті розвитку), можна направити в необхідне русло, якщо застосовувати стосовно неї легкі, але неодмінно резонансні зовнішні впливи, які здатні вивести систему на новий рівень самоорганізації⁵⁸.

У самому загальному вигляді синергетика – це нелінійне мислення й імовірна картина світу, що включає як основні моменти нерівноважності, нестійкості і незворотності складних об'єктів і процесів. Саме так описуються дисипативні системи (далекі від рівноваги), до яких можна віднести й право. Такі системи є принципово відкритими, вони перебувають у постійному становленні й еволюціонують відповідно до нелінійних законів завдяки механізму відбору⁵⁹.

⁵⁶ Тоффлер О. Наука и изменение // Предисл. к кн.: Пригожин И. Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С. 16-17.

⁵⁷ Бачинин В. А. Философия права и преступления. – Х.: Фолио, 1999. – С. 519.

⁵⁸ Там само. – С. 520.

⁵⁹ Честнов И. Л. Актуальные проблемы государства и права. Эпистемология государства и права. – СПб., 2004. – С. 13.

Модель розвитку в синергетиці по-своєму ставить питання про час: якщо раніше нерівноважна система вважалася виключенням із правила, то тепер таким виключенням стає вже система рівноважна. Це означає, що час у синергетиці мислиться незворотним, оскільки основна властивість детальної рівноваги є не чим іншим, як процесом зворотності у часі. Поряд із тим, як виключення, для деяких процесів визнається можливість рівноваги (зазвичай – це процеси хімічні). Синергетична парадигма бачення динамічних процесів, таким чином, із необхідністю містить у собі *презумпцію незворотності часу*⁶⁰. Слід звернути увагу на слово «презумпція», яке свідчить про можливість виключень із правила про незворотність часу.

У гуманітарних науках, зокрема – в юриспруденції, така презумпція може успішно використовуватися. Процес становлення права, його «самоорганізація» послідовно перетерплюють ряд біфуркацій і набувають такої динамічної траєкторії, нерівноважність якої є очевидною. Історія права, таким чином, – процес незворотний, який у жодному разі не може бути повернений назад. У такому ракурсі право постає як дисипативна (самовпорядна і здатна до будування і структурування самої себе) система⁶¹.

Із такої позиції підтримки набуває сформована у правознавстві презумпція незворотності закону: якщо видання закону – це біфуркація, яка змінює траєкторію розвитку соціальних процесів; то норми, що регулюють ті процеси, які відбуваються після видання закону, природно, не можуть застосовуватися щодо процесів, які мали місце до цього, так само як і колишні норми є вже незастосовними

⁶⁰ Постмодернізм. Енциклопедія. – Минск: Интерпрессервис, Книжный Дом, 2001. – С. 566.

⁶¹ Бачинин В. А. Философия права и преступления... – С. 521; Честнов И. Л. Актуальные проблемы государства и права. Эпистемология государства и права. – СПб., 2004. – С. 13.

до нових процесів (однак на практиці із такого положення робиться ряд виключень).

Неможливо обійти питання про *властивості часу*. Сучасний російський дослідник темпоральної проблеми професор О. М. Анісов розглядає час як об'єктивний феномен, що існує незалежно від суб'єкта, який пізнає, й, використовуючи правила логіки, виділяє вісім основних властивостей часу⁶²:

1) здатність до упорядкування за допомогою темпоральних відносин «раніше, ніж» і «пізніше, ніж». При цьому логічно вірною визнається тільки лінійна модель часу, оскільки лише в ній моменти часу можуть бути упорядкованими, циклічна ж модель припускає нескінченну (або обмежену) кількість повторень ряду подій;

2) у відношення «раніше, ніж» вступають унікальні індивідуалізовані події, послідовності яких утворюють історію відповідної сфери реальності. При цьому, унікальною й індивідуалізованою подією (явищем) може бути названа тоді, коли вона відрізняється від усіх інших явищ, за винятком самої себе, і розташовується в об'єктивному просторі, тобто в принципі може бути спостережуваною;

3) буття подій минулого і майбутнього відрізняється від буття подій теперішнього остільки, оскільки кількість предикатів, локалізованих у реальному просторі об'єктів минулого і майбутнього, менше, ніж кількість предикатів об'єктів теперішнього. У цьому зв'язку третьою властивістю часу О. М. Анісов називає «кількісну розбіжність різночасних лейбніціанів (сукупність усіх предикатів об'єкта у кожний момент часу – *I.O.*), що обумовлює поділ подій на минулі, теперішні і майбутні»;

⁶² Анісов А. М. Свойства времени // Логические исследования. Вып. 8. – М.: Наука, 2001. – С. 5-25.

4) перебіг часу (становлення), який полягає у тому, що події майбутнього стають подіями теперішнього, а події теперішнього – подіями минулого;

5) універсальність часу – тобто наявний тільки один, єдиний і загальний час світу. Ця властивість є притаманною саме об'єктивному, але не суб'єктивному часові, де можливі прискорення або уповільнення плину часу: у зв'язку із цим, не можна говорити про об'єктивне існування локальних часів (фізичного, хімічного, соціального і т.д.). Потрібно сказати, що це не укладається в рамки реляційно-генетичної концепції, де підкреслюється саме об'єктивна наявність локальних часів;

6) незворотність часу (неможливо повернутися в минуле, а те, що один раз вже було, ніколи не повториться). Для цього існують дві передумови: по-перше, часовий порядок накладає заборону на петлі у часі; по-друге, не можна потрапити у світ подій, які вже не існують посправжньому у тому розумінні, що вони втратили частину своїх предикатів і ця втрата є непоправною;

7) нефіксованість майбутнього, його альтернативність, невизначеність наперед. Отже, час графічно можна представити розгалуженим, поліваріантним, але тільки тоді, коли мова йде про майбутнє – на відрізок ж, що йде від точки теперішнього в минуле час завжди являє собою пряму лінію без яких-небудь поділів, відгалужень;

8) метамоментна структура часу: плин часу полягає в переході від одного метамоменту до іншого, причому на кожному кроці становлення існує тільки єдиний метамомент, єдине метатеperішнє, «усередині» якого є лінійно упорядковані моменти минулого, виділений унікальний момент теперішнього й моменти майбутнього, що розгалужуються. Досить цікавою є метафора, запропонована О.М. Анісовим для позначення такого метамоментного часу – оскільки метафора «стріла часу» не відбиває розгалужену структуру майбутнього, потрібно замінити її ме-

тафорою про «*мітлу часу*» (держак – минуле, віник – майбутнє, теперішнє ж пов'язує одне з другим)⁶³.

Видатний радянський астроном і астрофізик М. О. Козирев, розглядаючи *теорію активних властивостей часу*, зокрема зазначав, що крім пасивної властивості «тривалості» час володіє ще й активними властивостями (плином і щільністю), завдяки яким він може впливати на перебіг подій⁶⁴. За результатами численних емпіричних досліджень вчений висуває теорію про випромінювання часу зірками (зокрема – Сонцем) і поглинання його речовиною та про здатність часу впливати на стан речовини, її вагу.

За результатами досліджень причинної механіки, М. О. Козирев формулює положення, за яким «час, завдяки своїм активним властивостям може вносити у наш світ організуюче начало і тим самим протидіяти звичайному перебігу процесів, який веде до руйнування організованості і вироблення ентропії»⁶⁵. Незважаючи на те, що вплив часу набагато менший, від ентропійних процесів, він розсіяний у природі повсюди і є можливість його накопичення у живій природі та масивних космічних тілах (зірках тощо). Таким чином, активні властивості часу протидіють настанню теплової смерті Всесвіту.

На можливість прискорення і стиснення часу вказує також і відомий фізик і популяризатор науки С. П. Капіца, який зазначає, що наша епоха відзначається межею стиснення історичного часу, що вже не спроможний до прис-

⁶³ Там само. – С. 24.

⁶⁴ Козырев Н. А. *Время и жизнь* // Козырев Н. А. *Избранные труды* [Сост.: А. Н. Дадаев, Л. С. Шихобалов]. – Л.: ЛГУ, 1991. – С. 384.

⁶⁵ Козырев Н. А. *О воздействии времени на вещество* // Козырев Н. А. *Избранные труды* [Сост.: А. Н. Дадаев, Л. С. Шихобалов]. – Л.: ЛГУ, 1991. – С. 393-394.

корення⁶⁶. У добу найбільшого стиснення історичного часу цей феномен слід враховувати вже як об'єктивний при аналізі різних явищ, що відбуваються у суспільній свідомості (хоча за своєю природою історичний час є внутрішнім, дискретним і структурним, незворотним і нерівномірним відносно до ньютонівського фізичного часу)⁶⁷.

Очевидно, що деякі результати досліджень часу, досягнуті темпорологами різних напрямків, успішно можуть бути використані як методологічна основа для вивчення правової реальності. Однак, з іншого боку, не можна і зловживати міждисциплінарним підходом, і застосовувати його слід лише за необхідності, обумовленої теоретичним або практичним завданням. Надзвичайно важливо проводити чітке розмежування між часом в об'єктивному і суб'єктивному сенсі, використовуючи при цьому відповідні методи дослідження і загострюючи увагу на притаманних йому властивостях.

1.2. Способи сприйняття й обчислення часу

Сучасна юриспруденція вживає для вирішення різноманітних теоретичних і прикладних завдань декілька взаємодоповнюючих способів відліку часу. Дослідження останніх диктується необхідністю більш глибокого осмислення правової дійсності, підвищення ефективності здійснення права, але різноманіття способів відліку часу пов'язане із ставленням до часу у рамках тієї або іншої культури і не може бути вивченим без попереднього знайомства з варіантами сприйняття часу.

⁶⁶ Капица С. П. Об ускорении исторического времени // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6. – С. 10-11.

⁶⁷ Там само. – С. 12, 15.

Питання дослідження способів сприйняття і відліку часу порушувалися у працях вітчизняних і зарубіжних авторів – істориків, філософів, культурологів, правознавців. Серед них окремо слід назвати Л. М. Гумільова, А. Я. Гуревича, Є. Ю. Догадайла, Б. Т. Домбровського, В. В. Сорокіна, О. Шпенглера.

У роботі «*Етногенез і біосфера Землі*» Л. М. Гумільов для підтвердження гіпотези про чотиричленну конструкцію етнічного становлення розглядає «чотири відчуття часу», спираючись при цьому на свою більш ранню статтю «Етнос і категорія часу», в якій було описано сім різних способів відліку часу. Учений зазначав, що для цілей його дослідження «важлива не та або інша система відліку, а відмінність у поняттях минулого, теперішнього і майбутнього»⁶⁸; у цьому ж випадку предметом дослідження, навпаки, є саме системи відліку часу, які розкриваються через вивчення різних сприйнять (відчуттів) часу.

Існування декількох *способів сприйняття часу* пов'язане із змінами етнопсихології на різних етапах етногенезу: період пасіонарного підйому, акматична фаза, фази надлому, інерції й обскурації, меморіальна й гомеостатична фази характеризуються різним ставленням до часу. Таких відчуттів Л. М. Гумільов нараховує чотири: пасейзм, актуалізм, футуризм і байдуже відношення до часу. Близькими до подібних висновків є О. Шпенглер і А. Я. Гуревич, які говорять про істотні зміни стосовно до часу в різних культурах і епохах, але в той же час не роблять загальних висновків.

Пасейстичне відчуття часу є властивим початковому періоду становлення етносу і має прояв у тому, що «кожен активний будівник етнічної цілісності відчуває себе продовжувачем лінії предків, до якої він щось додає... Результатом такого сприйняття часу є подвиги героїв, які добро-

⁶⁸ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб: Кристалл, 2002. – С. 104.

вільно віддавали своє життя за вітчизну... Для них є характерною відсутність особистої зацікавленості... Вони відчували себе не просто спадкоємцями великих традицій, а частинками таких, і, віддаючи заради цих традицій миле життя, швидко, як воїни, або повільно, як зодчі, вони чинили згідно зі своїм нервово-психофізичним складом, який визначив вектор і характер їх діяльності»⁶⁹.

Актуалізм, що приходить на місце пасеїзму, відрізняється тим, що «люди цього складу забувають минуле і не хочуть знати майбутнього. Вони хочуть жити зараз і для себе... Вони також вчиняють подвиги, але заради власної пожадливості, шукають високого стану, щоб насолодитися своєю владою, бо для них реальним є лише теперішній час, під яким неминуче розуміється своє, особисте»⁷⁰.

Футуризм означає «ігнорування не лише минулого, але й сучасного заради майбутнього. Минуле відкидається як зникле, сучасне – як неприйнятне, реальною визнається лише мрія»⁷¹. Відмічається згубний вплив футуризму «в чистих формах і високих «концентраціях» на етнос, який або гине цілком, або гинуть «мрійники», або ж «мрійники» оголошують свою мрію здійсненою і стають актуалістами.

У найзагальніших рисах, пасеїзм, актуалізм і футуризм – це такі відчуття часу, в яких за єдину об'єктивну реальність сприймаються, відповідно, минуле, теперішнє і майбутнє.

Якщо зазначені три відчуття є властивими часу становлення і розквіту етносу і відбивають стадії етнічної динаміки, то період статичного стану етносу характеризується особливим відчуттям часу, а саме – *ігноруванням* його як такого. У фазі обскурації люди втрачають залишки пасіонарності і перетворюються на обивателів, яких час не ці-

⁶⁹ Там само. – С. 104-105.

⁷⁰ Там само. – С. 105.

⁷¹ Там само. – С. 106-108.

кавить, «оскільки вони не отримують з відліку часу ніякої користі для тієї діяльності, яка їх годує»⁷².

Отже, цілком зрозуміло, що «простір і час... суб'єктивно переживаються і усвідомлюються людьми, причому в різних цивілізаціях і суспільствах, на різних стадіях суспільного розвитку, в різних верствах одного і того ж суспільства і навіть окремими індивідами ці категорії сприймаються і використовуються неоднаково»⁷³. Залишається лише спробувати відповісти на запитання: чому суб'єктивні сприйняття часу є настільки різноманітними?

Для відповіді на це запитання потрібно врахувати точки зору Л. М. Гумільова й А. Я. Гуревича. Згідно з першою відчуття часу людиною залежить від її психологічних (точніше – етнопсихологічних) характеристик і, як правило, не обирається і не змінюється протягом усього життя; пануюче ж відчуття часу за певних умов визначається домінуванням людей із тією чи іншою мірою пасіонарності. Друга позиція ґрунтується на тому, що людина не народжується з «почуттям часу», її часові й просторові поняття завжди визначаються тією культурою, до якої вона належить⁷⁴.

Для повноти викладення необхідно згадати і кантівське ставлення до часу: за яким «час не є емпіричним поняттям, що виводиться із будь-якого досвіду... Час є необхідною уявою, яка лежить в основі всіх споглядань... час дано *a priori*»⁷⁵. Тобто, за І. Кантом, людина вже від народження оснащена почуттям (а точніше – «чистим апріорним знанням») часу – даністю, до якої не домішується жодної долі досвіду. Однак, апріорність темпорального передзнання ні в якому разі не виключає можливості індивідуального й колективного конструювання часу і є чистим базовим знанням.

⁷² Там само. – С. 109.

⁷³ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972. – С. 26-27.

⁷⁴ Там само. – С. 27.

⁷⁵ Кант И. Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 2003. – С. 56.

Видиме протиріччя між наведеними поглядами знімається і вони виявляються досить сумісними у такій інтерпретації: людина від народження володіє певними психічними особливостями, які визначають поведінку, але, з іншого боку, чималий вплив здійснює оточуюче культурне середовище. Таким чином, сприйняття (відчуття) часу певною людиною має два основних джерела: її апріорне чисте знання про час, яке несе відбиток її ж природних психічних якостей, і вплив пануючих соціально-культурних установок.

У свідомості переважної більшості людей є характерною наявність декількох «пластів» відношення до часу – релігійного, астрономічного, біологічного, соціального та ін. Загалом, мова йде про час, який переживається, і час, який мислиться: якщо перший є властивим будь-якій людині на будь-якій стадії розвитку, то другий є результатом інтелектуальної діяльності по збагненню темпоральності. Щось подібне мав на увазі О. Шпенглер, коли писав: «слово «час» рівно нічого не означає для первісної людини... Час у неї є, однак вона про те зовсім нічого *не відає*... «час» – це *відкриття*, яке ми можемо зробити тільки розмірковуючи»⁷⁶. Такому відкриттю вчений надає величезного значення, оскільки воно принесло людині безпрецедентне звільнення і навіть владу над самим часом завдяки одному тільки створенню імені для нього⁷⁷.

Постійне переживання людиною часу дає йому можливість накопичувати відчуття, які стають джерелом ідеї часу (мислимого часу); тому, довго аспектами часу, що мали основне значення для людського розуму, були не тео-

⁷⁶ Шпенглер О. Закат Європы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Айрис-пресс, 2003. – С. 163.

⁷⁷ См.: Шпенглер О. Вказ. твір. – С. 164.

ретичні властивості – тривалість, спрямованість і незворотність, а емпіричні – повторюваність і одночасність⁷⁸.

Відчуття часу, таким чином, трактується подвійно: через усвідомлення себе у контексті історичного процесу (Л. М. Гумільов) і як відчуття часу у повсякденній діяльності (М. Гюйо, Дж. Уітроу). У цьому зв'язку необхідно помітити, що етнологія серйозно доповнює теорії, які уявляють витоки ідеї часу лише в чуттєвому: етнопсихологічна основа разом із чуттєво-раціональним сприйняттям дозволяють суб'єкту виробити індивідуальне ставлення до часу, можливо, навіть сформулювати власну дефініцію часу.

Необхідно зважати ще й на таку обставину, що впливає на формування відношення до часу, як релігійність (окремої людини, спільноти, суспільства), оскільки пізнання менталітету будь-якої спільноти є неможливим без дослідження його релігійної складової: подібно до того, як людина, за вченням ап. Павла складається з духу, душі й тіла, так і «суспільна душа» завжди оживлюється вірою (незалежно від того, віра це в Бога, чи в Його відсутність). Отже, саме релігія (або ідеологія у безрелігійному суспільстві) визначає ті цінності, які у різні способи впливають на соціальне життя, у тому числі – і на правове. Звідси постає необхідність ретельного вивчення духовних основ права й держави, осмислення ціннісних орієнтацій, що історично склалися і переважають у суспільстві: це має надати змогу враховувати у ході державно-правового будівництва не тільки зовнішні фактори (економіку, політику тощо), але й внутрішню мотивацію поведінки суб'єктів⁷⁹. Від приналежності до тієї чи іншої релігії (перш за все має значення – монотеїстичною чи політеїстичною є ця релігія), або від-

⁷⁸ См.: Уітроу Дж. Естественная философия времени. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 72-74.

⁷⁹ Оборотов І. Г. Правові цінності у східноєвропейській та західноєвропейській традиціях: релігійний вимір // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 40. – О.: Юрид. літ., 2008. – С. 171.

несення до категорії атеїстів із «науковим» світоглядом буде залежати не тільки спосіб змалювання людиною геометричної моделі часу, але й тип його сприйняття.

Поряд із питанням про сприйняття часу існує й інше, пов'язане з обчисленням (або відліком) часу. Обчислення часу стає можливим тільки після «відкриття» часу, коли людина вже не просто живе у часовому середовищі, але й знає про це і намагається його осягнути. Для повсякденних потреб винаходять різні *способи обчислення часу*, причому вони можуть використовуватися паралельно. Необхідно підкреслити, що використання кожного із цих способів пов'язане саме із його практичною зручністю, але ніяк не з невмінням обчислювати час інакше.

Для розгляду способів відліку часу знов необхідно звернутися до праць Л. М. Гумільова. Учений нараховує сім таких способів, які можуть у тих або інших варіантах співіснувати і доповнювати один одного, і зіставляє характер відліку з його призначенням і суб'єктом, який його використовує⁸⁰: 1) відсутність будь-якого відліку (коли у цьому немає потреби; відповідає людям, з погляду педагогіки, недорозвиненим); 2) фенологічний календар (використовується людьми, які безпосередньо залежать від природи, для пристосування колективу до її явищ); 3) циклічний календар (фіксує повсякденні події і є властивим людям із родовою свідомістю); 4) «жива хронологія» (фіксує історичні події у межах одного покоління – поки жива пам'ять про подію – в умовах переходу від стабільного стану до динамічного); 5) лінійний відлік (використовується практиками для політичних і ділових цілей; відлік ведеться від конкретної дати); 6) квантування часу (застосовується вченими-теоретиками для аналізу і синтезу історичних

⁸⁰ См.: Гумилёв Л. Н. Этнос и категория времени // Доклады географического общества СССР. – 1970 – Вып. 15. – С. 153-154.

явищ); 7) релятивний час (використовується при дослідженнях космосу, творчих процесів та ін.).

У сфері сучасної юриспруденції використовуються практично всі способи відліку (певна річ – за винятком першого, коли відлік часу відсутній), однак, у теорії й на практиці оперують різними категоріями – тут знову проступає практична необхідність.

Фенологічний календар використовувався у Давній Русі до прийняття латинських назв місяців, однак із деякими змінами давньослов'янська номенклатура дійшла і дотепер у низці слов'янських мов (наприклад, українській і білоруській). Назви місяців фенологічного календаря відбивали важливі природні явища: січень – сезон вирубки лісу, серпень – час жнив і т.д.⁸¹. Давньоримський календар також містить деякі вказівки на природні явища, наприклад, назва місяця квітня – «апрель» – (думається, є найбільш архаїчною) походить від «aperire» – розкривати, тобто квітень – це місяць бруньок, що розкриваються на деревах; однак уже на початку I ст. більшість місяців мала або порядкові назви (серпень, октябрь тощо), або імена божеств (Януса, Марса, Майї та Юнони, а також божественних імператорів Юлія й Августа). Давній єгипетський календар орієнтувався на дві найважливіші події – схід Сиріуса і розлив Нілу; тюрки, за свідченням китайських хроністів VI ст., визначали зміну часів року «тільки за зеленню трави». Незважаючи на ілюзорну залежність людини від фенології за такої системи відліку, і єгиптянам, і тюркам все ж таки вдалося створити досить точні календарі.

Циклічний рахунок часу первісно також ґрунтувався на спостереженнях за природою, у першу чергу – за рухом Сонця, Місяця і світил, що проявилось, наприклад, у тижневому циклі (не завжди семиденному), де дні мають на-

⁸¹ Черепнин Л. В. Русская хронология / Под ред. проф. А. И. Андреева. – М.: Историко-Архивный Институт ГАУ НКВД СССР, 1944. – С. 37.

зви планет або числівників. Періодичне повторення астрономічних і природних явищ (молодика, сонцестояння, зміни пір року) впливало і на людський світогляд, виробляючи характерне для міфологічної свідомості циклічне сприйняття історії, що відбилося у міфах про смерть і воскресіння Осириса, Адоніса і багатьох інших богів і героїв.

У кочових народів Далекого Сходу система відліку часу одержала розвиток у дванадцятирічному циклі, роки в якому дістали назви тварин; цей цикл був удосконалений у Китаї й Тибеті шляхом додавання назв п'яти стихій і перетворився на шістдесятирічний. І дванадцяти- і шістдесятирічний цикли були зручними у повсякденному житті для обчислення дат подій індивідуального життя, але не могли задовольнити хроністів, хоча і використовувалися ними з метою популяризації⁸².

У діяльності, пов'язаній із здійсненням права, неможливо обійтися без використання фенологічного й циклічного календарів – перший найчастіше використовується у природоресурсному і житловому праві (мова йде про сезони, пори року), другий – практично у всіх галузях (тиждень і місяць згадуються у значній кількості правових актів).

Отже, зручність циклічного відліку є безперечною, але сфера його застосування – обмеженою (його, наприклад, явно недостатньо для співвіднесення у часі віддалених одна від одної історичних подій), у зв'язку з чим з'являються «жива хронологія» і лінійний відлік часу.

«Жива хронологія» вживається не тільки на побутовому рівні, коли з деякими важливими подіями – війною, перебуванням біля влади певної особи, переселенням у нове житло – пов'язуються інші події другорядного характеру. Такий спосіб відліку часу застосовувався, наприклад, у країнах античного Середземномор'я і Давньому Китаї,

⁸² Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб: Кристалл, 2002. – С. 145.

де роки мали імена правителів (царів, архонтів, консулів тощо). Юридичне значення «живої хронології» полягало у такому: по-перше, за її допомогою встановлювався рік прийняття нормативного акта (5-й рік царювання Ашур-баніпала), по-друге, – фіксувалися у часі юридичні факти (наприклад, указівкою на березневі іди року консульства Цезаря і Бібула). Необхідно помітити, що в Україні й тепер номер закону містить вказівку на скликання Верховної Ради, хоча і не вказується рік її легіслатури (здається, у даний час у вітчизняній правовій системі цим вичерпується значення «живої хронології»).

Лінійний відлік часу з'явився у зв'язку з необхідністю чіткого упорядкування подій у часі й полягає у встановленні певної точки відліку (створення світу, Різдва Христового, заснування Риму, Хіджри тощо), до якої можна прив'язати будь-яку подію за допомогою категорій «раніше», «пізніше» й «одночасно». Так, у сучасному світі відлік часу ведеться від Різдва Христового, дата якого була обчислена у VI ст. римським ченцем Діонісієм Малім (але у багатьох країнах секуляризація мислення змусила замінити вирази «до Р. Х.» і «від Р. Х.» на беззмістовні «до н. е.» і «н. е.»).

Лінійне сприйняття історії є характерним для релігійної свідомості, яка уявляє час як «стрілу», спрямовану до визначеної мети. Так, англійський історик Р. Дж. Коллінгвуд пише, що «будь-яка історія, написана відповідно до християнських принципів, повинна бути універсальною, провіденціальною, апокаліптичною й періодизованою»⁸³. Зазначеними рисами може володіти тільки такий процес, який має початок, кінець і конкретну спрямованість, інакше кажучи, «векторність» (щоправда, в історії в цілому немає «довжини» – її можна встановити лише для окремих епох, періодів і т. ін.). Те ж говорить і А. Я. Гуревич: «нове

⁸³ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Наука, 1980. – С. 49.

[християнське] усвідомлення часу спирається на три визначальні моменти: початок, кульмінацію й завершення життя роду людського. Час стає векторним, лінійним і незворотним»⁸⁴.

Цікаво, що лінійний час у європейській історіософії уживається з циклічним: «усвідомивши, що знання – це сила і її вигідно накопичувати, європейська цивілізація забуває про циклічність процесів, ведучи облік переважно результатів. А їх зручно підраховувати за допомогою лінійної шкали часу»⁸⁵. Характерною ілюстрацією є концепція Дж. Віко, за якою «циклічне обертання виявляється не простим обертанням історії, проходженням її через певні фази. Історія рухається не за колом, а за спіраллю, оскільки вона ніколи не повторюється, а вступає у кожен нову фазу в іншій формі, яку визначає попередній розвиток»⁸⁶. Спіралевидний характер розвитку є властивим і для синергетики, яка уявляє історію у вигляді послідовного чергування періодів порядку й хаосу, ієрархізації й деієрархізації: за словами В. П. Бранського, «аналіз синергетичного циклізму свідчить, що цей циклізм не тільки не заперечує добре відомого діалектичного циклізму..., але й має його в якості одного із важливих своїх моментів»⁸⁷.

Інша спроба поєднання лінійного й циклічного часу пов'язана з цивілізаційним підходом, який змальовує всесвітню історію як полілінійний процес зародження, розвитку, розквіту й занепаду локальних цивілізацій, що змінюють одна одну. У цьому випадку розвиток постає у вигляді розгорнутого хвилеподібного процесу «чергування

⁸⁴ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972. – С. 100.

⁸⁵ Домбровский Б. Каким временем мы пользуемся? (Этическая концепция времени) // Логос. – 2000. – № 2. – С. 91.

⁸⁶ Коллингвуд Р. Дж. Вказ. твір. – С. 66.

⁸⁷ Бранский В. П. Синергетический циклизм в истории, культуре и искусстве // Мир психологии. – 2002. – № 3. – С. 37.

гребенів і западин», який віддзеркалює якісні зміни цивілізації, перебудову її структури⁸⁸. Ідею хвилеподібного розвитку висунув й американський соціолог Е. Тоффлер, який пише про три хвилі, що втілилися у сільськогосподарську, індустріальну і постіндустріальну цивілізації⁸⁹.

У практичній діяльності лінійна система відліку залишається найбільш зручною: за її допомогою встановлюються точні дати таких юридичних фактів, як укладення договору, народження людини тощо. Лінійний час вимірюється у два основні способи – хронологічний і хронометричний. З погляду хронології час – це послідовність певних точок («моментів часу»), а з позиції хронометрії він є деякою тривалістю. В юридичній сфері ці способи виміру часу позначаються через поняття «термін» і «строк».

У теоретичній юриспруденції можливості використання різних способів відліку часу дещо розширюються: крім вже згаданих, сюди відносяться ще й *квантування часу* і *релятивний час*. Прикладом кванта часу може послужити строк – визначена тривалість часу. Доцільним вбачається введення квантового часу в юридичну методологію, оскільки це може дозволити більш глибоко глянути на проблеми договірної права, юридичної відповідальності і т. ін. Наприклад, при розслідуванні злочину має значення, що саме і коли було вчинено; важливим є встановлення послідовності подій, оскільки інакше неможливо встановити причинний зв'язок між діями та суспільно-небезпечними наслідками у злочинах із матеріальним складом. Квантування часу – це і невід'ємний інструмент історика, що прагне до класифікації, і упорядкування (періодизації) подій, з'ясування закономірностей розвитку.

Значення релятивного (відносного) часу насамперед проявляється при дослідженнях правової свідомості, в

⁸⁸ См.: Карнаух В. К. Волны цивилизации. – СПб.: СПбГУ, 1998. – С. 6.

⁸⁹ Ящук Т. І. Філософія історії. – К.: Либідь, 2004. – С. 382.

яких важливим є визначення ставлення особистості і суспільства до часу (а саме – відчуття темпу часу). Остання обставина є однією з найважливіших детермінант правової поведінки: на вибір людиною варіанту поведінки в конкретній ситуації може вплинути її суб'єктивне сприйняття поточного моменту часу. Приміром, може бути встановлено, що об'єктивно-протиправна поведінка людини є наслідком неадекватного, прискореного або уповільненого, сприйняття нею часу, а це варто взяти до уваги при оцінюванні такої поведінки і винесенні із цього приводу правозастосовного рішення. Вивчення проблеми індивідуального часу з використанням поняття відносності, таким чином, має сприяти удосконаленню методик юридичної кваліфікації. Однак цим не вичерпуються можливості застосування релятивного часу в правознавстві: так, російський вчений В. В. Сорокін стверджує, що в період докорінних соціальних перетворень «... хід правового часу різко прискорюється і правові процеси починають розвиватися в незвичному для спостерігача темпі»⁹⁰, засвідчуючи тим самим різноманітність часу.

Очевидно, що зміна характеру відліку часу (точніше – винахід нових способів) прямо пов'язана з науково-технічним прогресом і змінами в життєвому укладі. Однак, крім способів відліку часу, змінюються також й еталони його виміру: мова у цьому випадку йде про вимір відносно невеликих інтервалів часу.

Найдавнішими інструментами, призначеними для цієї мети, були сонячні, піскові й водяні годинники – клепсидри (останні залишалися рідкістю); час вимірювався також через згоряння лучини, свічі або олії в лампаді. Середньовічні ченці орієнтувалися у часі за кількістю прочитаних ними сторінок священних книг або промовлених псал-

⁹⁰ Сорокін В. В. Право и время: правовая система в переходное время // Правоведение. – 2002. – № 1. – С. 190.

мів⁹¹. Але якщо у раннє Середньовіччя у Західній Європі еталоном часу була тривалість церковної служби, то вже з XIV ст. – це година, відмірювана годинником на ратуші, а в Новий час – вже і настінними, кишеньковими і наручними годинниками. Більш того: незабаром з'являються годинники із хвилинними і секундними позначками, а на початку XXI ст. у багатьох сферах використовуються вже дрібні частки секунди. Таку ситуацію слід пов'язувати із двома обставинами: комерціалізацією часу⁹² (за відомим виразом Б. Франкліна – «час – це гроші») і збільшенням високоточних технологій, у яких виключається будь-яка приблизність.

Варто зазначити, що середньовічний європейський партикуляризм не обмежувався однією тільки правовою сферою, але виявлявся й у побуті. Разом із тим, із посиленням центральної державної влади відбувалася правова уніфікація, одним із інструментів якої стала стандартизація часу, інакше кажучи – вироблення єдиного еталону і шкали часу для всієї країни або великих її регіонів. За справедливим твердженням А. Я. Гуревича, «з переходом контролю над часом до державної влади вона стала видавати свій годинник за єдино вірний і нав'язувати його усім підданам. Якщо локальний час роз'єднував, то загальнодержавний, а потім і зональний час зробився засобом згуртування, посилення зв'язків. Виникає єдине темпоральне мислення»⁹³.

Наприкінці XIX ст. єдина шкала й еталони часу закріплюються уже у світовому масштабі: 1 жовтня 1884 р. у Вашингтоні Міжнародна меридіанна конференція встановила єдиний нульовий меридіан і поняття «всесвітня

⁹¹ Гуревич А. Я. Вказ. твір. – С. 94.

⁹² Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера – Львів: Літопис, 2004. – С. 708.

⁹³ Гуревич А. Я. Вказ. твір. – С. 138.

доба» (Резолюція V). Результатом конференції стало введення системи поясного часу, заснованого на Гринвіцькому меридіані; із 1928 р. ця шкала одержала назву «шкала всесвітнього часу» (UT-Universal Time)⁹⁴.

Отже, час є одним із найважливіших атрибутів свідомості особи: виходячи з глибин людської психіки і формуючись під впливом зовнішніх обставин (духовне виховання і світська освіта, трудова діяльність і громадська свідомість) категорія часу набуває неповторних для кожної людини характеристик; однак, у ході теоретичних узагальнень можна виділити чотири основних способи сприйняття (відчуття) часу: пасеїзм, актуалізм, футуризм і байдужість. Відчуття часу, які панують за конкретних умов, практична необхідність і рівень науково-технічного розвитку служать факторами, що обумовлюють винайдення і використання нових способів обчислення часу, а також його еталонів і шкал.

Безсумнівним є неабияке значення часу як одного з вимірів правової дійсності: у часі розгортається процес правового розвитку; часом обмежується дія правових актів; час як строк виступає найважливішим мірилом; еталонування часу є ефективним інструментом централізації державної влади та уніфікації права. Однак і цим значення часу не вичерпується: вбачається за потрібне звернути увагу на необхідність розробки проблеми індивідуального часу в правовому контексті, що дозволить поглибити розуміння процесів, які відбуваються в правосвідомості і, найголовніше, – максимально наблизити оцінки, які даються в ході юридичної кваліфікації, до дійсності⁹⁵.

⁹⁴ Догадайло Е. Ю. Правовая система и время: о правовых способах управления временем // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2006. – № 1.. – С. 103-109.

⁹⁵ Оборотов І. Г. Способи сприйняття і обчислення часу як проблема юридичної методології // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 36 / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – О.: Юрид. л-ра, 2007. – С. 99.

1.3. Правовий час як атрибут правової реальності

Методологічне значення темпорального виміру правової реальності обумовлене тим, що право, як і будь-який соціальний феномен, має нерозривний зв'язок із часом у різних його формах. Необхідність дослідження таких зв'язків проявляється у всій системі юриспруденції, у тому числі в філософії права й соціології права. При цьому відчувається потреба у створенні системи категорій і понять, які послужили б методологічною основою при дослідженні питань часу у правовій реальності.

Буття постає у вигляді різноманіття форм і типів реальності, історично доступної людині⁹⁶. Однією з них є правова реальність, яка не являє собою якоїсь субстанціональної частини реальності, а є способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, людського буття. Цей спосіб уявляється реально існуючим внаслідок його високої значимості, оскільки за його відсутності розпадається сам людський світ⁹⁷.

Правову реальність як особливе буття не варто ані ототожнювати з емпіричною реальністю, ані виводити з неї, ані зводити до неї. Для створення такого світу права, який надбудовується над емпіричною реальністю, юриспруденція, на думку Є. В. Спекторського, використовує цілу низку «презумпцій, конструкцій і фікцій, досить далеких від емпіричної дійсності»⁹⁸.

Не справедливо думку В. А. Бачиніна, правова реальність виступає у двох основних формах – об'єктивній і

⁹⁶ Спиркин А. Г. Философия. – М.: Гардарики, 2002. – С. 235.

⁹⁷ Філософія права / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов ті ін.; За заг. ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 170.

⁹⁸ Цит. по: Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – С. 151-152.

суб'єктивній. У першому випадку це правові відносини і соціальні інститути та організації, що їх обслуговують, а в другому – сфера правосвідомості з її нормами та цінностями⁹⁹. Видатний радянський і український правознавець М. П. Орзіх у роботі «Особистість і право» зазначає, що об'єктивним феноменом право «виступає тільки гносеологічно: як явище, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта, що пізнає, в якості «соціальної реальності»..., «юридичного буття»... «об'єктивної реальності»..., «специфічної соціальної реальності»... Цим вичерпується об'єктивність права»¹⁰⁰. Про те ж пише і М. М. Цимбалюк, який стверджує, що реальність права неможливо віднести ні до суб'єктивної реальності (оскільки вона володіє зовнішніми опредмеченими формами), ні до об'єктивної реальності (оскільки вона має ідеальний характер). На думку вченого, «справа в тому, що право конститується через взаємодію цих реальностей, отже не зводиться ні до однієї із сторін цієї взаємодії. Деонтологічний світ є каналом зв'язку між «світом належного» і «світом суцього»¹⁰¹.

Переходячи до питання про визначення правової реальності, варто сказати, що у філософській і теоретико-правовій літературі наводиться досить велика кількість таких визначень. Зокрема, під *правовою реальністю* мають на увазі:

- юридичну надбудову або юридичну структуру суспільства, яка включає в себе усі без винятку правові явища, інститути й установи, у тому числі правові норми, правову культуру й ідеологію, правосвідомість, правовід-

⁹⁹ Бачинин В. А. Вказ. твір. – С. 118.

¹⁰⁰ Орзіх М. Ф. Личность и право: Монография / Предисл. С. В. Кивалова. Вступит. стаття автора. – О.: Юридична література, 2005. – С. 117.

¹⁰¹ Цимбалюк М. Правова реальність та онтологія правосвідомості // Право України. – 2007. – № 12. – С. 23.

носини, правову практику, правову психологію тощо (М. М. Марченко)¹⁰²;

- багаторівневий комплекс правових засобів (явищ і процесів), які функціонують в усіх їх структурних зв'язках із соціальною сферою держави, сукупність усіх форм юридичного буття суспільства. Правова реальність розглядається як антропологічна основа і простір права, що самоорганізується в систему (О. Ф. Скакун)¹⁰³;

- сукупність наявних у суспільстві правових явищ та породжених ними суспільних наслідків, процесів і тенденцій, які існують і функціонують у формі цілісної єдності й взаємодії правової активності, правового спадку і правової культури (А. Ф. Крижанівський)¹⁰⁴;

- особливий зріз суспільної реальності, що поєднує у собі всі правові явища – як матеріальні, так і ідеальні (О. В. Крет)¹⁰⁵.

Незважаючи на різноманіття підходів до визначення правової реальності, серед них можна вивести певну єдність: по-перше, правова реальність уявляється як форма буття права; по-друге, вона володіє й об'єктивними і суб'єктивними властивостями; по-третє, вона характеризується багаторівневістю, оскільки включає найрізноманітніші правові явища, що належать як до матеріального, так і до ідеального світу.

Таким чином, правова реальність може розглядатися як особливий автономний світ права із своїми тенденціями, логікою функціонування й розвитку, що включає са-

¹⁰² Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения. – М.: Городец-издат, 2002. – С. 30.

¹⁰³ Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). – Х.: Эспада, 2007. – С. 327-328.

¹⁰⁴ Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія – О.: Фенікс, 2006. – С. 13.

¹⁰⁵ Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. – Тамбов, 2007. – С. 11.

мостійні різновиди буття права: нормативну (інституціональну) реальність, реальність правосвідомості, реальність правової поведінки¹⁰⁶.

Правова реальність, за словами С.І.Максимова, складається з таких рівнів (форм буття права): 1) світу ідей (ідея права); 2) світу знакових форм (правові норми і закони); 3) світу взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя). Кожен із цих рівнів, відповідно, має специфічні часові характеристики¹⁰⁷.

Необхідно зробити зауваження стосовно третього рівня правової реальності – світу взаємодії між соціальними суб'єктами, що ототожнюється філософом із правовим життям. Таке ототожнення видається не зовсім вірним і це обумовлено тим, що в теорії права у ході дискусії, яка триває протягом останнього десятиліття, вже склалося визначення поняття «*правове життя*». О. В. Малько розуміє під нею «сукупність всіх форм юридичного буття суспільства, яка виражається у правових актах та інших проявах права (у тому числі й негативних) та характеризує специфіку й рівень існуючої юридичної дійсності, відношення суб'єктів до права і ступінь задоволення їхніх інтересів»¹⁰⁸. Із цього визначення очевидно, що світ взаємодії між соціальними суб'єктами не еквівалентний правовому життю, а лише входить до нього як один з елементів.

Поряд із тим, в юриспруденції використовується термін «*правова активність*», що позначає «процес руху правових цінностей від державно-правової дійсності до особистості, їхнє закріплення у її свідомості й поведінці і зворо-

¹⁰⁶ Максимов С. І. Вказ. твір. – С. 147-148; Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). – О.: Юрид. л-ра, 2002. – С. 276.

¹⁰⁷ Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12. 00. 01. – Харків, 2002. – С. 7.

¹⁰⁸ Общая теория государства и права / Отв. ред. М. Н. Марченко. Академический курс в 3-х томах. Том 2. – М.: Зерцало – М, 2001. – С. 122.

тний процес, виражений у прояві правових цінностей у соціальній дійсності»¹⁰⁹. Правова активність одних суб'єктів правовідносин викликає відповідну реакцію інших, тобто між різними суб'єктами виникає певна взаємодія – правове спілкування. На цій підставі для позначення світу взаємодії між соціальними суб'єктами більш прийнятним ввижається вживання поняття «правове спілкування», яке має розглядатися в контексті історико-правової й соціальної дійсності.

Отже, можна погодитися з виокремленням зазначеної трирівневої структури правової реальності, замінивши, однак, назву «правове життя» на назву «*правове спілкування*», яка більш придатна для позначення світу взаємодій між соціальними суб'єктами, який маєтєся на увазі. Можливим є використання й іншої тріади: правосвідомість – позитивне право – правовідносини, що також досить точно віддзеркалює багатшаровість (але не розширення) права.

Поряд із цим, варто вказати на наявність проблеми можливої неузгодженості цих трьох різновидів правової реальності¹¹⁰, внаслідок чого правові ідеї, законодавство і правова поведінка виявляються незбалансованими, а право в цілому втрачає левову частку від здатності до впорядкування.

Попри все те, не можна не зазначити, що правова реальність і для юриста, і для обивателя має поставати як щось ціле, монолітне, де ця монолітність забезпечується внутрішньою єдністю і погодженістю між вищезгаданими пластами правової реальності, а ідея права буде пов'язана із правовим життям настільки ж тісно, як і елементарні частки, що складають атом. За справедливим зауваженням О. В. Петрова «Будь-яка емпірична правова реальність за

¹⁰⁹ Социалистическое право и личность / Д. Анталффи, Л. Багрий-Шахматов, Е. Додин и др. – Киев – О.: Вища школа, 1984. – С. 40.

¹¹⁰ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 71.

зовнішньою багатолікістю і динамічністю виявляє незмінний стрижень; містить у собі те необхідне, що робить її, де б і коли б вона не існувала, самототожною, рівною, адекватною самій собі»¹¹¹.

У зв'язку з такою внутрішньою єдністю напрошується висновок про необхідність використання категорії «*правовий час*», яка відбивала б темпоральні характеристики правової реальності. Така категорія набула останнім часом розвитку на дисертаційному рівні у філософсько-правових і теоретично-правових роботах українських і зарубіжних (у першу чергу – російських) вчених.

Так, російська дослідниця І. В. Волк визначає правовий час як особливу функціональну категорію юридичної науки, яка відбиває процес безперервних змін юридичного життя, у ході якого виникають і зникають правовідносини, юридичні норми та правові акти, які впливають на становлення та розвиток юридичної науки й практики. Серед основних особливостей правового часу називаються тривалість, своєчасність, безперервність, ритмічність, повторюваність, одночасність, послідовність, датування, момент і юридичний строк¹¹².

У дисертаційному дослідженні Т. Л. Тенілової правовий час визначений як «особлива функціональна категорія юридичної науки, що виражає виникнення, тривалість і завершення правових дій, процесів, норм, подій і послідовність зміни їхніх станів»; а серед його основних властивостей названі тривалість, послідовність, одночасність,

¹¹¹ Петров А. В. О методологических подходах к определению категории сущности права // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского (Сер. «Право»). – 2003. – Вып.1. – С. 73.

¹¹² Волк И. В. Право, время и пространство: теоретический аспект: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 2004. – С. 6.

момент часу, повторність, переривчастість, безперервність, інтенсивність, ритмічність¹¹³.

Трохи інше визначення наводиться в роботі українського юриста О.В.Пушняка, який розглядає правовий час як особливу форму соціального часу, яка не збігається з фізичним часом і являє собою «систему часових параметрів (тривалість, послідовність, ритм, темп) існування, тобто розвитку і функціонування певного юридичного об'єкта»¹¹⁴.

Докладне дослідження правового часу дозволило О.В.Пушняку виділити такі особливості правового часу, як об'єктивність; обумовленість процесами, що відбуваються у правовій системі, в основі яких лежить юридична діяльність; упорядкованість; одномірність; односпрямованість і незворотність; конструктивна спрямованість; відносна зворотність; неоднорідність, багатовимірність; системність часових проявів юридичної дійсності; нерівномірність; єдність переривності та безперервності; накопичувальна властивість¹¹⁵. Конкретизація правового часу може здійснюватися за допомогою понять тривалості, послідовності, ритму, темпу, що сутнісно пов'язані з категорією становлення, яка розцінюється як основа темпоральності¹¹⁶.

У спробі надати власне визначення правового часу необхідно звернути увагу на таке:

1. Правова реальність має розглядатися як така, що перебуває у певному середовищі – просторово-часовому континуумі (або, користуючись термінологією М.М.Бахтіна, – хронотопі), який складається із правового простору та правового часу (по суті, про те ж говорить і французький теоретик права Ж.-Л.Бержель: «юридичний феномен розвива-

¹¹³ Тенилова Т. Л. *Время в праве*: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Нижний Новгород, 1999. – С. 7.

¹¹⁴ Пушняк О. В. Категорія «час» у правовому вимірі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01. – Харків, 2005. – С. 6.

¹¹⁵ Там само. – С. 7-8.

¹¹⁶ Там само. – С. 8.

ється й еволюціонує у часовому, географічному та соціальному контексті і не може розглядатися у відриві від нього»¹¹⁷). Тут можна говорити про об'єктивність часу як середовища існування права, оскільки він є зовнішньою характеристикою правової реальності: остання розгортається у ньому і може піддаватися вимірюванню за його допомогою.

2. Час може проявлятися у трьох формах – як реальний (будучи зовнішньою характеристикою реальності, яка розгортається у ньому і вимірюється за його допомогою), перцептуальний (психологічний, що є відбиттям об'єктивного часу у свідомості суб'єкта) і концептуальний (за допомогою якого створюються абстрактні моделі, які є способом наукового пізнання реального й перцептуального часу).

Виокремлення зазначених форм часу пов'язане з наявністю у правового часу онтологічних і гносеологічних характеристик. Онтологічна сторона феномена часу пов'язана з об'єктивним часом, гносеологічна ж – із суб'єктивним.

Дослідник проблеми соціального часу В.П. Яковлев зазначає, що суб'єктивний час є віддзеркаленням об'єктивного, реального часу у свідомості і може бути феноменом як індивідуальної, так і суспільної свідомості¹¹⁸. При цьому, гносеологічно виокремлюються науково-теоретичний, понятійний рівень свідомості, осмислення часових властивостей і відносин (концептуальний час) і рівень чуттєво-емоційного переживання часу (перцептуальний час)¹¹⁹.

Досить точно про співвідношення цих форм часу висловився відомий радянський темпоролог А.М. Мостепаненко: «перцептуальний простір і час... суть умови співіс-

¹¹⁷ Бергель Ж.-Л. Общая теория права. – М.: Nota bene, 2000. – С. 194.

¹¹⁸ Яковлев В. П. Социальное время. – Ростов: Ростовский университет, 1980. – С. 51.

¹¹⁹ Там само. – С. 52.

нування та зміни відчуттів та інших психічних актів суб'єкта. В реальному просторі локалізовані фізичні об'єкти, а в перцептуальному – наші відчуття... При описі явищ природи ми обираємо такий концептуальний простір, який найкраще відповідає особливостям нашого перцептуального простору і часу і у зв'язку з цим є для нас найбільш зручним»¹²⁰.

3. Крім очевидного впливу часу на правову реальність варто вказати й на намагання людини маніпулювати часом за допомогою права. Як вірно зазначає П.М. Рабінович, право регулює не час як такий, а темпоральні параметри діяльності, будучи одним із засобів освоєння часу¹²¹. Серед способів такого впливу – введення державою еталонів часу, перехід на «зимовий» і «літній» час, встановлення строків і визначення їхньої тривалості тощо.

Цілковито очевидно, що такій категорії як «правовий час» неможливо надати універсального визначення, але все ж таки можна запропонувати таке його трактування: *правовий час* – це особливий різновид соціального часу, що є складовою частиною правового хронотопу і невід'ємним атрибутом правової реальності. Амбівалентний характер відносин правового часу і права полягає в тому, що право змінюється у часі і під впливом часу і, разом із тим, намагається впливати на його прояви за допомогою своїх регулятивних можливостей¹²².

Український теоретик права А. Ф. Крижанівський вірно зазначає, що час у правовій сфері не завжди проявляє

¹²⁰ Мостепаненко А. М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире. – М.: Политиздат, 1974. – С. 31, 35.

¹²¹ Рабинович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 19.

¹²² Оборотов І. Г. Поняття і особливості правового часу // Правове життя сучасної України: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Правове життя сучасної України». – О.: Фенікс, 2008. – С. 20.

себе як однорідне поняття¹²³; звідси видно, що цілісність правового часу не означає його цілковитої гомогенності – воно є неймовірно багатограним і має багато пластів.

Правовий час, будучи цілісною категорією, проявляється в різних формах буття права як реальний (об'єктивний, зовнішній до правових явищ), концептуальний (у юридичній науці, нормотворчості) і перцептуальний (у правовому спілкуванні). При цьому, не можна сказати, що певному рівневі правової реальності відповідає конкретна форма правового часу – скоріше можна стверджувати, що така форма залежить від об'єкта й обставин.

Важливим є питання про властивості часу: ввижається, що спроби навести єдиний перелік всіх властивостей правового часу не мають сенсу. Можна говорити про властивості окремих форм правового часу, причому ці властивості можуть бути характерними більш, ніж для однієї з них; але надавати будь-якій із цих рис статусу універсальної для правового часу взагалі – неможливо. Причина цього криється в розбіжностях між об'єктивним і суб'єктивним світом.

На особливу увагу заслуговує питання про темпоральний вимір ідеальної складової правової реальності. Як зазначає С. І. Максимов, початок буття ідеї права у часі не може бути визначений: це – надчасове буття ідеального плану, тому твердження про те, що ідея передує праву, слід розуміти винятково в логічному, а не в історичному розумінні. Однак, норми позитивного права мають свій початок у часі, тому про них можна сказати: коли була прийнята та або інша норма права; встановити час, коли норму може бути скасовано¹²⁴. Динамічний характер пра-

¹²³ Крижанівський А. Ф. Темпоральне і просторове буття правопорядку // Право ХХІ століття: становлення та перспективи розвитку: Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конференції «Другі Прибузькі юридичні читання». – Миколаїв, 2006. – С. 192.

¹²⁴ Максимов С. И. Вказ. твір. – С. 181.

вового спілкування вже сам по собі свідчить про розгортання його у часі.

Цікаво із цього приводу є думка В. В. Дудченко, згідно з якою співвідношення ідеї права і часу можна виразити в такий спосіб: «істина про право стара і добре відома; але вона вічно нова в переживанні нових поколінь»¹²⁵. Варто додати: ідея права в переживанні нових поколінь не просто залишається вічно новою, її віддзеркалення у свідомості нових і нових поколінь не залишається одвіку однаковим – воно трансформується, пристосовуючись до змін, які відбуваються у соціальному житті, культурній сфері тощо.

Невиявність або відсутність початкового моменту буття в ідеї права, таким чином, дозволяє говорити про її надчасовість, але не означає позачасового характеру цієї ідеї. Час ідеї права абсолютний, статичний: сама по собі вона залишається незмінною, однак у нових історичних умовах у неї відкриваються нові грані, нові прояви, міняються форми вираження.

Категорія абсолютного («вічного») часу бере початок у статичній концепції часу і тепер розуміється як «інтуїція свідомості, яка являє собою необхідний елемент категоріального бачення миру»¹²⁶. Це означає, що час нерозривно пов'язаний із рухом, але в людській свідомості, яка містить витоки ідеї права, остання є вічною, незмінною й абсолютною ідеєю.

Позитивне право мусить розглядатися в контексті *реального часу*, але велике значення тут має й концептуальний час, за допомогою якого юристами-теоретиками, а потім і законодавцем створюються певні конструкції, які викорис-

¹²⁵ Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – С. 22.

¹²⁶ Перминов В. Я. Деятельностное обоснование абсолютного времени // Вестник МГУ. Сер. 7. «Философия». – 2003. – № 5. – С. 8.

товуються пізніше у практичній діяльності. Відповідно, взаємодія правового часу і позитивного права може бути розглянута у двох аспектах: 1) дія права у часі; 2) регулювання правом темпоральних параметрів діяльності.

Реальний правовий час, як уже було зазначено, є об'єктивною характеристикою правових явищ; «середовищем» права. Об'єктивність обумовлена дійсним, об'єктивним існуванням правової реальності у різних її проявах: наприклад, ознаками об'єктивно існуючих явищ володіють джерела права і юридичні факти, які можна зафіксувати і вимірити за допомогою астрономічного часу. Цікаво, що самі правові явища мають антропний характер, але розташовуються у часовому середовищі незалежно від волі людини: вони не можуть бути звернені назад, не можуть бути вилучені із часу (видаватися за такі, що ніколи не існували).

Реальний час, як правило, вимірюється звичайними календарними величинами, а календарний час, на думку Г. І. Петрова (єдиного, як зазначає П. М. Рабінович, радянського вченого, що досліджував часові категорії, використовувани у правовому регулюванні¹²⁷), використовується в системі шести категорій: датування, тривалості, повторюваності, одночасності, послідовності й наступності¹²⁸. Варто помітити, що ці категорії можуть бути з успіхом використані не лише тоді, коли мова йде про позитивне право, але й при розмові про правове спілкування; інакше кажучи – це взагалі характеристики правового життя.

Датування – це позначення місця у календарній часовій шкалі¹²⁹, за допомогою чого вказується на момент за-

¹²⁷ Рабінович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 19-20

¹²⁸ Петров Г. И. Время в советском социальном регулировании // Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 47.

¹²⁹ Петров Г. И. Фактор времени в советском праве / Петров Г. И. // Правоведение. – 1982. – № 6. – С. 47.

твердження нормативного або індивідуального акта відповідними органами; на час, коли відбулася та або інша подія. Для датування використовують поняття астрономічного часу: роки, місяці, доби; а також похідні від них: століття, п'ятилітки, тижні, декади, години, хвилини, секунди, дробові частки секунд тощо. Датування може бути названо первинною категорією, оскільки за його допомогою фіксуються події минулого, теперішнього і майбутнього (планування), виміряється їхня тривалість, визначаються відносини послідовності або одночасності.

Тривалістю називається часова протяжність (строк) від початку дії, події до її завершення, досягнення конкретного результату. Тривалість необхідна для знаходження часових меж дії нормативно-правового акта (причому вона може бути як визначеною, так і невизначеною); установлення юридично значимих фактів (досягнення віку, набуття трудового стажу або цензу осілості, сплив строку).

Повторюваність виражається в періодичності застосування форм державної й суспільної діяльності і полягає у визначенні часових інтервалів між управлінськими діями, подіями. Повторність, не обумовлена конкретними строками, називається регулярністю або систематичністю¹³⁰. Категорія повторюваності використовується при встановленні періодичності скликання представницьких органів і формування органів виконавчої влади, плануванні тієї чи іншої діяльності, ефективному розподілі робочого часу і часу відпочинку, а також при кваліфікації правопорушень, об'єктивна сторона складу яких включає такі елементи як систематичність і повторюваність.

Одночасність є необхідною в процесі будь-якої спільної управлінської роботи для встановлення збігу в часі дій

¹³⁰ Петров Г. И. Время в советском социальном регулировании // Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 50.

або подій¹³¹. Категорія одночасності в законодавстві використовується переважно опосередковано (оскільки сама вона, як правило, не згадується) і мається на увазі в таких випадках: 1) коли мова йде про поєднання посад або його заборону (одночасність зайняття декількох штатних посад); 2) при кваліфікації правопорушення, одним з елементів об'єктивної сторони якого є час його здійснення (наприклад, установлюється одночасність діяння таким темпоральним обставинам, як нічний час, воєнний час та ін.); 3) при визначенні своєчасності явки на роботу (установлюється одночасність моменту прибуття на роботу (службу) моменту, установленому в правилах внутрішнього розпорядку, уставі або іншому документі) тощо.

Послідовність використовується для визначення зв'язків між попередніми й наступними управлінськими діями, подіями. Вона обумовлена причинно-наслідковими зв'язками явищ у природі й суспільстві. Г. І. Петров зазначає, що вимога часової послідовності в регулюванні управління суспільством означає: 1) визнання неминучості поетапного розвитку суспільних процесів; 2) доцільність на кожному етапі розвитку частин і цілого виокремлювати основне, вирішальне, на чому варто зосередити головну увагу і засоби; 3) необхідність охопити повністю завдання й функції управління відповідно до компетенції органу соціального управління¹³². Говорячи про управлінську діяльність, вчений приділяє особливу увагу стадійності управлінського циклу, яка складається з окремих взаємозалежних етапів, розташованих у певному порядку. У цьому зв'язку не можна обійти стороною питання про юридичний процес, будь-який різновид якого (конституційний, цивільний, кримінальний та ін.) уявляється як ді-

¹³¹ Там само. – С. 50.

¹³² Там само. – С. 50.

яльність, яка складається з ряду стадій, жорстко закріплених на часовій шкалі у певній послідовності.

Категорії одночасності й послідовності дозволяють співвідносити юридично значимі події у часі, для чого використовують вислови «не раніше, ніж», «одночасно», «з моменту» тощо.

Вякості специфічної форми часової послідовності Г. І. Петров розглядає зворотню дію нормативного акта¹³³; однак більш справедливо називати її виключенням із загального правила про послідовність; фікцією, створеною для вирішення певних завдань за допомогою правових засобів; отже ретроактивність відноситься до категорій концептуального, але не реального часу.

Часовою послідовністю породжується наступність, тобто використання досвіду минулого для сьогодення і майбутнього¹³⁴. Наступність тлумачиться в академічному словнику української мови як «перехід чого-небудь від попереднього до наступного»¹³⁵, тобто наступність розгортається саме у часі. Тому справедливою є критика Ю. М. Оборотовим точки зору Г. В. Швекова, який розглядає наступність у праві по двох напрямках: по вертикалі (у часі) і по горизонталі (у просторі): «ввижається, що поняття «наступність» може бути віднесено тільки до першого напрямку. Другий напрямок, тобто засвоєння цінностей з інших культур – це вже порушення наступності ... і має спеціальне найменування – правова акультурація»¹³⁶.

Говорячи про правове регулювання темпоральних параметрів діяльності, П. М. Рабінович зараховує до них три-

¹³³ Петров Г. И. Фактор времени в советском праве / Петров Г. И. // Правоведение. – 1982. – № 6. – С. 49.

¹³⁴ Петров Г. И. Время в советском социальном регулировании // Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 51.

¹³⁵ Словник української мови: У 11 т. / Редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. V. – С. 208.

¹³⁶ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 107.

валість, швидкість, своєчасність та ін.¹³⁷, причому особлива увага приділяється саме останній характеристиці. Здається, цю властивість можна додати до низки основних темпоральних категорій юриспруденції, наведеної Г.І.Петровим, зазначивши, однак, що своєчасність не може бути названа характеристикою реального часу, оскільки вона завжди виникає в людській свідомості і належить до сфери перцептуального часу.

Своєчасність, яка розуміється як зв'язок темпоральної закономірності об'єктивного розвитку подій із закономірністю тривання особистісного часу (К.О.Абульханова-Славська)¹³⁸, піддається П.М.Рабиновичем відповідній «специфікації» стосовно діяльності суб'єктів правового регулювання¹³⁹. Таким чином, розрізняються два таких прояви своєчасності, як своєчасність правотворчості і своєчасність правозастосувальної (і правореалізаційної) діяльності. Перша використовується для встановлення обов'язку правотворчих органів настільки оперативно вносити зміни до чинного законодавства, щоб воно відповідало обставинам, у яких буде реалізовуватися¹⁴⁰. Друга найчастіше закріплюється як прямий юридичний обов'язок відповідних суб'єктів, причому така своєчасність обмежується формально-визначеним календарним строком¹⁴¹.

Категорія своєчасності вбачається не об'єктивною характеристикою правового часу, а юридичною конструкцією, за допомогою якої задається темп людській діяльності. Поняття своєчасності з'явилося в законодавстві як відповідь на потребу в обліку перцептуального часу: суб'єкту

¹³⁷ Рабинович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 19-21.

¹³⁸ Цит. по: Рабинович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 22.

¹³⁹ Там само. – С. 22.

¹⁴⁰ Там само. – С. 22-25.

¹⁴¹ Там само. – С. 25-26.

надається можливість визначати темпоральні межі своєї діяльності, виходячи із власних уявлень про час, хоча іноді закон все ж таки обмежує суб'єкта права максимальним строком. Так, цивільне процесуальне законодавство пропонує суду розглядати справи в розумний строк, але обмежує останній двома місяцями з моменту відкриття провадження у справі, а по справах про поновлення на роботі і про стягнення аліментів – одним місяцем (ст. 157 ЦПК України)¹⁴².

Концептуальний правовий час пов'язаний, у першу чергу, не з психікою, а з розумом, оскільки є результатом умоглядних побудов, плодом логічних висновків. Ця форма часу, як і перцептуальний час, породжується людською свідомістю, однак виникає не всупереч волі суб'єкта, як реакція на зовнішній подразник, а як результат цілеспрямованої інтелектуальної діяльності. Концептуальний час можна назвати похідним від реального і від перцептуального часу: він застосовується для регулювання вищезгаданих темпоральних параметрів діяльності, використовуючи при цьому не тільки об'єктивні властивості часу, але й категорії психологічного часу (наприклад, вже розглянута категорія своєчасності).

Одна з найважливіших особливостей концептуального правового часу полягає в тому, що він законодавчо проголошує деякі основні властивості реального часу (безперервність і незворотність), але за допомогою правових фікцій робить ці властивості не універсальними, а всього лише зразковими – вони набувають значення не аксіом, а спростованих правових презумпцій. Ця особливість концептуального часу, таким чином, може бути охарактеризованою як фіктивність. Законодавець передбачає випадки, коли строки можуть припинятися; закону надається зворотна

¹⁴² Цивільний процесуальний кодекс України від 18. 03. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.

дія; мало того – такі факти, які реально існували, юридично вважаються такими, що ніколи не існували. Так, приватноправовому договору може надаватися зворотна дія, тому що «сторони можуть встановити, що умови договору застосовуються до відносин між ними, які виникли до його укладення» (ст. 631 ЦК України)¹⁴³; судимість після її погашення або зняття у встановленому законом порядку вважається вже неіснуючою (ст. 80, 81 КК України)¹⁴⁴.

Концептуальний час має здатність упорядковувати людську діяльність: за допомогою таких категорій реального часу, як момент часу, тривалість, послідовність, одночасність тощо створюються моделі належної, бажаної або можливої поведінки. Наприклад, Президент України вступає на пост *не пізніше*, ніж через тридцять днів *після* офіційного оголошення результатів виборів, *з моменту* принесення присяги народу (ст. 104 Конституції України)¹⁴⁵; відкриття спадщини відбувається тільки *після* смерті спадкодавця або оголошення його померлим (ст. 1220 ЦК України).

Серед безлічі темпоральних понять, використовуваних у правовому регулюванні, особливу увагу привертають строки (у тому числі – давності), віднесені В. М. Горшеневим до нетипових нормативних приписів¹⁴⁶. Строки можуть вимірюватися в хронометричному (через визначення тривалості) або хронологічному (шляхом зазначення моментів часу) порядку; у зв'язку із цим, ст. 251 ЦК України

¹⁴³ Цивільний кодекс України від 16. 01. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 365.

¹⁴⁴ Кримінальний кодекс України від 5. 04. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131 (із змінами і доповненнями).

¹⁴⁵ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹⁴⁶ Горшенев В. М. Нетипичные правовые предписания в праве // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 116.

розрізняє серед строків відповідно «строк» і «термін» (ст. 251 ЦК України). Іншими словами, під «строком» мається на увазі певний період у часі, а під «терміном» – певний момент часу. Строки можуть отримувати чітку фіксацію, тобто бути формально-визначеними, або ж існувати у вигляді оціночних понять¹⁴⁷, інтерпретація яких здійснюється суб'єктами правовідносин залежно від ситуації.

У найбільш широкому значенні час використовується у сфері правового спілкування. Цей рівень правової реальності може розглядатися не тільки в рамках календарного часу, але й через призму категорій історичного (соціально-історичного) й індивідуального (психофізичного) часу.

Правове спілкування може розглядатися як найбільш багатоаспектний, рівень правової реальності й найважливіша складова правового життя. Тут у «знятому» вигляді присутні ідеальний і нормативний світи, тому ряд іманентних їм властивостей переноситься й на правове спілкування: тут є й уявлення про абсолютний час ідеї права, і здатність до обліку та вимірювання часу за допомогою його фізичних властивостей, і темпоральні конструкції законодавця. Але на цьому рівні додається ще одна важлива форма правового часу – *перцептуальний час*. Він нерозривно пов'язаний із людською психікою; із властивою будь-якій людині (за рідкісними винятками) здатністю давати оцінки, виходячи із власного відчуття часу.

При розгляді правового спілкування необхідно назвати декілька важливих властивостей правового часу у цьому пласті правової реальності: безперервність, незворотність, нелінійність, полілінійність і нерівномірність. Важливо зазначити, що перші чотири властивості належать до реального, об'єктивного часу, тобто не залежать від люд-

¹⁴⁷ Рабінович П. М. Час у праві (темпоральні властивості діяльності як об'єкт правового регулювання) // Вісник Академії правових наук України – 1999. – № 3. – С. 12-13.

ської волі; а останнє – є суб'єктивним, оскільки здійснюється у свідомості спостерігача (одиначного або колективного) і чималою мірою залежить від психологічних характеристик суб'єкта.

Безперервність пов'язана з поступовістю розвитку, відсутністю «стрибків», які є всього лише ілюзіями, що виникають у свідомості стороннього спостерігача. Безперервність правового розвитку пов'язана з проблемою наступності у праві, і зберігається завдяки наявності правової традиції, повна відмова від якої тягне кризу правової системи (або навіть її крах). Саме правова традиція є цементуючим правову систему елементом, але не можна відкидати і значення новел: зв'язок між традиціями й новаціями забезпечує змістовну наступність культурно-історичного досвіду, збереження й розвиток неминущого змісту культури¹⁴⁸.

Незворотність обумовлена постійним накопиченням інформації, що дозволяє говорити про неможливість повернутися на вже пройдений етап розвитку. Природно, не виключається можливість «кроку назад», але такий крок можна побачити лише з позицій суб'єктивного часу і він, у жодному разі, не буде поверненням у вихідне положення через наявність накопиченого досвіду і знання.

Синергетична парадигма, до якої усе частіше удаються і в соціальних науках, дозволяє виділити ще одну вкрай важливу властивість правового часу – його нелінійність, яка розуміється харківським фізиком професором Л. Ф. Черногором як універсальна і фундаментальна властивість світу¹⁴⁹. Правова реальність, будучи відкритою системою, контактує із зовнішнім світом; цим обумовлюється можливість накопичення досвіду і знань, а це, у свою чергу, робить її розвиток незворотним. У той же час, відзнача-

¹⁴⁸ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 79.

¹⁴⁹ Черногор Л. Ф. Нелинейность как основа новой научной картины мира // http://universitates.kharkov.ua/arhiv/2006_4/chernogor/chernogor.html

ється здатність такої системи до самоорганізації, чергування хаосу й порядку: «у результаті спрацьовування численних прямих і зворотних, позитивних і негативних зв'язків між підсистемами розвиток системи відбувається самоорганізовано. Такій системі не можна (не має сенсу) нав'язувати свій «план розвитку». Ось чому часто будь-які нововведення, реформи, революції бувають настільки шкідливими»¹⁵⁰.

Із нелінійності випливає, що час правового спілкування є полілінійним (поліваріантним): розвиток має певні детермінанти, але іноді вирішального значення набувають випадкові фактори, які відіграють роль біфуркацій, тому майбутнє не може бути спрогнозоване як щось однозначне й неминуче – можна лише робити припущення із більшим або меншим ступенем імовірності.

Нерівномірність набуває форм анізотропності й неоднорідності. Перша являє собою неоднаковість перебігу часу в різних системах, друга ж пов'язана з нерівномірністю протікання процесів на різних етапах розвитку однієї й тієї ж системи. На спеціальну увагу заслуговує категорія темпу (швидкості, щільності) часу, що підлягає розгляду в контексті неоднорідності часу. Так, у період докорінних соціальних перетворень хід часу різко прискорюється і правові процеси починають розвиватися в незвичному для спостерігачів темпі¹⁵¹.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Сорокин В. В. Право и время: правовая система в переходное время // Правоведение. – 2002. – № 1. – С. 190.

РОЗДІЛ 2

ЧАСОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПРАВА

2.1. Правовий розвиток і наступність у праві

На шляху пізнання й осягнення права перед дослідником постає ціла низка завдань, найпершим з яких має стати розгляд генезису права. За справедливим зауваженням О. В. Сурилова, «без історико-генетичного підходу до права немислиме його теоретичне освоєння»¹⁵², тому не лише історики, але й теоретики права мусять приділяти цій проблемі належну увагу.

Під *правогенезисом* мають на увазі процес виникнення права, його походження й становлення¹⁵³, але у цьому випадку інтерес являє саме становлення або правовий розвиток (трансформація права) – міжчасова наступність і просторова акультурація, пов'язані з використанням традицій і новацій окремою правовою культурою, правовою системою або правовою сім'єю¹⁵⁴. Правовий розвиток постає як послідовний процес односпрямованих змін.

Найбільш значимими категоріями, що використовуються при дослідженні розвитку в праві є традиція у праві, наступність у праві, правова акультурація, правовий розвиток, динаміка правової культури.

¹⁵² Сурилов А. В. Теория государства и права. – Киев – Одесса: Выща школа, 1989. – С. 190.

¹⁵³ Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права. – СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2005. – С. 75.

¹⁵⁴ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 276.

Досить часто зустрічається твердження, що розвиток у бажаному напрямі по висхідній лінії називається прогресом, по низхідній – регресом, занепадом. Ідея *прогресу* як загального закону виникла в епоху Просвітництва і пов'язується з ім'ям Г. В. Лейбніца, який першим сформулював як єдиний принцип історичної науки принцип піднесення духу, що виникає з природи, набуває самостійності і через внутрішню необхідність постійно рухається уперед. При цьому розрізняють поступовий (*еволюційний*) і стрибкоподібний (*революційний*) види соціального прогресу; механізмом першого є реформи, другого – революції¹⁵⁵.

Децо інша інтерпретація проблеми представлена в українського філософа В. О. Босенка, який розглядає регрес як консервативний елемент діалектики, як необхідність, без якої є неможливим саморозвиток взагалі, і як внутрішню умову змісту прогресу¹⁵⁶. Обґрунтовується ця позиція через поліваріантність розвитку: «без кроку вперед не може бути мови про прогрес. Але як тільки такий крок зроблено, і уже можна говорити про прогрес, то відразу ж потрібно говорити і про регрес, тому що саме цим самим кроком затверджується *лише один* із нескінченної безлічі можливих напрямків і *виключаються* інші. Отже, сам прогрес є регресом... прогрес – це по суті і регрес (у собі)»¹⁵⁷.

Цей підхід вживається таким, що не відповідає реаліям. На думку російського філософа першої половини ХХ ст. Л. П. Карсавіна, прогрес – таке ж оціночне судження, як і регрес: віра в прогрес – це перенесення ідеалу у майбутнє, а віра в регрес – у минуле. Отже, те, що в одній системі цінностей виглядає як прогрес, в іншій здаватиметься регресом¹⁵⁸. Схожої думки дотримувався і С. Л. Франк, який гово-

¹⁵⁵ Курганов С. И., Кравченко А.И. Социология для юристов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1999. – С. 48-49.

¹⁵⁶ Босенко В. А. Всеобщая теория развития. – К.: [б. и.], 2001. – С. 113.

¹⁵⁷ Там само. – С. 114.

¹⁵⁸ Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. – К.: Либідь, 2000. – С. 112.

рив про прогрес як про ідею, але не як про справжню закономірність: «Прогресу» не існує. Немає такого заздалегідь перед-вказаного шляху, яким би рухалося людство і який достатньо було б об'єктивно констатувати, науково пізнати, щоб тим вже знайти ціль і сенс свого власного життя»¹⁵⁹.

Децо інакше вважав англійський історик Р. Дж. Коллінгвуд – він не цілком заперечує прогрес, але виступає проти ставлення до нього як до деякого закону: «концепція «закону прогресу», відповідно до якої хід історії прямує таким чином, що кожна наступна форма людської діяльності є деяким удосконаленням попередньої, виявляється... простою плутаниною думки, вигодуваної протиприродним союзом двох вірувань: вірою людини у його перевагу над природою і вірою у те, що він є не більше як частина цієї природи. Якщо одне із цих вірувань є істинним, то інше – помилковим. Їх не можна об'єднувати, щоб робити логічні висновки»¹⁶⁰. У той же час, прогрес «взагалі виникає лише завдяки посередництву історичного мислення»¹⁶¹; тобто категорія прогресу сприймається як філософсько-історичне узагальнення, але не може претендувати на роль загального закону розвитку.

Християнське ставлення до прогресу є також неоднозначним: з одного боку, визнається прогресом перехід від «ветхої» людини до «нової», коли через Жертву Христову для кожного відкрилася можливість спасіння і обоження; з іншого ж – багатьма богословами відмічається процес *апостасії*, тобто відторгнення людей від віри. Тут необхідно згадати й слова відомого слов'янофіла І.С. Аксакова: «прогрес, що заперечує Бога і Христа, кінець-кінцем, стає регресом; цивілізація завершується здичавінням; свобода –

¹⁵⁹ Франк С. Л. Крушение кумиров // <http://www.vehi.net>

¹⁶⁰ Коллінгвуд Р. Дж. Вказ. твір. – С. 309.

¹⁶¹ Там само. – С. 319.

деспотизмом і рабством...»¹⁶². Однак, очевидно, що православна думка ставить прогрес і регрес у прямий зв'язок не з матеріальним виробництвом або соціальною сферою (як Ж. Кондорсе, Г. Гегель, Г. Спенсер, К. Маркс та ін.), а з Божою благодаттю і вірністю людини Господнім Заповідям.

Не викликає сумнівів, що і прогрес, і регрес – це завжди процеси односпрямованих, тобто незворотних в часі, змін; а значить, і той, і інший входять у більш широке поняття розвитку, але виступають не як його форми, а лише як його оціночні характеристики.

Це ж підтверджується і дослідженнями антропологів: вони зазначають, що еволюція – це, дійсно, послідовна зміна якісних характеристик системи; але не завжди новий якісний стан має вищий, у порівнянні з попереднім, рівень організації. У зв'язку із цим неможливо говорити про прогрес, як про єдину властивість еволюції – прогрес і регрес змінюватимуть один одного в процесі розвитку. На підтримку цієї точки зору французький антрополог Н. Рулан наводить низку аргументів. Так, у його праці «Юридична антропологія» мова йде про перуанських індіців амагуака, які, захищаючись від агресивної поведінки сусідніх племен, дійшли до спрощення соціальної організації й церемоніалу – тут ідеться про еволюцію не як про прогрес, а як про адаптивний процес¹⁶³.

Підводячи підсумок, необхідно погодитися із твердженням Л.П. Карсавіна про те, що прогрес і регрес є категоріями оціночними. Більше того, їх не можна використовувати для оцінювання історичної епохи в цілому, в усіх її проявах, оскільки це спотворюватиме істину: можна говорити про прогресивність (або, навпаки, регресивність) лише окремих сфер життя – науки, техніки, соціального забезпечення тощо. У той же час, навіть у цьому випадку

¹⁶² Цит. по: Осипов А. И. Русское духовное образование // <http://www.zagorsk.ru>

¹⁶³ Рулан Н. Юридическая антропология. – М.: НОРМА, 2000. – С. 32.

одне і те ж явище може бути оцінено з діаметрально протилежних позицій.

Отже, думається, що *розвиток в цілому може відбуватися еволюційним або революційним шляхом; а прогрес і регрес – лише суб'єктивні характеристики розвитку.*

Важливо зазначити, що еволюція й революція не повинні сприйматися як дві абсолютно самостійні форми розвитку. Вони тісно пов'язані між собою й неодноразово змінюватимуть одна одну в процесі розвитку.

Зміни, яких зазнає юридичний порядок, мають, як правило, еволюційний, але не революційний характер¹⁶⁴. Еволюційний шлях найбільш бажаний: він дозволяє системі розвиватися без різких змін, стрибків, і, підтримуючи наступність між минулим і теперішнім, забезпечувати баланс між традиціями й новаціями.

Еволюція – процес постійний і безперервний. Вона не зупиняється і йтиме до тих пір, доки не припинить існування глобальна (планетарна) цивілізація – людство в цілому; для цивілізацій локальних вона закінчується одночасно із їх загибеллю. У праві еволюція обумовлена економічними, політичними, соціальними, культурними, етнічними й іншими чинниками, але має власну неповторну специфіку.

Правова еволюція тісно пов'язана із наступністю і неможлива без неї, оскільки саме традиція у праві (тобто сукупність глибоко укорінених у свідомості людей їх історично обумовлених відношень до ролі права в суспільстві, природи права й політичної ідеології, а також до організації й функціонування правової системи¹⁶⁵) створює основу і визначає неповторні особливості кожної окремо взятої правової системи.

¹⁶⁴ Бержель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 204.

¹⁶⁵ Берман Г. Дж. Западная традиция права. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – С. 41.

Перш, ніж переходити безпосередньо до еволюції права, необхідно поглянути на історичний процес з позицій філософії історії. На думку Ю. В. Павленка, центральною категорією філософії історії на сучасному рівні має бути саме *цивілізація*, а сама філософія історії може бути конкретизованою у вигляді теорії цивілізаційного процесу. Розробка останньої видається можливою на таких методологічних засадах, як принципи стадійності, поліваріантності, цивілізаційної унікальності та автаркійності (господарської відокремленості) соціальних організмів, як одиниць конкретно-історичного процесу, в загальній системі економічної, політичної, етнічної і релігійно-культурної історії людства¹⁶⁶.

Велике значення цивілізаційного підходу в юриспруденції підкреслює український компаративіст Х. Бехруз, зазначаючи, що його застосування «дозволяє не тільки перейнятися різноманіттям національних правових культур і правових систем та специфікою національно-державних утворень, але й визначити характер і межі їхньої модернізації»¹⁶⁷.

Із таких позицій історичний процес виглядає як жива динамічна система саморозвитку і взаємодії окремих цивілізацій, які мають власні просторово-часові координати і в своєму русі проходять певні фази.

Як «переломні епізоди загальнолюдської історії, коли передові культури, упоравшись із глобальними за своїм еволюційним значенням антропогенними кризами, проривалися в нові історичні епохи» А. П. Назаретян розглядає:

1) нижній палеоліт, коли «протокультурні регулятиви забезпечували гregarний відбір шляхом перенесення агресії на чужинців»;

¹⁶⁶ Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації... – С. 176.

¹⁶⁷ Бехруз Х. Основы цивилизационного подхода в сравнительном правоведении. – О.: Феникс, 2007. – С. 23.

2) верхній палеоліт, або неолітична революція (X-VIII тис. до н.е.), коли відбувається перехід від присвоюючого господарства до виробничого і змінюються нормативні регулятиви;

3) міська революція (V-III тис. до н.е.), у ході якої з'явилися великі центри, почалося будівництво іригаційних споруджень, а також виникла писемність, а потім і перші писані правові нормативи;

4) революція «осьового часу» (середина I тис. до н.е.), що характеризується важливими перетвореннями в культурній сфері, заміною авторитарного міфологічного мислення на особистісне і формуванням перших філософських концепцій;

5) промислова революція (з XVIII ст. н.е.), яка сприяла поширенню ідей гуманізму, рівності, демократії, прав і свобод особистості і міжнародного права;

6) сучасна глобальна криза, коли «вироблений досвід стримування не спрацьовує, відбувається криза цінностей і регулятивів, ведуться пошуки руху і толерантності»¹⁶⁸.

Ці етапи називають революціями, проте уявляються такими вони лише при розгляді історичного процесу в цілому – тоді вони здаються «стрибками» у розвиткові. Насправді ж, історія характеризується безперервністю: розвиток відбувається поступово, лише здійснюючи більш-менш значні коливання, які й набувають статусу революційних змін – вони, як зазначав А. Бергсон, здаються стрибками лише у свідомості спостерігача. Звідси і неможливість точного визначення хронологічних рамок цих «революцій».

Еволюція права має розглядатися відповідно до використовуваної схеми, тобто в контексті історії цивілізацій (локальних і глобальної (планетарної) та із застосуванням

¹⁶⁸ Назаретян А. П. Векторы исторической эволюции // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 119-120

тих же методологічних основ: принципів стабільності, полілінійності й цивілізаційної унікальності.

Еволюція, будучи нелінійним процесом, може здійснювати «витки», коливання. Тут спостерігається «*синергетичний циклїзм*» – чергування порядку й хаосу. В. П. Бранський зазначає, що багатуший досвід соціального розвитку впродовж декількох тисячоліть однозначно свідчить на користь того, що соціальна самоорганізація плине як чергування двох процесів, які виключають один одного, – ієрархізації і деієрархізації. При цьому, спектр напрямів, в яких може відбуватися ієрархізація або деієрархізація, зовсім не довільний: він задається природою тієї системи, яка зазнає вказаної еволюції¹⁶⁹.

Спрощено синергетичну модель соціального розвитку можна уявити так: розрізнені елементи, поєднуючись у різні способи, створюють певну систему (порядок), що, досягаючи апогею свого розвитку, починає занепадати – розпадатися, дробитися, тобто переходити знов у стан хаосу. Частини системи, що розпалася, набуваючи нових якостей, в інших поєднаннях консоліднуються у нову систему із більш високим рівнем організації. Такий спіралеподібний розвиток продовжується до остаточного руйнування (загибелі) системи.

Все це цілком прийнятно, коли мова йде про державні утворення (наприклад – народження, розквіт, занепад і падіння імперій), але, говорячи про право, необхідно зробити такі застереження.

Право не слідує беззастережно за зниклою з політичної карти світу державою: як мінімум – воно залишається у вигляді пам'ятника права. Якщо усі три рівні правової реальності (ідея права, джерела права і правове спілкування) перебували в гармонії між собою, ідея права, незважаючи

¹⁶⁹ Бранський В. П. Синергетический циклизм в истории, культуре и искусстве // Мир психологии. – 2002. – № 3. – С. 26.

на скасування зовнішньої форми її вираження, довго ще буде впливати на правову культуру і правову свідомість, а значить – і на правову активність та спілкування вихідців із «померлої» держави.

Із розпадом великих держав їхнє право не зникає безслідно: воно так чи інакше створює основу для права нових держав. На місці Римської імперії, Київської Русі, Арабського халіфату, Британської імперії, Радянського Союзу, які розпалися, утворилися нові держави, які розбудовують національні правові системи, базуючись (хоча б на початку) на основах права держави-попередника. На це вказує і відомий філософ права А. А. Козловський: «право завжди історично зумовлене, і будь які національно-правові системи є наслідком попереднього соціально-історичного розвитку такого середовища, в якому вони виникли і функціонують»¹⁷⁰.

При об'єднанні держав в одне ціле (у тому числі й при завоюваннях) співвідношення між їхніми правовими системами не завжди є прямо пропорційним їхній могутності (військовій, економічній тощо). Право менш потужної у військовому або економічному відношенні держави, яка володіє, однак, більш високим рівнем культури – у тому числі й правової, найчастіше не ігнорується, а певною мірою входить у правову систему нової держави і впливає на усе її правове життя. Такі процеси ілюструються, наприклад, утворенням Великого князівства Литовського, коли Литва сприйняла право підкореної Західної Русі. У рамках національних правових систем можливі й такі запозичення ззовні, що мають характер правової акультурації і навіть рецепції.

У той же час, необхідно відзначити можливість співіснування декількох рівнів правової системи в межах однієї

¹⁷⁰ Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 270.

держави. Так, маючи єдине державне право, різні частини держави можуть володіти власним приватним і значною частиною публічного права, що характерним є для федеративних держав.

Одночасно із внутрішньодержавним правом розвивається система міжнародного права. Значною подією вважається підписання у 1648 р. Вестфальського мирного договору, який став початковим етапом у формуванні системи міжнародних відносин. Збільшення ролі міжнародного права спостерігається з останньої третини ХІХ ст. і простежується протягом усього ХХ ст.

Прийняття міжнародними конференціями, а потім у рамках Ліги Націй і Організації Об'єднаних Націй цілої низки міжнародних документів викликало необхідність запровадження положень, які у них містяться, у національні правові системи. У побут входять такі терміни, як «імплементація», «уніфікація» і «гармонізація законодавства».

У другій половині ХХ ст. з'являється новий різновид правових систем – інтегративна правова система (на цей момент найбільш значимими з них є Європейський Союз, Латиноамериканська асоціація інтеграції, Євразійський Економічний Простір). Такі системи мають ознаки, що відносяться як до міжнародного, так і до внутрішньодержавного права. Таким чином, зараз можна вести мову про співіснування трьох рівнів (видів) правових систем: національних (територіальних і персональних), інтегративних і міжнародних. Зокрема, проблема існування національних, інтеграційних і глобального правопорядку розглядається А. Ф. Крижанівським¹⁷¹.

Тут є очевидною полілінійність правової еволюції: право кожного суспільства розвивається за власним сцена-

¹⁷¹ Крижанівський А. Ф. Глобальний, інтеграційний і національний правопорядок (до постановки проблеми) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць. – Вип. 18. – О.: Юрид. л-ра, 2003. – С. 93-101.

рієм, у той же час спостерігається зближення національних правових систем, що, однак, через їхню специфіку, не може привести до повної заміни національного права міжнародним.

Цікаві дослідження правової системи у *перехідний час* здійснені В. Д. Сорокіним. Він зазначає розбіжність у часі перехідного періоду в праві з перехідним періодом у суспільних відносинах, тому не спостерігається синхронний розвиток права і суспільних відносин¹⁷². На відміну від революцій у праві, які є відповідями на виклики правового життя, ініціатором реформ у праві є держава, тому «докорінна трансформація державного механізму почасти передує глибоким змінам правової системи»¹⁷³.

Час перехідної правової системи як тривалість її історичного існування відрізняється підвищеною динамікою у порівнянні з хронологічними параметрами стабільної правової системи і має таку характеристику, як різноманітність. Характерно, що в період докорінних соціальних перетворень хід правового часу різко прискорюється і правові процеси починають розвиватися в незвичному для спостерігачів темпі¹⁷⁴.

В історичному плані розвиток права відбувається безперервно, і така безперервність прямо пов'язана з наступністю у праві – відтворенням і використанням минулих правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів юридичної діяльності своєї правової культури, правової системи, правової сім'ї. Будучи зв'язком між етапами або щаблями розвитку, вона полягає у збереженні права як цілого при переході правової системи (правової сім'ї) з одного стану в інший¹⁷⁵. Наступність у праві вбача-

¹⁷² Сорокин В. В. Право и время: правовая система в переходное время // Правоведение. – 2002. – № 1. – С. 184.

¹⁷³ Там само. – С. 184.

¹⁷⁴ Там само. – С. 182, 190.

¹⁷⁵ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 276.

ється не тільки в якості можливого, але й необхідного моменту у його розвитку¹⁷⁶, тобто розвиток завжди передбачає наступність. Навіть у марксистсько-ленінській теорії, яка переважно заперечувала зв'язок між буржуазним і соціалістичним правом, визнавалося, що крім зв'язків між базисом та історичним типом права існує зв'язок між самими історичними типами права, зв'язок певного типу права з попередніми типами права¹⁷⁷.

Як зазначає В. К. Бабаєв, наступність зачіпає зміст права, форму права і сферу юридичної техніки¹⁷⁸. Наступність у праві здійснюється використанням як традиційних регуляторів (звичаїв, традицій, звичок), так і залученням раціональних регуляторів (закони, рішення, договори). Наступність може бути виражена в правових нормах та інститутах, правосвідомості, правовій поведінці. Вона може стосуватися як права, так і того, що іменують метаправом – правознавства¹⁷⁹. Найбільш детальними є дослідження наступності у формі права, які дістали відображення перш за все у працях з історії права, для яких основним предметом дослідження є джерела права. Подібні роботи мають величезне значення, але мають і низку недоліків, пов'язаних з упущенням з поля зору інших елементів правового життя (реалізації і застосування права, правової культури, правової свідомості та юридичної науки), що не дозволяє отримати повну картину правового розвитку.

Болгарський правознавець Н. Неновський відзначає можливість підходу до наступності у правовій сфері через практику застосування права. Це пов'язано з накопичен-

¹⁷⁶ Неновски Н. Преимственность в праве. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 32.

¹⁷⁷ Там само. – С. 33.

¹⁷⁸ Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2004. – С. 211.

¹⁷⁹ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 108.

ням певного юридичного досвіду, переданого за допомогою професійної й наукової правосвідомості¹⁸⁰.

Цілком природно, що «наступність у праві не може не породити відомої наступності в науці про право»¹⁸¹. Наступність у юридичній науці може вивчатися з таких точок зору: а) зв'язків, що існують між нею та іншими формами суспільної свідомості – ідеологічними й неідеологічними; б) її тісного зв'язку з ідеологічною боротьбою та рухами у даній епосі; в) її зв'язку з економікою; г) внутрішньої диференціації юридичної науки (тобто з урахуванням наступності в окремих галузях науки); д) зв'язку між юридичною наукою й окремими елементами структури її предмета (правосвідомість, законодавча техніка тощо); е) національних традицій і культурної спадщини в галузі самої юридичної науки¹⁸².

Чималого значення з другої половини ХХ ст. набула *проблема глобалізації*. А. Дж. Тойнбі писав, що з 1500 р. н.е. людство об'єднується у всесвітнє співтовариство, що знаменує собою докорінний перелом у світовій історії. Якщо від витоків історії до ХVІ ст. різні цивілізації жили ізольовано одна від одної, то тепер вони почали «жити під одним дахом». П. Тейяр де Шарден називає вже кінець ХVІІІ ст. часом, коли народи й цивілізації досягають такого рівня інтеграції, що далі можуть розвиватися лише разом. У контексті ноосферної концепції вченого це готовить підґрунтя для майбутнього глобального, вселенського синтезу в «час Омега», коли ноосфера «колективно досягне своєї точки конвергенції», – в «кінці світу»¹⁸³.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зайшла мова про процес глобалізації, який характеризується стиранням ру-

¹⁸⁰ Неновски Н. Вказ. твір. – С. 127.

¹⁸¹ Там само. – С. 158.

¹⁸² Там само. – С. 160-161.

¹⁸³ Цит. за: Павленко Ю. В. Вказ. твір. – С. 120.

бежів між культурами й цивілізаціями та утворенням єдиного простору – глобальної цивілізації, що має технократичні риси. За визначенням Г.О.Трофименка, глобалізація – це процес досягнення більшістю розвинених держав світу відповідних рівнів економічного (включаючи продуктивність праці) й соціального розвитку, розширення й прискорення комунікацій і фактичного злиття національних ринків у єдиний світовий ринок¹⁸⁴. У результаті створюється світ фінансово-економічного й політичного монополізму, що, у свою чергу, веде до консервування існуючого поділу планети на «золотий мільярд» і увесь інший світ, який є матеріально-ресурсовою базою, запорукою благоденства першого¹⁸⁵.

Досить показовими є дослідження питань міжнародного права і глобалізаційних процесів західними вченими. Дослідження відносин міжнародного права із міжнародною політикою приводить австралійського вченого С.В.Скотта до висновку про перетворення міжнародного права на ідеологію: теперішнє міжнародне право хоча і складається з об'єктивних правил, але застосовується відповідно до доктрини доцільності, захищає міжнародний розподіл влади та підтримує «новий світовий порядок»¹⁸⁶. Розгляд Н.Онуфом поняття «конституція міжнародного співтовариства» підтверджує вищесказане: під конституцією не може розумітися ані Статут ООН, ані будь-який інший юридичний документ; тобто міжнародної конституції у формальному сенсі не існує – є лише матеріальна конституція¹⁸⁷ (конкретні процеси і явища, отже й міжнародна політика).

¹⁸⁴ Трофименко Г. А. О глобализации международных отношений // США. Канада. – 2003. – № 6. – С. 75.

¹⁸⁵ Там само. – С. 76-77.

¹⁸⁶ Scott Sh. V. International Law as Ideology: Theorising the Relationship between International Law and International Politics // European Journal of International Law. – Vol. 5 (1994). – № .3. – P. 325-326.

¹⁸⁷ Onuf N. The Constitution of International Society // European Journal of International Law. – Vol. 5 (1994). – № .1. – P. 16-17.

Інакше до міжнародного права ставиться Ф.Ейлот, який, розглядаючи способи створення міжнародно-правових норм та міждержавні відносини, стверджує, що «міжнародна спільнота» – це вже не теоретична конструкція, а реально існуюче суспільство («спільнота єдиної людської раси і спільнота суспільств») із власними цінностями та цілями, спроможне створювати власну політику¹⁸⁸. Щодо останнього, необхідно зазначити, що автор статті, здається, не бере до уваги міжнародну політичну ситуацію і досить однобоко розглядає процеси глобалізації, оскільки поза його увагою залишається культурне різноманіття світу.

Глобалізація ознаменувала завершення Вестфальської епохи міжнародних відносин і перехід до епохи Поствестфальської¹⁸⁹. Цей перехід характеризується обмеженням суверенітету держави, що веде до її перетворення із суб'єкта міжнародних відносин навіть не на об'єкт, а на середовище, яке оточує наддержаву (США), і з якою не потрібно домовлятися або шукати компроміс, а досить обережно використовувати у своїх цілях, або ж підкоряти. З іншого боку, суверенітет обмежується зсередини: замість єдиної держави в ролі акторів міжнародних відносин починають виступати регіональні, національні, економічні та інші еліти, економічні суб'єкти й муніципальні утворення¹⁹⁰.

Важливі зміни в сучасному міжнародному праві відбуваються з державним суверенітетом. Професор міжнародного права М.Коскенніемі, розглядаючи ієрархію у міжнародному праві, зазначає, що до колізії із доктриною суверенітету вступає доктрина ефективності¹⁹¹, за якою су-

¹⁸⁸ Allott Ph. The Concept of International Law // European Journal of International Law. – Vol. 10 (1999). – № .1. – P. 50.

¹⁸⁹ Проскурин С. А. Международные отношения в поствестфальскую эпоху // Свободная мысль – XXI. – 2003. – № 5. – С. 64.

¹⁹⁰ Там само. – С. 66.

¹⁹¹ Koskenniemi M. Hierarchy in International Law: A Sketch // European Journal of International Law. – Vol. 8 (1997). – № .4. – P. 569.

веренітет держави можна обмежувати так само, як і права людини для досягнення «спільної мети» (боротьба з тероризмом, досягнення економічних вигод тощо). Про перегляд концепції суверенітету пише й Дж. Бартельсон: якщо колись вона була практично безспірною, то останнім часом є «яблуком розбрату» для теоретиків міжнародного права¹⁹². По суті, повнотою суверенітету, («імперським суверенітетом») на даний момент володіють лише США та їхні союзники¹⁹³.

Обмеження державного суверенітету як зсередини, так і ззовні тягнуть зміни у правовій сфері. У першу чергу це пов'язано з розширенням практики використання американських законів як міжнародних норм – або в чистому вигляді, або як зразок для таких¹⁹⁴.

Глибокі дослідження антагонізму між *регіоналізацією* (створенням регіональних організацій та спеціальних органів за географічним критерієм в універсальних організаціях) та *універсалізацією* (управлінням за допомогою загальних, «універсальних» структур), які мають місце у міжнародних організаціях, дозволили Ч. Шреєру говорити, що вони є лише зовнішнім віддзеркаленням інших двох тенденцій у міжнародних відносинах: боротьби за національний суверенітет та укріплення міжнародного співробітництва¹⁹⁵. Процеси регіоналізації ілюструються створенням Європейського Союзу, Організації Латиноамериканських держав, Євразійського Економічного Співтовариства та ін.; однак, їх не можна ототожнювати із змаганням за національний суверенітет. Це обумовлено тим, що самі регіональні організації ніяк не сприяють зміцнен-

¹⁹² Bartelson J. The Concept of Sovereignty Revisited // European Journal of International Law. – Vol. 17 (2006). – № .2. – P. 463.

¹⁹³ Ibid., p. 474.

¹⁹⁴ Трофименко Г. А. Вказ. твір. – С. 81.

¹⁹⁵ Schreuer Ch. Regionalism v. Universalism // European Journal of International Law. – Vol. 6 (1995). – № .3. – P. 498-499.

ню державного суверенітету, а навпаки все більше обмежують його. Таким чином, знову потрібно повернутися до проблеми глобалізації, яка відбувається як у всесвітньому масштабі, так і на регіональному рівні (зокрема – в Європі) і має декілька вимірів, одні з яких виступають позитивними, інші – негативними. Так, господарський вимір (утворення єдиної економічної системи задля більш ефективної діяльності національних суб'єктів господарювання)¹⁹⁶ в цілому можна позначити як такий, що досить позитивно впливає на зміцнення матеріального добробуту держави та її жителів. У культурологічному плані вона, навпаки, призводить до втрати національної самобутності («глобалізація як американізація»¹⁹⁷), у правовому – до послаблення національних установ та ефективності дії внутрішнього права¹⁹⁸.

Важливе значення у розгортанні глобалізаційних процесів має Інтернет, який не має ніяких територіальних кордонів і володіє власною – віртуальною реальністю. Інтернет, крім проблем культурологічного характеру, створює низку проблем юридичного характеру: наприклад, обговорюється можливість створення так званого «*кіберзаконного*» режиму¹⁹⁹, глобальної юриспруденції²⁰⁰. Така ситуація може негативно відбитися на внутрішньодержавному праві, ефективність якого значно зменшиться; у той же час «кіберправо» не зможе врахувати особливостей правосвідомості та правової культури усіх учасників правовідносин, а відповідно – стати універсальним інструментом.

¹⁹⁶ Bogdandy A. von. Globalization and Europe: How to Square Democracy, Globalization, and International Law // European Journal of International Law. – Vol. 15 (2004). – № 5. – P. 888

¹⁹⁷ Ibid., p. 891.

¹⁹⁸ Ibid., p. 892-893.

¹⁹⁹ Kichenside O. Law of Globalisation: 'Here, There and Nowhere' // UCL Jurisprudence Review 2003. – P. 78.

²⁰⁰ Ibid., p. 80.

Глобалізацію супроводжує процес підриву уже встановлених і прийнятих інститутів, норм і правил. Так, за даними англійської газети «*Guardian*» від 6 серпня 2002 року, «відтоді, як Дж. Буш-Молодший став президентом, уряд Сполучених Штатів розірвав більше конвенцій ООН, ніж увесь інший світ за останні двадцять років»²⁰¹. Результатом такого відношення до права стає правовий нігілізм, який виходить вже на міжнародний рівень. Крім того, запозичення правових нормативів західних (романо-германської й англо-американської) моделей правових систем, яке переходить розумні межі, призводить до правової декультурації реципієнтів, знецінювання їхньої власної культури, а, отже, і до неузгодженості рівнів правової реальності і зниження ефективності даної правової системи.

У жодному разі не мається на увазі шкідливість акультурації: говориться лише про необхідність ретельного відбору при запозиченні яких-небудь інститутів у конкретну національну правову систему і неприпустимість диктування будь-яких умов з боку наддержави з її експансіоністською правовою політикою.

У цьому зв'язку справедливим є зауваження С. О. Проскуріна, який пише, що «тільки згуртування навколо легітимних й авторитетних міжнародних інститутів, таких, як ООН, єдність на основі базових положень міжнародного права може надати більшості сучасних держав і народів можливість гідного майбутнього, в якому у громадянина будь-якої країни будуть не лише обов'язки, але й права, у тому числі на життя, свободу і благополуччя»²⁰².

Другий шлях розвитку, *революція* – це комолексна зміна всіх або більшості сторін суспільного життя, що зачіпає основи існуючого ладу. Вона має стрибкоподібний

²⁰¹ Цит. по: Трофименко Г. А. Вказ. твір. – С. 80.

²⁰² Проскурин С. А. Вказ. твір. – С. 70.

характер і являє собою відносно швидкий перехід суспільства з одного якісного стану в інший²⁰³.

У праві революції є не такими частими, як у політичній сфері, – певна стабільність права нерозривно пов'язана із його функцією «інструмента безпеки, і... свободи»²⁰⁴, інакше кажучи – інструментальною цінністю права.

Говорячи про революції у праві, варто підкреслити, що під правом тут мається на увазі позитивне, санкціоноване державою право. Розглядаючи правову реальність у цілому, можна помітити, що в революційний період різні її рівні перетерплюють неоднакові зміни. Так, світ ідей практично не підданий різким змінам – він постійно еволюціонує, і в момент революції у ньому відсутня необхідність радикальних змін (на думку автора цього дослідження змінюється не сама ідея, а її зовнішня форма, «фасад»). Зовсім інша справа із світом знакових форм (тобто з нормативними приписами): світ ідей, що пішов далеко вперед у порівнянні з «законсервованим» юридичним порядком викликає необхідність докорінних змін такої системи. Імпульс до революції у праві приходить із третього рівня правової реальності – він обумовлений правовою активністю, яка, перебуваючи в тісному зв'язку із соціальним, економічним, політичним, культурним життям, відчуває потребу у якнайшвидшій зміні швидко застаріваючого юридичного порядку.

Сказане підтверджують і слова Л. Фрідмена про те, що правова система постійно змінюється, але її частини перетерплюють зміни з різними швидкостями, і жодна не змінюється настільки ж швидко, як інша. Існують деякі постійні частини, які живуть довго, – принципи системи, які були присутні в системі завжди і будуть такими ж протягом

²⁰³ Курганов С. И., Кравченко А. И. Вказ. твір. – С. 50.

²⁰⁴ Бержель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 205.

ще тривалого часу²⁰⁵. Можна сказати, що революція – це спроба нормативного світу «наздогнати» світ ідеальний.

Тому, революції, які заходять занадто далеко і глибоко, зіштовхуються з таким опором з боку суспільства, що їхній заряд швидко вичерпується, а результати рано чи пізно нівелюються²⁰⁶. Тобто суспільство і на шляху еволюції, і на шляху революції може досягти однакових результатів, але другий шлях є набагато більш болючим і непередбаченим.

Революція, як писав Г. Ведель, – це «одночасно розрив із традицією і використання цієї традиції», отже «не буває повних революцій»²⁰⁷. За образним висловом М. Віреля, революції «у деякому сенсі обезглавлюють юридичний порядок», але «його внутрішні органи» вони залишають «хоча б на деякий час у живих»²⁰⁸.

Очевидно, що право має статику й динаміку розвитку. Статичність, що стосується, у першу чергу, правових цінностей і принципів права, є відносною, оскільки навіть зазначені основи, на яких ґрунтується кожна правова система, зазнають із часом певних зміни.

Динаміка правового розвитку (а точніше – динаміка правової культури, тобто зміни правової культури під впливом протиріч у правовій сфері, а також у зв'язку з процесами наступності у праві і правової акультурації²⁰⁹) завжди присутня як характеристика «живого права». С. С. Алексеев розуміє під останнім не тільки реально діюче право (як пропонував Є. Ерліх), але й право, здатне «забезпечити сталість, гарантованість правових рішень, які

²⁰⁵ Фрийдман Л. Введение в американское право. – М.: Прогресс, 1990. – С. 10.

²⁰⁶ Бержель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 207.

²⁰⁷ Цит. по: Бержель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 206-207.

²⁰⁸ Цит. по: Бержель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 208.

²⁰⁹ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 272.

приймаються, й обставини буття, які змінюються безупинно, часом бурхливо і стрімко»²¹⁰.

Використання ідеї живого права робить можливим пояснення причини постійного руху у сфері права. Мова у цьому випадку йде про «поєднання несумісного» – твердого правового організму та живого права. Обидва ці елементи включаються у право і взаємодіють у його межах за схемою, обумовленою законом єдності і боротьби протилежностей: залежно від ситуації вони різним чином взаємодіють, доходючи іноді до протистояння. Така боротьба обумовлює внутрішнє занепокоєння, розвиток права. С. С. Алексеев зараховує до числа об'єктивованих структур, здатних поєднати несумісне, звичаєве право і судовий прецедент. Перше розглядається як «породжений самим життям класичний зразок сумісності, здавалося б, несумісних якостей права: його властивості жорсткого організму (інституційності) й особливостей живого права»²¹¹.

Норми звичаєвого права є нормативною основою правових рішень життєвих ситуацій і, у свою чергу, не можуть не спиратися на життєві устої людей, що історично сформувалися і затвердилися. Багаторазово повторені стосовно однотипних ситуацій, засновані на звичаї й ухвалені на правосудних засадах, правові рішення стають судовими прецедентами – нормами для вирішення усіх схожих справ. Судовий прецедент, на відміну від звичаю, має в основному юридичний зміст, в якому міститься певна правова ідея, принцип²¹².

У правових системах, де домінуючим джерелом права є нормативно-правовий акт, динамічний характер права покликаний забезпечити два важливих механізми: інститут анало-

²¹⁰ Алексеев С. С. Право на порозі нового тисячелеття. – М.: Статут, 2000. – С. 103.

²¹¹ Там само. – С. 107

²¹² Там само. – С. 107-108.

гії (права й закону) та інститут тлумачення права. Прийоми аналогії й тлумачення дозволяють перебороти можливі недоліки законодавства, пов'язані, відповідно, з відсутністю норми або недосконалістю тексту нормативно-правового акта, шляхом використання загальних засад і змісту діючого права стосовно конкретної життєвої ситуації.

Про те, наскільки право є «живим», інакше кажучи – наскільки дієвими є норми й інститути даної правової системи у забезпеченні потреб суб'єктів права й досягненні цілей права, свідчить рівень ефективності права, який встановлюється за допомогою конкретно-соціологічного методу, і вказує на спроможність права бути регулятором суспільних відносин.

Таким чином, в загальному вигляді *схема правового розвитку* вбачається такою: виникаючи як мононорми первісного суспільства, які отримують із виникненням держави її підтримку і забезпечення, право формалізується і знаходить зовнішню форму (звичай, релігійний припис, нормативно-правовий акт, прецедент тощо), яка володіє тенденціями деталізації або, навпаки, спрощення регулювання суспільних відносин. Право присутнє у кожній цивілізації і розвивається разом із нею, беручи участь у діалозі з правом інших цивілізацій, які входять до кола її спілкування (веде так званий «діалог правових культур»). Такий діалог неодмінно супроводжує правова акультурація – засвоєння й використання правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів юридичної діяльності інших правових культур, правових систем, правових сімей²¹³. З іншого боку, на міждержавному рівні існує особлива правова система – міжнародне право, поряд з яким останнім часом виокремлюють інтегративні (регіональні) правові системи.

²¹³ Оборотов Ю. Н. Вказ. твір. – С. 275.

2.2. Дія норм права у часі

Питання про дію правової норми у часі має велике практичне значення. Від його правильного вирішення досить часто залежить, який закон буде застосовуватися до конкретних відносин, як будуть здійснюватися його приписи, які обов'язки і права будуть мати сторони у правовідносинах, строки їхнього здійснення і багато чого іншого²¹⁴.

За визначенням В. В. Лазарева, *дія права* – це «його інформаційний, ціннісно-мотиваційний і безпосередньо регулюючий вплив на суспільні відносини у межах певного простору, часу і кола осіб»²¹⁵. Дія права тут вбачається у трьох аспектах, останній з яких – власне правове регулювання – охоплює собою предметну дію; дію в часі; дію в просторі і дію за колом осіб.

Російські теоретики права А. В. Поляков і Є. В. Тимошина зазначають, що проблема дії права є актуальною не для всіх правових шкіл: так, представники юснатуралізму виходять із того, що право є досконалим, незмінним, незалежним від свідомості й діяльності суб'єктів, тому воно існує завжди і скрізь і немає необхідності розмірковувати про його дію. Однак при соціологічному праворозумінні й правовому етатизмі проблема дії права має певне значення²¹⁶.

В українській літературі і законодавстві поряд із поняттям «дія» використовуються поняття «сила» і «чинність», які стосуються нормативно-правового акта і часто розглядаються як синоніми, що вбачається термінологічним перекручуванням, оскільки «сила» і «дія» – взаємозалежні, але не тотожні поняття. Про це вірно пише Ю. О. Пономаренко: «термінологія юридичної науки, а

²¹⁴ Бахрах Д. Н. Действие норм права во времени. – М.: Норма, 2004. – С. 8.

²¹⁵ Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – М.: Юрист, 2004. – С. 443.

²¹⁶ Поляков А. В., Тимошина Е. В. Вказ. твір. – С. 260-261.

тим більше – термінологія законодавства має бути чіткою, однозначною і по можливості не допускати синонімії... Тому видається недоцільним використовувати в законодавстві і юридичній науці терміни «чинність», «сила» і «дія» як синоніми, тим паче, що поняття, які вони означають, різняться між собою»²¹⁷.

Із таких позицій, *сила закону* – це його статична характеристика (встановлюється у порівнянні з тим чи іншим нормативно-правовим актом), *«чинність»* – динамічна характеристика (об’єктивне існування закону протягом певного відрізка часу), а *дія* – реальний вплив на суспільні відносини²¹⁸. Погоджуючись із таким уточненням, варто зазначити, що українська правова термінологія у цьому випадку досить точно віддзеркалює юридичні характеристики правової норми, оскільки, наприклад, у російській науці відсутнє спеціальне поняття, адекватне терміну «чинність» (хоча, уявляється, його цілком можливо перекласти як «*действительность*»), який перекладається і як «действие», і як «сила».

Однак все ж таки здається, що використання понять «введення в юридичну силу» або «втрата юридичної сили» є не таким вже й помилковим: адже документ протягом певного проміжку часу займає певне місце в ієрархії нормативно-правових актів, отже, саме в цей час він має юридичну силу. Остання обставина зовсім не означає, що цей акт здатний впливати на суспільні відносини, а лише позначає, що він має таку потенційну можливість.

Таким чином, говорячи про темпоральні характеристики правової норми доцільно використовувати поняття «чинність» і «дія»: перше означає, що норма на певному відрізку часу визнається юридично обов’язковою; друге –

²¹⁷ Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. – К.: Атіка, 2005. – С. 57.

²¹⁸ Там само. – С. 57.

що правова норма здатна впливати на суспільні відносини. Правова норма не може діяти, не будучи дійсною, тому варта уваги точка зору П. П. Цитовича: «закон діє лише на факти, які відбуваються водночас із його існуванням, і тому тільки для них він свій закон. Тим часом, застосування закону не має для себе подібних границь»²¹⁹. У зв'язку із цим є необхідним використання ще одного поняття – застосування правової норми, яке не обмежене часом, протягом якого норма визнається чинною.

§ 1. Часові межі існування норми права

Першим із запитань, які виникають у зв'язку з дією права у часі, має розглядатися питання про часові межі існування норми права. Мова йде саме про існування норми права, оскільки її дія не тотожна її існуванню, але впливає з неї; інакше кажучи, час дії норми права входить до часу її існування.

Під часом існування правової норми розуміється період, протягом якого вона має характеристики реального буття, тобто є наявною у часі й просторі. Часовими межами існування норми права є момент початку її реального буття і момент переходу її до небуття (закінчення реального буття). Говорячи про часові межі дії норм права, називають момент набрання ними чинності і момент втрати ними такої, які відмежовують час, протягом якого ці норми мають юридичну силу.

За логікою, розумніше починати із більш стародавнього джерела і закінчувати «молодшим», але у вчених немає єдиної думки про те, що давніше – прецедент або звичай: хоча більшість (В. М. Баранов, М. М. Коркунов, А. С. Піголкин та ін.) віддає пріоритет звичаю, є й протилежна думка.

²¹⁹ Цитович П. П. Курсь русскаго гражданскаго права. Томъ I. Ученіе объ источникахъ права. Выпускъ первый. – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1878. – С. 88.

Так, російський правознавець і філософ початку ХХ ст. Є. М. Трубецької писав: «...з усіх форм права прецедент є найдавнішою...», виходячи з того, що «в ті часи, коли ще не було правильно організованої державної, а отже, законодавчої, влади, правові норми взагалі створювалися з приводу окремих випадків, тобто шляхом прецеденту, який потім закріплювався звичаєм»²²⁰. Але там же вчений стверджував, що прецедент створюється «всіма взагалі органами влади», очевидно маючи на увазі органи державної влади.

У такому разі виразно вимальовується протиріччя: якщо прецедент створюється органами державної влади, він ніяким чином не мав змоги формуватися у той час, коли «ще не було... державної... влади». З іншого боку, якщо відрізнити *прецедент* (випадок, що мав місце раніше і служить зразком або виправданням для наступних випадків подібного роду) від *юридичного прецеденту* (рішення державного органу, винесене у конкретній справі й обов'язкове при розв'язанні аналогічних справ у подальшому), то протиріччя знімається. Прецедент у буденному розумінні може створюватися ким завгодно, а юридичний прецедент – лише органом державної влади, тому за ним і не можна визнати «право первородства».

Проте звичай дійсно формується шляхом повторення певних відносин, тому твердження, що звичай є множинним прецедентом (у широкому розумінні) бачиться відповідним дійсності. У той же час, судовий прецедент створюється винятково судовими органами, які застосовують звичаї, що вже склалися, або нормативно-правові акти. Таким чином, здається, що першим сформувався звичай, а потім – юридичний прецедент і нормативно-правовий акт.

Звичаї, тобто вимоги, підкріплені тривалою традицією, стають правовими лише після того, як дістануть офі-

²²⁰ Трубецькой Е. Н. Энциклопедия права. – СПб.: Лань, 1999. – С. 99-101.

ційного схвалення держави²²¹ (але в жодному разі – не письмового закріплення й визнання за ним обов'язкової сили). Правовий звичай відрізняється визначеністю правила, безперервним й одноманітним характером його дотримання²²².

Відомий англійський юрист XVIII ст. У. Блекстон склав перелік діючих дотепер вимог до місцевих звичаїв для визнання їх правовими. Такими властивостями правового звичаю є стародавність, безперервність, використання за спільною миролюбною згодою, обов'язкова сила, визначеність, узгодженість, розумність²²³. Сьогодні є важливими дві перші властивості: *стародавність*, яка передбачає, що місцевий звичай повинен існувати з «незапам'ятних часів» (які скінчилися із початком царювання короля Ричарда I у 1189 р.), і *безперервність*, яка означає, що звичаєва норма має існувати без перерв (будь-яка перерва у дії звичаю скасовує його, за винятком випадків простого незастосування звичаю).

Відшукання часових меж дії правового звичаю утруднено: як правило, неможливо точно визначити момент, з якого держава починає або перестає визнавати той або інший звичай за джерело права, тим більше, що держава не видає із цього приводу спеціального акта і судити про це можна лише за юридичною практикою (судовою, адміністративною).

Більшість авторів погоджується з думкою, за якою звичай виникає поступово. Так, М. М. Коркунов на початку XX ст. писав: «Звичай складається помалу, непомітно, і немає жодної певної грані між звичаєм, який тільки складається, і звичаєм, який вже склався». Таким чином, не мож-

²²¹ См.: Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – С. 268.

²²² Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – С. 269.

²²³ Уолкер Р. Английская судебная система. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 83-86.

на чітко назвати момент часу, з якого починає існувати звичай, оскільки витoki звичаю знаходяться в людській правосвідомості, але не у волі держави. Справедливим є і зауваження, що звичаєве право є саме тим видом права, в утворенні якого юристи не беруть участі, оскільки воно складається незалежно від них і справжніми його знавцями є ті, хто його додержується і створює своїм життєвим побутом²²⁴.

Використання судом норм звичаєвого і статутного права спричинило формування судового прецеденту. Ним є «правовий текст, який являє собою частину судового рішення у конкретній справі, що містить сформульоване судом правило, яке інтерпретується як основа загальнозначущої й загальнообов'язкової норми поведінки для всіх, кому воно адресується, у тому числі для судів при вирішенні аналогічних справ»²²⁵. Існування судового прецеденту починається з винесення судом відповідного рішення, але цей момент не завжди збігається з моментом набуття таким рішенням якостей джерела права: часто правоположення, яке міститься в судовому рішенні, стає чинним прецедентом лише після ухвалення аналогічного рішення ще хоча б в одній справі.

Прецедент втрачає свою загальнообов'язкову силу з відміною його судом вищої інстанції або парламентом, але не припиняє свого існування – він просто позбавляється юридичної сили, перестає бути діючим джерелом права. Однак, як зазначає О. Ф. Скакун, досить часто суди воліють не скасовувати прецедентну норму, а відходять від неї, що дозволяє за потреби звернутися до «сплячого» прецеденту²²⁶.

²²⁴ Коркуновъ Н. М. Лекції по общей теоріи права. – М., 1914. – С. 292.

²²⁵ Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 639-640.

²²⁶ Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 212-213.

Нормативно-правовий акт починає своє існування до набуття ним чинності – із часу формування його проекту або концепції. Він постійно перебуває у процесі становлення, переходячи з одного якісного стану в інший, послідовно минаючи ряд стадій або етапів становлення. Г. Ф. Шершеневич вказував на «три досить важливих моменти» у житті закону (нормативно-правового акта): складення, оприлюднення і набрання чинності²²⁷. На особливу увагу заслуговує використання терміна «життя» закону, хоча із загального змісту випливає, що мова йде скоріше не про життя, а про існування, оскільки етапи складення і оприлюднення акта у часі завжди передують його народженню.

Можливим ввижається виділення таких стадій існування нормативно-правового акта²²⁸:

1) *«ембріональний»* (зародковий) стан, який закінчується формуванням певного проекту нормативно-правового акта (стадія триває від виникнення ідеї до її матеріалізації у певному словесному формулюванні);

2) *«народження»* нормативно-правового акта, як документа, що віддзеркалює волю законодавця (його прийняття у встановленому порядку й оприлюднення);

3) *життя* – найбільш тривалий і важливий етап існування нормативно-правового акта;

4) *період, який настає за «смертю»* нормативно-правового акта, коли він стає пам'ятником права і може бути використаний як навчальний матеріал.

Якщо вже йти за цією аналогією існування нормативно-правового акта із людським життям, то слід зазначити, що неодмінними рисами життєздатного нормативно-

²²⁷ Шершеневич Г. Ф. Курсъ гражданского права. В 2-х тт. – Казань: Университетъ, 1901-1902. – С. 167-168.

²²⁸ Оборотов И.Г. Нормативно-правовой акт: время жизни // Юридический вестник. – 2006. – № 3. – С. 90-93.

правового акта мають бути його своєчасність і темпоральна вираженість. *Своєчасність* означає, що цей акт прийнято саме тоді, коли у ньому є нагальна потреба, а не «заздалегідь» і не після того, як ця потреба зникне; тобто, акт є своєчасним за умови, що його прийнято і введено у дію одночасно із існуванням потреби у ньому.

Темпоральна вираженість означає, що акту треба надавати чинність лише після того, як його розробку буде цілком завершено: темпорально невиважений акт можна порівняти із недоношеним дитям, яке хоча й живе, але, скоріше за усе, не володіє міцним здоров'ям. Способами перевірки життєздатності акта, який перебуває у ембріональному стані, є моделювання та експеримент, які дають змогу встановити, чи спроможеться цей акт на регулювання реальних суспільних відносин. Звичайно, що вимога темпоральної вираженості нормативно-правового акта може вступити у протиріччя із вимогою своєчасності: так, деяка ситуація може вимагати термінового прийняття акта, який не можна буде перевірити часом.

Необхідно зазначити, що нормативно-правовий акт, як правило, «вмирає» не миттєво: за красивим висловом видатного російського правознавця й філософа І. О. Ільїна правова норма «вмирає» не одразу, а лише в міру того, як зникають залишки колишнього життя»²²⁹. Таке повільне вмирання називається ультраактивністю або переживанням і буде розглянуто в наступному параграфі цієї роботи.

Не можна говорити, що зі смертю нормативно-правового акта припиняється і його буття: він лише втрачає властивість нормативності і переходить в іншу якість. Говорячи про час життя нормативно-правового акта, необхідно зазначити, що це такий час, обмежений двома моментами, а саме: початком (народженням) і закінчен-

²²⁹ Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. – М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 125.

ням (смертю), між якими цей акт може впливати на свідомість і волю людей, на їхню поведінку.

Із питанням про початок життя не виникає проблем: зазвичай ним є дата прийняття або оприлюднення (у більшості сучасних держав шляхом офіційного опублікування) нормативно-правового акта, або інша дата, зазначена у ньому самому. Бувають такі випадки, коли вже наступив час, призначений для набуття нормативно-правовим актом чинності, але акт не може бути використаний через певні об'єктивні обставини (наприклад, якщо суспільство не готове до різкої зміни у правовому регулюванні). Очевидно, що такий акт, незважаючи на те, що набув чинності, не володіє ще властивістю живого акта: він починає жити лише тоді, коли можливість його впливу на суспільні відносини стає реальністю. Звідси випливає, що нормативно-правовий акт починає жити й діяти в один і той же самий момент.

Говорячи про «діючі («живучі») і недіючі («мертві») акти»²³⁰, В. В. Трофімов, ставить знак рівності між життям і дією нормативно-правового акта. Подібне ототожнення є справедливим лише у тих випадках, коли мова йде про акти, момент припинення дії яких точно визначений і, таким чином, рівноцінний настанню смерті. Такий момент визначається або в самому нормативно-правового акті, або в іншому акті рівної або вищої юридичної сили, прийнятому для цієї мети.

Про життя інших нормативно-правових актів можна судити лише з того, чи використовуються вони в конкретних правовідносинах. Яскравим прикладом того може послужити англійське право, в якому «презюмується, що статут із часом не застаріває. У результаті подібного станови-

²³⁰ Трофімов В. В. Правовая жизнь: теоретические и социально-философские проблемы исследования // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 4. – С. 125.

ща в сучасному англійському праві можна зустріти акти парламенту, прийняті у XIV–XV ст.ст., які й дотепер використовуються у судовій практиці»²³¹. Вони є «вічними», тобто підлягають застосуванню судами до їхнього формального скасування або до спливу встановленого у них строку дії²³². Нерідкими є такі ситуації, коли акт не відміняється, але й не застосовується, або застосовується лише у виняткових випадках.

Час дії нормативно-правового акта можна визначити як період його життя, в який він впливає на поведінку людей. Таких періодів у житті нормативно-правового акта може бути декілька: дія може бути призупинена за рішенням відповідного державного органа або перервана в силу обставин, які перешкоджають реалізації і застосуванню норм, що містяться в акті. Тим часом, життя нормативно-правового акта триває – він немовби засинає, але у будь-який момент за певних умов готовий пробудитися і продовжити свою дію.

У теперішній час в українській правовій системі виділяють такі межі дії нормативно-правових актів, як початковий (початок дії) і кінцевий (припинення дії). При цьому початкова межа дії, як правило, визначається такими моментами²³³:

- моментом опублікування;
- моментом спливу певного строку, обчислюваного від дати опублікування або прийняття акта;
- моментом прийняття;
- моментом отримання адресатами;
- іншим спеціально встановленим моментом початку дії.

²³¹ Богдановская И. Ю. Закон в английском праве. – М.: Наука, 1987. – С. 77.

²³² Дженкс Э. Английское право. – М.: Юриздат, 1947. – С. 48.

²³³ Плечій О. Часові межі дії нормативно-правових актів України: проблемні питання // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 71.

Загальні принципи порядку набуття чинності законами встановлює Конституція України у ст. 94, детально це питання висвітлює Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і вступу їх в силу»²³⁴. Таке регулювання вбачається неприйнятним із двох причин: по-перше, вступ у силу законів регламентується підзаконним актом; по-друге, як звідси випливає, підзаконний акт становиться на один рівень із законом (або, скоріше, принижує закон). У той же час на рівні галузевого регулювання бачиться значне просування вперед, наприклад, Митний кодекс України у ст. 9 детально регламентує набрання чинності законами та іншими нормативно-правовими актами з питань митної справи²³⁵.

Що стосується кінцевої межі дії нормативно-правових актів, то загальні правила закінчення (припинення) їхньої дії на законодавчому рівні взагалі нічим не визначені. Узагальнюючи доробок юридичної науки й практики, можна виокремити такі кінцеві моменти дії нормативно-правових актів²³⁶:

- дата або термін, вказані у самому акті;
- момент скасування нормативно-правового акта органом, який його прийняв, вищестоящим, спеціально уповноваженим на те органом (Конституційним Судом України; судом загальної юрисдикції);
- момент прийняття або вступу в дію іншого нормативно-правового акта, що регулює ті самі або подібні відносини (із вказівкою на скасування або без неї).

На даний час не викликає сумніву, що нормативно-правові акти (зокрема – закон) можуть бути постійними й

²³⁴ Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і вступу їх в силу: Указ Президента України від 10. 06. 1997 р. // Офіційний вісник України. – 1997. – № 50. – Ст. 1675 (із змінами і доповненнями).

²³⁵ Митний кодекс України від 11. 07. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.

²³⁶ Плечій О. Вказ. твір. – С. 72.

тимчасовими, але ще на початку ХХ ст. в західноєвропейській юридичній літературі з цього приводу велися суперечки. Дві школи, що суперничали, визнавали тезу про загальність закону (тобто його дію на невизначену кількість однорідних суспільних відносин), однак представники однієї з них зазначали: «... для того, щоби будь-яка постанова стала законом, вона має поширюватися на невизначений період часу...», в іншому ж випадку, така постанова не може вважатися законом в матеріальному значенні, якщо тільки це не винятковий закон. Французький конституціоналіст А. Есмен посилався на те, що «... важко зрозуміти, щоб закон, який, як уявляється, формулює правила справедливості, був би виданий на обмежений час»²³⁷, але його опонент Л. Дюгі зазначав, що справедливість – поняття мінливе й відносне. Із цієї причини законодавець, «передбачаючи наперед вірогідні зміни соціальних відносин, обмежує застосування свого закону певним строком часу»²³⁸. Остання точка зору, яка підтверджує правомірність тимчасових законів – якщо тільки вони спеціально не спрямовані на врегулювання поодиноких відносин або створення сприятливих умов для конкретних осіб – видається більш обґрунтованою.

Різниця між постійним і тимчасовим законами полягає у початковій визначеності або невизначеності кінцевого моменту дії. У той же час, межі дії закону можна досить чітко визначити – ними є дата ухвалення (підписання, обнародування й т. ін.) і дата відміни (або вступу в силу нового нормативно-правового акта, закінчення встановленого строку дії).

Поряд із постійними (розрахованими на невизначений час) і тимчасовими законами, Г. Ф. Шершеневич виді-

²³⁷ Цит. по: Дюгі Л. Конституционное право. Общая теория государства. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – С. 213-214.

²³⁸ Дюгі Л. Вказ. твір. – С. 214.

ляв перехідні закони (нормативно-правові акти), які застосовуються до відносин, що склалися до видання нового закону, для того, щоб пом'якшити різку зміну в законодавстві. Дія перехідних законів припиняється поступово, в міру ліквідації тих конкретних відносин, на які вони розраховані²³⁹. Так само може діяти і постійний нормативно-правовий акт, який продовжує застосовуватися до відносин, які почалися до його скасування – у такому випадку він називається ультраактивним (переживаючим): його життя вгасає поступово,

Інакше стоїть питання про застосування нормативно-правового акта: якщо діяти він може тільки у час, відведений для його життя, то застосування не має для себе підібних меж. П. П. Цитович пов'язував це з можливістю зворотної сили акта, коли він застосовується до юридичних фактів і відносин, які виникли до вступу його в дію²⁴⁰, тобто – і до його «народження».

Життя нормативно-правового акта припиняється в одному з таких випадків:

- 1) офіційне скасування акта;
- 2) припинення останнього з правовідносин, на які продовжував впливати нормативно-правовий акт після його скасування;
- 3) настання «природної смерті» (відмирання) нормативно-правового акта, коли він формально не скасований, але і не використовується у правовому регулюванні.

У зв'язку з останньою ситуацією в англійському праві, парламент із 1865 р. періодично видає акти «Про ревізію статутного права», які повністю або частково скасовують «мертві» акти, що накопичилися за кілька століть²⁴¹.

²³⁹ Шершеневич Г. Ф. Курсь гражданского права. В 2-х тт. – Казань: Университетъ, 1901-1902. – С. 168-169.

²⁴⁰ См.: Цитович П. П. Курсь русскаго гражданского права. Томъ I. Ученіе объ источникахъ права. Выпускъ первый. – Одесса, 1878. – С. 88.

²⁴¹ См.: Богдановская И. Ю. Вказ. твір. – С. 78.

Ванглійському праві визнається також і скасування, яке «мається на увазі», що виявляється при розв'язанні колізій між нормами двох різночасових статутів (перевага віддається більш пізньому).

Цікавою є можливість відродження статуту в прецедентному праві, про що непрямо свідчить Р. Уолкер, який пише, що «за відсутності прямо вираженого іншого наміру законодавця скасування не має спричинити відродження до життя раніше скасованої норми права»²⁴².

Після своєї смерті нормативно-правові акти переходять у якісно інший стан, оскільки стають правовою спадщиною, здобувають статус у пам'ятників права і навчального матеріалу, використовуюваного для професійної підготовки юристів. Те ж можна сказати й про інші джерела права: правові звичаї, судові прецеденти й договори. Вони являють собою невід'ємну частину правової спадщини, будучи тепер не загальнообов'язковими правилами поведінки, а правовими пам'ятками, які можуть використовуватися як навчальний матеріал.

Поряд із нормативно-правовими актами (за визначенням А. В. Полякова – гетерономними правовими актами, встановленими незалежно від волі суб'єктів-адресатів²⁴³) існує інша група правових актів – договори (автономні правові акти, створювані на основі взаємного волевиявлення сторін²⁴⁴).

З огляду на предмет дослідження розглядаються лише нормативні правові договори, які мають місце в конституційній, цивільній трудовій, міжнародній та інших галузях права.

Договір також належить до найдавніших джерел права: так, В. С. Сергєєв називає найстаршим джерелом міжнарод-

²⁴² Уолкер Р. Вказ. твір. – С. 124.

²⁴³ Поляков А. В., Тимошина Е. В. Вказ. твір. – С. 303

²⁴⁴ Там само. – С. 302.

ного права договір єгипетського фараона Рамсеса II з хетським царем Хатушілем III, укладений у 1278 р. до Р.Х.²⁴⁵ (на п'ять століть пізніше Законів Хамурапі). Серед джерел східнослов'янського права хронологічно першими називаються договори Русі з Візантією 907, 911, 245 і 971 рр., хоча згадують і про більш ранні договори, які не збереглися: 865 р. (у договорах князя Олега) і 873–874 рр. (у працях імператора Костянтина Порфирородного)²⁴⁶. Перші ж законодавчі акти датуються XI ст., тобто приблизно двома століттями пізніше, ніж з'явилися договірні джерела.

Договори починають своє існування із часу складання тексту договору і набувають чинності з моменту їхнього укладення (підписання сторонами договору) або з іншого моменту, зазначеного в тексті договору – із установленної дати або при настанні певної події. У міжнародній практиці початок дії договору, конвенції або іншого документа часто пов'язується із його ратифікацією певною кількістю держав.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р.²⁴⁷ і Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р.²⁴⁸ встановили порядок набрання чинності міжнародними договорами. У ст. 24 обох Конвенцій передбачено таке:

– договір набирає чинності в порядку і в дату, передбачені в самому договорі або погоджені між його сторонами;

²⁴⁵ История дипломатии. Т. 1. / Под. ред. В. П. Потёмкина. – М.:ОГИЗ, 1941. – С. 20-22.

²⁴⁶ Музиченко П. П. Історія держави і права України. У 2 ч. Ч.1. / За ред. проф. О. В. Сурілова. – О.: Астропринт, 1997. – С. 21, 39.

²⁴⁷ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23. 05. 1969 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1986. – № 17. – Ст. 343.

²⁴⁸ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21. 03. 1986 г. // Сб. междунар.-правовых документов. «Права человека». – Минск: Белфранс, 1999.

- договір набуває чинності після одержання згоди на його обов'язковість з боку всіх його учасників;

- договір набуває чинності для сторони, яка приєдналася, з дати приєднання;

- низку положень договору може бути застосовано до набрання ним чинності (зокрема, це положення договору, які регулюють встановлення автентичності його тексту, вираження згоди держав на обов'язковість для них договору, порядок або дату набрання договором чинності, застереження, функції депозитарію та «інші питання, що неминуче виникають до набрання договором чинності»).

Таким чином, ці Конвенції дають учасникам договорів повну свободу у визначенні початкового моменту їхньої дії. Наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод від 4 листопада 1950 р. у ст. 59 установила таке: «Ця Конвенція набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти». Протокол № 9 до цієї Конвенції, згідно зі ст. 7 «набуває чинності в перший день місяця, що настає після спливу тримісячного періоду з дати, коли десять держав – членів Ради Європи висловили згоду взяти на себе зобов'язання за цим Протоколом згідно з положеннями ст. 6»²⁴⁹.

Момент припинення дії договору, як правило, також закріплюється у ньому самому. Однак припинення дії договору не означає втрати ним регулятивної здатності: наприклад, при несумлінному виконанні однієї із сторін умов договору, інша сторона має право вимагати відшкодування збитків і після закінчення строку дії договору (для використання такого права можуть встановлюватися

²⁴⁹ Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 04. 11. 1950 г. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.

спеціальні строки – строки давності). Крім того, можлива пролонгація (продовження) часу дії договору, зокрема – у міжнародному праві. Для цього необхідна або «мовчазна» згода сторін (коли вони не оголошують наміру розірвати договір або вийти із участі у ньому), або пряма заява його учасників про бажання продовжити дію договору.

Статті 54 обох Віденських конвенцій установлюють, що припинення договору або вихід із нього учасника можуть мати місце: а) відповідно до положень договору або б) у будь-який час за згодою всіх учасників після консультації з іншими договірними сторонами.

Специфічні особливості дії у часі міжнародно-правових договорів можна проілюструвати на прикладі Угоди про партнерство та співробітництво, між Україною і Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами²⁵⁰ від 14 червня 1994 р. (далі – Угода). Темпоральні норми, які визначають порядок вступу її в дію і втрату нею юридичної чинності, а також способи дії Угоди у часі перебувають у тексті самої Угоди у ст.ст. 5, 101, 108, 109 та ін.

Аналізуючи Угоду та порівнюючи її з договорами ЄС з іншими державами (Європейські угоди про асоціацію з Болгарією, Румунією (втратили силу з 1 січня 2007 р.) та Туреччиною; Угоди про стабілізацію та асоціацію з Македонією та Хорватією; Євросередземноморські угоди про асоціацію з Ізраїлем, Марокко, Палестинською Автономією та Тунісом; Угоди про партнерство й співробітництво з Росією, Молдовою, Казахстаном, Киргизстаном, Грузією, Armenією, Азербайджаном та Узбекистаном) можна дійти висновку про те, що Європейський Союз при укладанні таких договорів використовує типові темпоральні норми.

²⁵⁰ Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 16 червня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 415.

Початок дії Угоди пов'язаний із її схваленням Сторонами згідно з їх відповідними процедурами (ч.1 ст.108). Виходячи з положень п. «а» ч.2 ст.7 Закону України «Про міжнародні договори України»²⁵¹ від 22.12.1993 р., який діяв на той момент, до Угоди, як до договору, що стосується політичних, загальноекономічних, фінансових та інших питань, була застосована процедура ратифікації.

З боку Європейського Союзу схвалення проводилося за особливою процедурою, що пов'язано з правовою природою Угоди: вона є змішаним договором, який охоплює відносини, які входять до компетенції і Співтовариств, та їх держав-членів²⁵²; отже другою стороною Угоди стали разом і перші, і другі. Таким чином, введення в дію подібного роду угод залежить від двох обставин: затвердження Європейським Парламентом та Радою ЄС за правилами ст.300 (колишня ст.228) Договору про заснування Європейського Співтовариства²⁵³ та ратифікації усіма державами-членами відповідно до їх конституційних норм.

Після завершення усіх належних процедур і повідомлення про це Генерального секретаря Ради ЄС встановлюється термін, з якого Угода набуває чинності: таким терміном є перший день другого місяця, що настає після дати, коли Сторони зробили таке повідомлення. Усі процедури з ратифікації були завершені наприкінці січня 1998 р. (хоча ратифікація Угоди Україною відбулася 10 листопада 1994 р.²⁵⁴), відповідно, Угода вступила в силу з 1 березня 1998 р.

²⁵¹ Про міжнародні договори України: Закон України від 22.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 45.

²⁵² Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Рук. авт. колл. и отв. ред. д.ю.н., проф. Л. М. Энтин. – М.: Норма, 2005. – С. 88.

²⁵³ Європейський Союз. Консолідовані договори. / Під ред. доц. В. Муравйова. – К.: Port-Royal, 1999. – 206 с.

²⁵⁴ Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-

У зв'язку з тим, що після 1994 р. до ЄС долучилися нові держави-члени, тричі, після кожного з розширень ЄС, підписувалися протоколи про їх приєднання до Угоди: перший – 10 квітня 1997 р. про приєднання Австрії, Фінляндії та Швеції; другий – 29 квітня 2004 р. про приєднання Чехії, Естонії, Кіпру, Латвії, Литви, Угорщини, Мальти, Польщі, Словенії та Словаччини до Угоди та внесення змін до Угоди²⁵⁵; третій – 27 березня 2007 р. про приєднання Болгарії та Румунії²⁵⁶. Протоколи потребували ратифікації у такому ж порядку, що й сама Угода.

Однак, низка положень Угоди набула чинності раніше, ніж Угода в цілому – з 1 лютого 1996 р. Таку можливість було передбачено ст. 109 Угоди, де зазначено, що у випадку підписання тимчасової Угоди між Україною й Співтовариствами і введення її в дію раніше за Угоду, термін «дата набуття чинності Угодою» означатиме дату набуття чинності тимчасовою Угодою. Тимчасову Угоду про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею, між Європейським співтовариством, Європейським співтовариством по вугіллю та сталі, Європейським співтовариством по атомній енергії, з одного боку, та Україною, з другого, було пі-

членами: Закон України від 10. 11. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 415.

²⁵⁵ Про ратифікацію Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання Чеської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Кіпр, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Мальта, Республіки Польща, Республіки Словенія та Словацької Республіки до УПС та внесення змін до УПС: Закон України від 6. 07. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 34. – Ст. 440.

²⁵⁶ Про ратифікацію Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання Республіки Болгарія та Румунії до УПС: Закон України від 6. 03. 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 16. – Ст. 155

дписано у Брюсселі 1 червня 1995 р. і затверджено Указом Президента України від 30 листопада 1995 р.²⁵⁷.

Угода не є статичним актом, положення якого встановлено раз і назавжди: згідно із ст.5 Угоди, її Сторони зобов'язалися спільно розглядати поправки до будь-якої із частин Угоди, враховуючі обставини, що змінилися, зокрема – у зв'язку з приєднанням України до ГАТТ (тепер – СОТ). Та ж стаття вказує на дві обставини, за наявності однієї з яких може розпочатися розгляд можливих поправок: по-перше, це сплиव трирічного строку після набуття Угодою чинності; по-друге – вступ України до СОТ, якби він відбувся раніше за сплив зазначеного строку.

Угода належить до строкових договорів: її укладено на певний чітко встановлений строк – 10 років, але його сплив не означає автоматичного припинення дії договору; навпаки, десятирічний строк є початковим періодом (ст.101). Угодою встановлений механізм автоматичної пролонгації її дії: «угода... продовжується на один рік, якщо одна із Сторін за шість місяців до закінчення строку дії Угоди не сповістить іншу Сторону у письмовій формі про свій намір денонсувати Угоду». Незважаючи на те, що граматичне тлумачення наведеної фрази з українського тексту ст.101 Угоди дозволяє зробити висновок тільки про одноразовий характер такої пролонгації, більш вірним буде вести розмову про щорічне продовження Угоди. Зокрема, про це свідчить: 1) початкове речення тієї ж статті, де мова йде про «початковий період тривалістю десять років»; 2) угоди про партнерство та співробітництво, укладені з Росією, Молдовою, Грузією та іншими колишніми рес-

²⁵⁷ Про затвердження Тимчасової Угоди про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею, між Європейським співтовариством, Європейським співтовариством по вугіллю та сталі, Європейським співтовариством по атомній енергії, з одного боку, та Україною, з другого боку: Указ Президента України від 30 листопада 1995 р. // Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів. – № 12119/1999.

публікаціями СРСР, містять положення про автоматичне щорічне подовження дії. Виходячи із зазначеного, ст.101 Угоди в перекладі П. А. Калініченка на російську мову виглядає так: «Соглашение автоматически возобновляется из года в год при условии, что ни одна из Сторон не направит другой Стороне письменного извещения о денонсации настоящего Соглашения как минимум за шесть месяцев до его истечения».²⁵⁸ Такої ж думки дотримується й автор Коментаря з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством²⁵⁹.

В цілому, з урахуванням положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів²⁶⁰ та Угоди, припинення угоди можливе за настання будь-якої з таких умов: 1) денонсації; 2) прийняття нової угоди із тих же питань; 3) внаслідок невиконання своїх зобов'язань за Угодою однією з її Сторін (власне, ст.102 Угоди зазначає, що друга сторона «може вжити відповідних заходів», не уточнюючи, яких саме; однак ч.1 ст.60 Віденської конвенції дає право учасникові міжнародного договору посилатися на істотне порушення двостороннього договору другим учасником як на підставу для припинення договору).

Дія в часі норм права, які містяться в договорах, можна проілюструвати й на локальних правових актах, які діють на внутрішньоорганізаційному рівні. До таких актів, зокрема, належать установчі документи юридичних осіб і колективні договори й угоди.

ЦК України у ст.87 встановлює два основних установчих документи юридичної особи – устав і установчий до-

²⁵⁸ Соглашение о партнёрстве и сотрудничестве между ЕС и Украиной 1994 г. (пер. на рус. П. А. Калининченко) // <http://www.eulaw.edu.ru>

²⁵⁹ Коментар з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством / П. Лойтен. – Брюссель, 1999. – С. 16.

²⁶⁰ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23. 05. 1969 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1986. – № 17. – Ст. 343.

говір. Установчий договір має двоїсту природу: з одного боку – це цивільно-правовий договір, а з іншого – установчий документ. Тому для учасників договору він набуває чинності з моменту його підписання, а для інших учасників юридичної особи – з моменту реєстрації останньої. Узв'язку з тим, що установчий договір спрямований на створення юридичної особи, виникає питання: чи не припиняє він своєї дії після державної реєстрації юридичної особи. Однак, таке припущення є безпідставним і установчий договір «зберігає свою дію на весь період діяльності створеної юридичної особи, оскільки є одним із установчих документів і визначає правове становище нового суб'єкта підприємницької діяльності»²⁶¹.

Порядок набрання чинності змінами, внесеними в установчі документи, оговорюється в ЦК України окремо: вони «набирають чинності для третіх осіб із дня їх державної реєстрації, а у випадках, встановлених законом, – з моменту повідомлення органу, що здійснює державну реєстрацію, про такі зміни» (ч. 5 ст. 89 ЦК України).

Установчі документи юридичної особи втрачають чинність у випадку припинення юридичної особи або у випадку визнання їх цілком недійсними в судовому порядку (за мотивами недостовірності відомостей, які містяться у них, або невідповідності їх законодавству). З установчим договором справа дещо інша: з огляду на те, що він є цивільно-правовим договором, «до нього застосовуються відповідні загальні правила ЦК України, які регламентують розірвання договорів і визнання угод недійсними»²⁶².

Найважливішими локальними нормативно-правовими актами у сфері трудового права є колективні угоди, які укладаються на регіональному рівні, і колекти-

²⁶¹ Саниахметова Н. А. Юридический справочник предпринимателя. – Х.: Одиссей, 2003. – С. 87.

²⁶² Там само. – С. 89.

вні договори. Обидва акти приймаються з метою врегулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, але сфери їхньої дії розрізняються: регіональні колективні угоди діють на територіальному рівні, а колективний договір – на внутрішньоорганізаційному (у межах підприємств, установ, організацій або їхніх структурних підрозділів).

Дії колективних договорів і угод у часі присвячені ст. 17 Кодексу законів про працю України²⁶³ і ст. 9 Закону України «Про колективні договори і угоди»²⁶⁴. Колективний договір укладається на новоствореному підприємстві, за ініціативою однієї із сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства або після ухвалення рішення про його заснування, якщо реєстрація не передбачена. Колективні договори підлягають реєстрації місцевими органами державної влади, а колективні угоди – повідомній реєстрації в Міністерстві праці і соціальної політики України.

Колективні договори й угоди укладаються на певний строк, обчислюваний, як правило, у роках (на практиці такий строк коливається в межах від одного до трьох років). Вони набувають чинності від дня їхнього підписання представниками сторін або від дня, зазначеного у колективному договорі, угоді; очевидно, що закон не пов'язує цей момент із державною реєстрацією цих актів.

Сплив встановленого колективним договором строку його дії не означає, що він автоматично втрачає чинність. Колективний договір продовжує діяти, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний колективний договір. При цьому слід врахувати, що чимало обов'язкових умов колективних договорів втрачає чин-

²⁶³ Кодекс законів України про працю від 10. 12. 1971 // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1971. – № 50 – Ст. 375 (із змінами і доповненнями).

²⁶⁴ Про колективні договори і угоди: Закон України від 01. 07. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36 – Ст. 361.

ність у зв'язку з їхнім виконанням. Що ж стосується нормативних умов, то вони також можуть втратити свою чинність у зв'язку із спливом строку дії колективного договору, але за загальним правилом, продовжують діяти до укладення нового договору²⁶⁵.

Колективні договори й угоди діють незалежно від змін у складі, структурі й найменуванні уповноваженого власником органу, від імені якого укладений договір, угода. На дійсність колективного договору не впливає реорганізація юридичної особи, але у випадку зміни власника він не може діяти більше, ніж один рік. У випадку ліквідації юридичної особи колективний договір продовжує діяти протягом усього строку проведення ліквідації.

Отже, тривалість дії різних джерел права вимірюється по-різному: хронологічним або хронометричним шляхом. Час дії правового звичаю вимірюється хронометрично, але проявляється, як правило, за допомогою хронології (тобто через конкретні рішення, прийняті на основі звичаю). До прецеденту може застосовуватися лише хронологічний підхід, що пов'язане із його казуальністю як джерела права: прецедент має юридичне значення тільки стосовно тих ситуацій, при розв'язанні яких його було використано компетентним органом. Період дії нормативно-правового акта і нормативного договору беззастережно визначається за допомогою хронометрії.

Послідовно вивчаючи джерела права, можна виділити деякі тенденції у їх розвитку²⁶⁶. Так, часові межі дії не лише стають більш відчутними, але й набувають великого значення при переході від звичаю й прецеденту до нормативно-правового акта. Отже, при послідовному розгляді

²⁶⁵ Див.: Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Стичинський Б. С., Зуб І. В., Ротань В. Г. – К.: А.С.К., 2003. – С. 111.

²⁶⁶ Оборотов І. Г. Проблеми розвитку часових характеристик джерел права // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 29. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – С. 96.

різних видів джерел права чітко проглядається тенденція конкретизації їх темпоральних особливостей, тобто все більшого значення набувають точні дані про початковий і кінцевий моменти дії правової норми, а також про можливості її застосування поза цими межами.

§ 2. Типологія дії правової норми у часі

Із вдосконаленням нормотворчої техніки виникає проблема застосування норми до правовідносин, які не вміщуються повністю у часовий проміжок дії одного нормативно-правового акта: отже, з'являються різного роду обґрунтування можливостей дії акта на відносини, які існували до набрання ним чинності або ж після його скасування. Таким чином, виокремлюються перспективна, негайна, ретроспективна й ультраактивна дія нормативно-правового акта. Забігаючи наперед, варто зазначити, що термін «дія» у цьому випадку вживається лише як метафора, оскільки насправді – це спосіб застосування правових норм у часі: на різницю між дією і застосуванням закону вказував наприкінці XIX ст. П. П. Цитович²⁶⁷.

Виходячи з розподілу часу на минуле, теперішнє і майбутнє, видно, що нормативно-правовий акт (зокрема – закон) може діяти у трьох напрямках, поширюючись на юридичні ситуації минулого, теперішнього і майбутнього часу – у зв'язку із цим виокремлюють три різних типи дії правових норм у часі. Д. М. Бахрах формулює їх так: «норма перспективної дії регулює те, що буде; норма негайної дії регулює те, що є і що буде; норма зворотної дії регулює те, що було, є і буде»²⁶⁸.

Практична значимість цієї проблеми обумовлена, поперше, виявленням здатності правової норми впливати на

²⁶⁷ См.: Цитович П. П. Вказ. твір. – С. 88.

²⁶⁸ Бахрах Д. Н. Вказ. твір. – С. 154

відносини, не одночасні з наявністю у неї юридичної сили (випереджають набрання нею чинності або слідують за її офіційним скасуванням), і, по-друге, колізією у часі старих і нових правових норм.

У загальній теорії права прийнято виокремлювати зворотну дію (зворотну силу, ретроактивність), негайну (пряму) дію і переживаючу (ультраактивну) дію нормативно-правових актів²⁶⁹. Однак, як переконливо зазначає Д. М. Бахрах, такий поділ є неточним, оскільки зворотною і негайною дією володіють нові закони, а ультраактивною – старі: цим порушується логічна послідовність класифікації. У його монографії наводиться таблиця співвідношення способів дії у часі нової і старої норм, яка має такий вигляд²⁷⁰:

Стара норма	Нова норма
Переживання (ультраактивність) дії	Перспективна дія
Негайне припинення	Негайна дія
Дострокове припинення	Зворотна (ретроактивна) дія

Близькою до цього є й позиція французького правознавця Ж.-Л. Бержея, який пропонує три можливих вирішення проблеми дії нового закону:

1) новий закон повною мірою застосовується до актів, фактів або ситуацій, які виникли під час чинності старого закону, що є рівнозначним наділенню його зворотною силою;

2) відкидання будь-якої можливості застосування нового закону до поточних ситуацій і до актів або фактів, які виникли до набрання ним чинності, що буде відповідати

²⁶⁹ См.: Тилле А. А. Вказ. твір. – С. 40; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – Львів: Край, 2008. – С. 132-133.

²⁷⁰ Бахрах Д. Н. Вказ. твір. – С. 158-159.

абсолютній відсутності зворотної сили у нового закону (тобто його перспективній дії);

3) проміжне вирішення, яке полягає в тому, щоб підкорити дії попереднього закону прояви актів, фактів або ситуацій, які вже мали місце, а дії нового закону – їхні майбутні прояви, що відповідає негайній (безпосередній) дії нового закону²⁷¹.

Головна особливість підходів Д. М. Бахраха і Ж.-Л. Бержеля полягає в тому, що у запропонованих ними класифікаціях дії норм права (закону) у часі, вони не змішують старі норми права з новими: останнє було б серйозною методологічною помилкою та порушенням законів логіки.

Переживання старого акта (норми) означає, що нормативний акт, скасований новим, певною мірою продовжує діяти і після втрати ним чинності. З ультраактивністю норми можна зустрітися досить часто – звичайно старою нормою із більш м'якою санкцією керуються при призначенні кримінального покарання або адміністративного стягнення за правопорушення, вчинені до набрання чинності нормою, яка посилює відповідальність.

При ультраактивності старої норми нова норма поширюється лише на ті відносини, які виникли після набрання нею чинності: такий тип дії нової норми пропонується назвати перспективним²⁷². Отже, переживання старої норми пов'язане з перспективною дією нової.

Переживання (ультраактивність) старої норми, а отже й перспективна дія нової, мається на увазі передбачається ч. 3 ст. 5 ЦК України: «Якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чинність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту

²⁷¹ Бержель Ж. -Л. Вказ. твір. – С. 216-217.

²⁷² Бахрах Д. Н. Конституционные основы действия правовой нормы во времени // Журнал российского права. – 2003. – № 5. – С. 48.

набрання ним чинності». Звідси випливає, що до відносин, які виникли раніше, ніж набрав чинності новий законодавчий акт, слід застосовувати старий нормативний акт.

Зворотна дія – це ревізійна дія норми: така норма передбачає перегляд (ревізію) прав і обов'язків уже врегульованих відповідно до законодавства, яке діяло раніше. Норма зворотної дії зобов'язує переглянути правозастосовні акти про розмір виплат, притягнення до кримінальної відповідальності, визнання права власності тощо.

Спираючись на вже наявні дослідження, пропонується таке розуміння типів дії нової норми у часі:

а) перспективна дія поширюється на факти, які виникли після набрання нормою чинності й породжують нові правовідносини;

б) негайна – на факти минулого й правовідносини, які виникли раніше і змінюють права та обов'язки їхніх учасників, норма права починає діяти з моменту набрання нею чинності. Із цього приводу М. І. Блум і А. О. Тілле зазначають, що «права й обов'язки, які вже були здійснені за старим законом і до видання нового закону визнаються, але далі усі права й обов'язки, що впливають із цього відношення, регулюються новим законом»²⁷³;

в) зворотна – на правовідносини, які виникли до набрання нормою чинності: з якоїсь більш ранньої дати або, навіть, з моменту їхнього виникнення. Норма зворотної дії частково або повністю переглядає раніше виниклі правовідносини. Прикладами повної ревізії можуть бути дія закону, що скасовує кримінальну відповідальність, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2005 р. «Про забезпечення перерахунку та виплати пенсій, призначених згідно з Законом України «Про загальноо-

²⁷³ Блум М. І., Тілле А. А. Обратная сила закона. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 33.

бов'язкове державне пенсійне страхування»²⁷⁴. В українській правовій системі зроблено спробу надати легальне тлумачення суті зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів у часі, виходячи з положень ст. 58 Конституції України: вона вбачається у тому, що їхні приписи поширюються на правовідносини, які виникли до набрання ними чинності, за умови, якщо вони скасовують або пом'якшують відповідальність особи²⁷⁵.

Необхідно особливо підкреслити, що норми негайної та зворотної дії поширюються й на факти, які відбуваються після набрання ними чинності, тобто містять у собі також і перспективну дію. Межі дії цих норм є більш широкими, тому що вони регулюють не тільки нові факти й відносини (перспективна дія), але й факти та відносини, що належать до минулого (норми зворотної дії – із самого їхнього виникнення, а норми негайної дії – з моменту набрання чинності).

Припинення дії старої норми можна позначити так:

а) переживає себе, якщо продовжує регулювати відносини, які виникли на її підставі, навіть і після її формального скасування і набрання чинності новою нормою;

б) негайно припиняє дію на всі відносини, які раніше регулювала, з моменту втрати нею чинності;

в) дострокове закінчення строку дії припиняє вплив норми на відносини, які раніше регулювалися нею, а зго-

²⁷⁴ Про забезпечення перерахунку та виплати пенсій, призначених згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2005 р. № 92-р // Урядовий кур'єр. – 2005. – 14 квітня.

²⁷⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) № 6-рп/2000 від 19 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 39. – Ст. 1662.

дом були переглянуті і стали регулюватися відповідно до вимог нової норми, яка має зворотну дію.

У загальному вигляді способи темпоральної дії правової норми можна зобразити схематично. На *рис. 1* визначені напрямки дії старої та нової правових норм і розповсюдження їх регулюючого впливу на правовідносини, що виникли після набуття ними чинності або до цього.

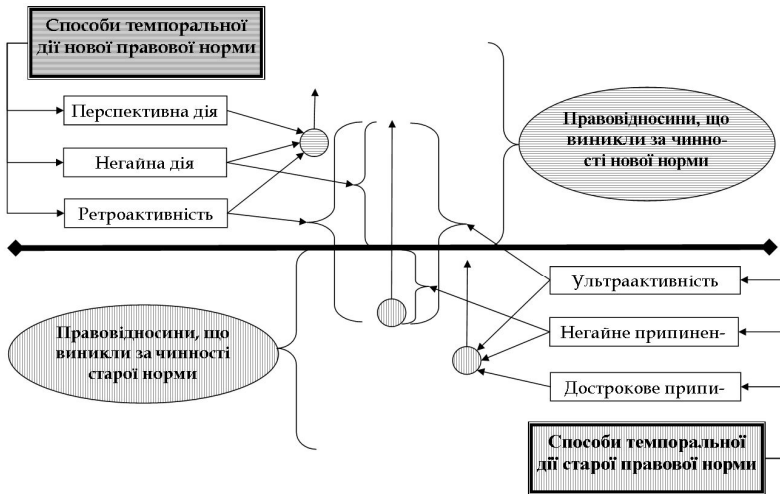

Рис. 1. Способи темпоральної дії правової норми

Цікаво зазначити, що не тільки стосовно нормативно-правових актів можна говорити про різні типи дії у часі. Так, у відповідності до ст. 631 ЦК України цивільно-правовий договір набирає чинності з моменту його укладення, однак за домовленістю сторін умови договору можуть застосовуватися також і до відносин, що виникли між сторонами до його укладення. Разом із тим, закінчення строку договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, які мали місце в період дії договору. Це свідчить про такі властивості договору: 1) впливати на відносини, що мали місце до його укладення (зворотна сила); 2) мати можливість застосовуватися до відносин, які

виникли в період його дії вже після втрати договором юридичної сили (ультраактивна дія).

У зв'язку з тим, що між старими й новими нормами, як правило, виникають колізії, особливе місце серед інших норм права посідають колізійні темпоральні норми.

В теорії права існує обґрунтована думка про те, що всі правові норми можна поділити на дві групи:

- первинні (субстанціональні) – правила поведінки, які описують необхідну, припустиму, карану поведінку індивідуальних і колективних суб'єктів права;

- забезпечувальні, обслуговуючі норми, які закріплюють загальні принципи, цілі, завдання реалізації правових норм, легальні дефініції, час і місце дії правових норм та інші системоутворюючі властивості правової системи, галузей права, правових інститутів²⁷⁶. Вони можуть бути правилами поведінки, а можуть і не бути ними.

Темпоральні норми (метанорми) належать до забезпечувальних норм і являють собою правила поведінки, які описують порядок набуття нормами права чинності, їхнього скасування, порядок вибору норм, які мають бути застосовані. Темпоральні норми, що визначають порядок дії інших правових норм, є колізійними²⁷⁷ – вони спеціалізуються на розв'язанні розбіжностей між різночасно діючими субстанціональними нормами права.

Існування темпоральних колізійних норм обумовлюється необхідністю видання нормотворчим органом додаткових правових приписів, які по-різному регламентують одну й ту саму обставину, а також випадками, коли правотворчий орган, ухвалюючи нову норму, не скасовує попередню²⁷⁸.

²⁷⁶ Бахрах Д. Н. Вказ. твір. – С. 11.

²⁷⁷ Там само. – С. 11, 24.

²⁷⁸ Див.: Бобровник С. В. Колізійні норми в системі засобів правового регулювання // Правова держава. – 2001. – № 12. – С. 75.

Пропонується враховувати як мінімум чотири ознаки правових норм, порядок дії у часі яких устанавлюється колізійними темпоральними нормами: 1) є вони регулятивними чи охоронними; 2) поліпшують чи погіршують вони положення суб'єктів права; 3) регулюють тривалі чи короткострокові відносини або ж і перші, і другі; 4) є вони матеріальними чи процесуальними.

Самі загальні принципи дії нормативно-правових актів і правових норм у часі мають бути забезпечені органічною єдністю таких положень: 1) способу (порядку, типу) дії нових (старих) норм права у часі; 2) змісту нових (старих) норм права; 3) цілей прийняття нових норм, їхнього впливу на існуючі правові статуси суб'єктів права, правові процедури²⁷⁹.

Так, серед колізійних норм можна назвати: ст. 58 Конституції України («закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»); ч. 2 ст. 5 ЦК України («акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи»); ст. 5 КК України («Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі») та ін. Всі вони чітко визначають, яку саме норму слід використовувати у тому чи іншому випадку.

Потрібно зазначити, що у багатьох випадках колізійна норма може бути знайдена не так просто: на подібні труднощі з Господарським кодексом України вказує О. А. Беляневич²⁸⁰, яка виводить варіанти дії норм ГК України у часі, виходячи з п. 5 його Заключних положень.

²⁷⁹ Бахрах Д. Н. Вказ. твір. – С. 25, 179.

²⁸⁰ Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 197-198.

Зважаючи на те, що найбільш спірними є ситуації з урегулюванням триваючих правовідносин, виникає питання про те, який спосіб темпоральної дії норм права має стати основним (вибір тут стоїть між негайною і перспективною дією). Це питання вимагає диференційованого підходу, при якому треба брати до уваги різні обставини. Так, С. П. Погребняк рекомендує законодавчо встановити для кожної галузі законодавства основний напрямок дії закону в часі²⁸¹: для приватноправових норм ним має стати переживаюча дія старого закону (або, перспективна дія нового), а для актів публічного права – безпосередня дія. Схожу думку висловлює Д. М. Бахрах: пропонуючи основним способом дії норми у часі визнати перспективну дію, а для норм процесуального права – негайну дію²⁸².

Звідси очевидним є таке: 1) завдання забезпечення стабільності суспільного життя, зміцнення впевненості у цьому у суб'єктів права і захист їх суб'єктивних матеріальних прав має змусити законодавця визнати за старим законом можливість ультраактивної дії на ті правовідносини, які зародилися при ньому; тобто основним способом дії нового закону у цьому випадку має стати перспективна дія; 2) для процесуального права нормою має стати негайна дія, оскільки лише в такий спосіб можна досягти справедливого й ефективного вирішення справи в розумні строки.

Слід зазначити, що при розгляді способів дії у часі правової норми звичайно звертають увагу лише на нормативно-правовий акт, хоча ця проблема важлива і для інших джерел права, наприклад, договору й правового прецеденту.

Нормативний договір за загальним правилом починає діяти негайно – з моменту підписання або іншого встано-

²⁸¹ Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01. – Харків, 2001. – С. 9.

²⁸² Бахрах Д. Н. Вказ. твір. – С. 187-188.

вленого моменту. Так, ст. 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів установлює правило, відповідно до якого міжнародні договори не мають зворотної сили, якщо інший намір не випливає із тексту договору або не встановлений в інший спосіб. Тобто зворотна сила все ж таки може мати місце: її необхідність, наприклад, випливає із змісту Статуту Міжнародного військового трибуналу для суду й покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 8 серпня 1945 р.²⁸³, Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.²⁸⁴ та ін.

Ретроактивна дія міжнародного договору – випадок винятковий і з ним неприпустимо змішувати можливість «дострокового» вступу в дію деяких положень договору, що передбачено ст. 25 Віденської конвенції про «тимчасове застосування». Варто навести приклад із вже згаданою Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС: спосіб темпоральної дії Угоди слід визначити як негайний (безпосередній)²⁸⁵: тобто воно застосовується до праввідносин з моменту вступу в дію (але не раніше), незалежно від того, почалися такі відносини раніше цього моменту, чи пізніше нього; однак, ст. 109 говорить про можливість застосування деяких положень Угоди до набрання нею чинності. Необхідно зазначити, що у будь-якому випадку застосування таких положень могло відбутися тільки після підписання й затвердження Тимчасової

²⁸³ Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 8. 08. 1945 // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – Вып. XI. – М., 1955. – С. 165-172.

²⁸⁴ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9. 12. 1948 // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 12.

²⁸⁵ Оборотов І. Г. Часові параметри дії Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС // Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та Європейська інтеграція– О.: Фенікс, 2007. – С. 189.

Угоди про торгівлю, але в жодному разі не раніше моменту підписання основної Угоди. Було створено правову фікцію, відповідно до якої «дата набрання чинності Угодою» означає дату набрання чинності Тимчасовою Угодою. Такий спосіб управління часом називається «антиципацією» – вона дозволяє випереджати події майбутнього, проектуючи майбутнє на сучасність, тобто те, чого насправді ще не існує, але що незабаром має стати реальністю, формально визнається таким, що вже існує²⁸⁶.

Про способи дії у часі прецедентної норми пише О. Ф. Скакун, виокремлюючи три таких способи. По суті мова йде про ті ж способи, які використовуються і для нормативно-правового акта (перспективна, негайна і ретроактивна дія), але О. Ф. Скакун надає їм трохи інші найменування: 1) перспективна дія, відповідно до якої суддя застосовує прецедентну норму тільки до фактів, що виникли після її прийняття; 2) справжня перспективна дія, яка поширюється на факти, які мали місце після оголошення нової норми і до фактів по тих справах, які перебувають у судовому розгляді; 3) ретроспективне застосування, яке дозволяє впливати на факти, які виникли до і після прийняття прецедентної норми²⁸⁷. Зазначається, що традиційне застосування прецедентної норми пов'язане з її зворотною дією²⁸⁸ – це впливає з правової природи прецеденту: він завжди пов'язаний із винесенням рішення по конкретній справі і формується під час цього розгляду, отже факти, що вже існують, підпадають під дію тієї норми, яка ще тільки має виникнути у правосвідомості судді (мова йде лише про ті випадки, коли подібна справа розглядається вперше і для її вирішення немає підходящого прецеденту).

²⁸⁶ Бержель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 229.

²⁸⁷ Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 212.

²⁸⁸ Там само. – С. 212.

Загальнотеоретичний аналіз способів дії норми права у часі дозволяє зробити висновок про те, що *ультраактивність і дострокове припинення дії старої норми, а також перспективність і ретроактивність нової норми – не що інше, як юридичні фікції*.

Це можна обґрунтувати у такий спосіб: у нормальних обставинах закон починає діяти з установленого моменту (прийняття, опублікування, зазначеної дати, у зв'язку з якою-небудь подією). Однак, у ряді випадків і для держави, і для інших суб'єктів вигідніше відійти від цього загального правила і застосувати новий закон до обставин, які вже мали місце, або ж дозволити старому закону «дорегулювати» ті відносини, які при ньому зародилися.

Під юридичною фікцією Є. Ю. Марохін розуміє «універсальний метод юридичної техніки, використовуваний у виняткових випадках, як на стадії правотворчості, так і на стадії правозастосування, який полягає у визнанні існуючим явно не існуючого факту, або навпаки, неіснуючим існуючого і є засобом втілення законодавчої політики»²⁸⁹. Це визначення дозволяє стверджувати фіктивність таких способів «дії» норм права, за яких вони застосовуються до не сучасних їм подій: законодавець примушує суб'єктів права використовувати фікцію, відповідно до якої, наприклад, закон вважається діючим на правовідносини, які мали місце ще до набрання ним чинності (ретроактивність); або змушує ігнорувати новий і далі використовувати старий закон до правовідношення, яке вже почалося (ультраактивна дія).

Говорячи про зворотну дію (зворотну силу) нової правової норми і переживаючу дію (ультраактивність) старої норми, варто зазначити, що вживання тут понять «дія» і

²⁸⁹ Марохин Е. Ю. Юридическая фикция в современном российском законодательстве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Ставрополь, 2004. – С. 8.

«сила» – лише данина сталій у правознавстві традиції. Дія правової норми має початкову і кінцеву межі: набуття чинності і припинення чинності (скасування); отже, ще раз варто нагадати слова П. П. Цитовича: «закон діє лише на факти, які відбуваються водночас із його існуванням, і тому тільки для них він є своїм законом. Разом із тим, застосування закону не має для себе подібних меж»²⁹⁰. Звідси стає очевидним, що у більш точному термінологічному значенні *ретроактивність і ультраактивність – це не типи дії норм права у часі, а способи застосування правових норм*. Однак, з огляду на усталену практику використання понять «зворотна дія (сила)» і «переживаюча дія», слід визнати можливість вживання їх як фразеологізмів і надалі.

§ 3. Презумпція незворотності нормативно-правового акта

Принцип, відповідно до якого нормативно-правовий акт не має зворотної дії (сили), визнається з часів античного Риму практично повсюди, однак існує ряд виключень із нього, які називають зворотною силою (зворотною дією) нормативно-правового акта.

Зворотна дія закону – це фікція, юридичний прийом, який дозволяє постановити для майбутнього таким чином, щоб відношення, наскільки можливо, було таким, немовби цей самий закон існував раніше. Отже, справедливим є зауваження, що зворотна сила закону – «нісенітниця, оскільки над минулим уже ніщо не владне»²⁹¹. Тому важко погодитися із Ж.-Л. Бержелем, який говорить про можливість «опанувати минуле за рахунок використання принципу зворотної сили»²⁹²: минулим не можна управляти, але можна створити фікцію існування закону у часі, який переду-

²⁹⁰ Цитовичь П. П. Вказ. твір. – С. 88.

²⁹¹ Гилле А. А. Время, пространство, закон. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 37-38.

²⁹² Бержель Ж. -Л. Вказ. твір. – 2000. – С. 226.

вав його прийняттю і набранню ним чинності. Д. М Бахрах називає зворотну силу «ревізійною силою»²⁹³, тому що вона «припускає перегляд (ревізію) прав і обов'язків уже врегульованих відповідно до законодавства, яке було чинним»²⁹⁴. Найбільш адекватне визначення поняття зворотної сили закону було запропоновано А. О. Тіллі: «це така його дія на правовідносини, за якої новий закон вважається таким, що існував у момент виникнення правовідношення»²⁹⁵.

Історично склалися кілька теорій, які інтерпретують правило про відсутність у закону зворотної сили: теорія статутаріїв (Середні віки), теорія набутих прав (панувала у XVIII–XIX ст.ст.), теорія аналізу перехідної ситуації (виникла у другій половині XIX ст.).

Статутарії, назва яких походить від слова «статут», що використовувалося стосовно писаних законів, заперечували абсолютність принципу незворотності закону. Всі юридичні факти вони поділяли на *actus perfectus* (акти доконані), які надалі у всіх своїх проявах регулюються старим законом, і *actus praeteritus nondum finitus* (акти, що очікують свого здійснення від факту, який повинен відбутися у майбутньому), які складаються з багатьох послідовних елементів, кожен із яких підпадає під владу закону, що діяв у момент здійснення цього елемента. Теорія статутаріїв не була доведена до логічного закінчення, оскільки на практиці неможливо розмежувати доконані й недоконані акти, але послужила основою для пізніших теорій.

Теорія набутих прав обґрунтовувалася Ф.-К. Савіньї, Ф. Лассалем, О. Д. Градовським, Д. І. Мейером, К. І. Малишевим та ін. і полягала в такому: «новий закон не уражає

²⁹³ Бахрах Д. Н. Конституционные основы действия правовой нормы во времени // Журнал Российского права. – 2003. – № 5. – С. 49

²⁹⁴ Комиссаров К. И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. – Свердловск. – 1971. – С. 147

²⁹⁵ Тиллі А. А. Вказ. твір. – С. 96

прав, набутих на підставі попереднього закону»²⁹⁶. Зворотну силу деякі вчені визнавали тільки за законами, які не стосуються набутих прав. Теорія спрямована була не на запобігання зворотній силі нового закону, а скоріше на обмеження його дії взагалі: він міг діяти лише перспективно (винятково на ті факти, що виникли після набрання ним чинності).

Так, Ф. Лассаль виходив із двох положень: «1) Жоден закон не має володіти зворотною силою, якщо він стосується індивідуума тільки через його вольову діяльність. 2) Будь-який закон повинен мати зворотну силу, якщо він стосується особистостей без посередництва такої вільної вольової діяльності, якщо він, таким чином, стосується особистості безпосередньо в його мимовільних, загальнолюдських, або природних, або запозичених від суспільства властивостях, або якщо він стосується особистостей лише остільки, оскільки він змінює саме суспільство у його органічних установах»²⁹⁷. У наведеній цитаті можна помітити протиставлення прав, набутих у результаті вольової діяльності, правам, якими суб'єкт наділяється без його волевиявлення (у тому числі – і природним правам). У такий спосіб виходить, що природні права людини можуть змінюватися під впливом зворотної сили нового закону незалежно від того, обмежуються вони за його допомогою чи розширюються (оскільки Ф. Лассаль говорить про «будь-який закон»).

Теорія аналізу перехідної ситуації представлена у працях Л. Дюгі, Г. Жеза, П. Руб'є, П. Левеля, М. М. Коркунова, С. П. Мокринського, П. П. Цитовича, В. М. Хвостова, Г. Ф. Шершеневича, Л. Еннекцеруса. Основна її ідея така: існує деяка перехідна ситуація, яку необхідно проаналізу-

²⁹⁶ Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2ч. Ч. 1. – М.: Статут. – 1997. – С. 64.

²⁹⁷ Лассаль Ф. Сочинения. Т. 1. – М.: Круг, 1925 – С. 34.

вати, щоб «визначити ступінь можливого впливу на неї нового закону»²⁹⁸.

Проблему перехідної ситуації можна описати так: деяке правовідношення виникло під час дії старого закону і продовжує існувати після набрання чинності новим законом, у зв'язку з чим виникають такі питання:

1) чи варто застосувати до правовідношення новий закон у повному обсязі, тобто із самого моменту зародження правовідношення;

2) чи варто застосовувати новий закон тільки до тих елементів правовідношення, які не були врегульовані на підставі і під час дії старого закону;

3) чи варто продовжувати застосовувати до даного правовідношення старий закон до самого припинення правовідношення.

Рішення цього питання пов'язане саме з аналізом перехідної ситуації, основним завданням якого є пошук «вирішального» елемента фактичного складу. Наприклад, німецький цивіліст Л. Еннекцерус говорить: «1. Якщо один факт є дійсною причиною правової дії, а інший – тільки умовою, за настання якої згаданий факт викликає дію, то вирішальне значення має перший факт. Тому дія умовних юридичних угод і угод із установленим строком підпорядковується тому закону, який діяв під час укладення угоди, хоча б при настанні умови або строку діяв новий закон... 2. В інших випадках вирішальним є взагалі право того часу, коли наступив останній момент фактичного складу. Тому, наприклад, порядок спадкування регулюється за моментом смерті заповідача, а не за моментом виникнення споріднення»²⁹⁹. Після знайдення шуканого елемента логічно впливає необхідність застосування до

²⁹⁸ Тилле А. А. Вказ. твір. – С. 13.

²⁹⁹ Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Введение и общая часть. Т. 1. Полумтом 1. – М.: Инолитиздат, 1949. – С. 208.

всього правовідношення такого нормативно-правового акта, для якого цей елемент є сучасним.

Позитивна відповідь на те або інше запитання буде означати надання новому закону, відповідно, ретроактивної, безпосередньої або перспективної дії; а старий закон, отже – припинить дію достроково, негайно або ж буде наділений ретроактивністю. Теорія аналізу перехідної ситуації характеризується розмаїтістю думок з приводу того, як має діяти закон стосовно перехідної ситуації, але більшість вчених віддає перевагу безпосередній дії закону³⁰⁰; таким чином, ретроактивна дія нового й ультраактивна сила старого закону стають виключеннями із загального правила і використовуються у спеціально визначених випадках.

Радянська теорія права, незважаючи на формальне невизнання теорії аналізу перехідної ситуації, фактично використовувала її положення. За основне правило була прийнята теза про негайну силу закону; ретроактивність же поряд із ультраактивністю старого закону стала лише виключенням із цього правила. У теперішній час в Україні в юридичній науці і на практиці дотримуються теорії аналізу перехідної ситуації в її радянській інтерпретації.

Існує декілька способів обґрунтування зворотної сили нормативно-правового акта, які Ю.О. Пономаренко поділяє на дві групи: 1) морально-етичні (будуються на визнанні випадків надання більш м'яким кримінальним законам зворотної дії проявом гуманізму, милосердя, справедливості держави, її турботи про права людини)³⁰¹ і 2) прагматичні обґрунтування (пов'язані з проблемою доцільності при застосуванні нового закону із зворотною силою)³⁰². Криміналіст зазначає, що раціональне зерно є і в

³⁰⁰ См.: Коркуновъ Н. М. Вказ. твір. – С. 348; Цитовичъ П. П. Вказ. твір. – С. 88-91; Шершеневичъ Г. Ф. Вказ. твір. Вказ. твір. – С. 168.

³⁰¹ Пономаренко Ю. А. Вказ. твір. – С. 143-145.

³⁰² Там само. – С. 145-147.

першому і в другому підходах, однак кримінальний закон має зворотну дію «не у зв'язку з гуманністю, милосердям чи справедливістю держави або недоцільністю застосування старого, більш суворого закону, а саме тому, що він розширює коло прав людини чи звужує коло її обов'язків, а також обмежує обсяг державного втручання в приватне життя людини»³⁰³. Думка цілком справедлива, але вірне зауваження із цього приводу робить російський вчений А. Є. Якубов, задаючись питанням: «хіба обмеження можливості державного втручання в приватне життя особи, зменшення каральних повноважень держави і розширення свобод і прав людини завдяки зворотній силі кримінального закону не є проявом принципу гуманізму?»³⁰⁴.

Стаття 58 Конституції України говорить, що «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи». Однак, Конституційний Суд України Рішенням № 1-рп/99 від 9 лютого 1999 р. дав обмежувальне тлумачення цього положення, зазначивши, що «воно стосується людини і громадянина (фізичної особи)». Непереконливість аргументації Конституційного Суду України, який посилається на те, що ст. 58 перебуває у розділі, присвяченому правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина, переконливо доводиться в окремій думці судді М. І. Козюбри³⁰⁵. На його думку, систематичне тлумачення, до якого вдався Суд, є неповним, крім того не

³⁰³ Там само. – С. 151.

³⁰⁴ Якубов А. Е. Обратная сила уголовного закона: некоторые проблемы совершенствования Уголовного кодекса Российской Федерации. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 15-22.

³⁰⁵ Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України – 1999. – № 7.

був використаний історичний підхід, що утруднює з'ясування мети введення положення про незворотність закону. Тому Р. О. Гаврилук цілковито справедливо зауважує про необхідність використання телеологічного підходу при тлумаченні Конституції, завдяки якому можна встановити, що основна мета принципу незворотності закону – перешкода для обмеження прав і свобод людини й громадянина з боку влади³⁰⁶. Останнє не має означати автоматичного пониження інших суб'єктів права – юридичних осіб: на це у своїй думці посилається і М. І. Козюбра, який говорить, що офіційне тлумачення ст. 58 суперечить положенням ст.ст. 13 і 129 Конституції України (де закріплюється рівність всіх суб'єктів права перед законом і судом), оскільки ставить фізичних осіб у привілейоване становище у порівнянні з юридичними особами³⁰⁷.

Надання нормативно-правовому акту зворотної дії пов'язується з наявністю певних підстав: Ю. О. Пономаренко поділяє їх на дві групи – матеріальні і формальні. Матеріальні підстави розглядаються як внутрішні, сутнісні ознаки нормативно-правового акта (пом'якшення відповідальності, декриміналізація діяння тощо), а формальні – як їх зовнішнє юридично оформлене вираження (колізійний припис або спеціальна вказівка нормотворчого органу)³⁰⁸.

Використовуючи наведену класифікацію, можна назвати дві такі *матеріальні підстави* зворотної дії нормативно-правового акта:

³⁰⁶ Гаврилук Р. О. Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 98-99.

³⁰⁷ Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України – 1999. – № 7.

³⁰⁸ Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. – К.: Атіка, 2005. – С. 151-153.

1) зміст нормативно-правового акта, з якого з необхідністю випливає зворотна сила; однак подібний прийом у ряді випадків може призводити до грубого порушення прав людини: так, Декрети Раднаркому «Про боротьбу із спекуляцією» і «Про арешт вождів громадянської війни проти революції»³⁰⁹, прийняті в листопаді 1917 р., мали на увазі притягнення до відповідальності не лише тих осіб, які вчинять певні діяння після видання декретів, але й тих, які вчинили їх раніше. У той же час, В. М. Хвостов обґрунтовано зазначав, що деякі закони, якщо їм не буде надано зворотної сили – позбудуться своєї суті: наприклад, «закони, які знищують рабство, не можуть бути витлумачені у сенсі заборони нових випадків установа рабства у майбутньому, а означають скасування рабства через знищення раніше набутих прав господарів над рабами»³¹⁰. Думається, що такий спосіб надання зворотної сили нормативно-правовому акту є цілком прийнятним, якщо він вписується у конституційну формулу ст. 58 або іншим чином поліпшує становище суб'єктів права (як у наведеному В. М. Хвостовим прикладі із скасуванням рабства).

Із змісту закону випливає поширене правило, відповідно до якого закон має зворотну силу, якщо він скасовує або пом'якшує юридичну відповідальність. У зв'язку із цим існує проблема темпоральної дії «проміжного» закону (у першу чергу, кримінального), який, набувши чинності після вчинення злочину, втратив її до моменту ухвалення правозастосовного рішення³¹¹. Виходячи із духу закону і загальних принципів права (у першу чергу – справедливості), най-

³⁰⁹ О борьбе со спекуляцией: Декрет от 15 ноября 1917г. //СУ РСФСР. – 1917. – № 3. – ст. 33; Об аресте вождей гражданской войны против революции: Декрет от 28 ноября 1917г. // СУ РСФСР. – 1917. – № 5. – Ст. 70.

³¹⁰ Хвостовъ В. М. Общая теория права. Элементарный очеркъ. – С. -Пб.: Н. П. Карбасников, 1914. – С. 120.

³¹¹ Ерасов А. М. Темпоральное действие «промежуточного» уголовного закона // Уголовное право. 2005. № 5. – С. 20.

більш обґрунтованою вбачається позиція, підтримувана А. М. Єрасовим, Л. В. Іногамовою-Хегай, А. Є. Якубовим³¹² і рядом інших криміналістів, відповідно до якої «проміжний» закон може бути застосований у тому випадку, коли він є більш сприятливим для особи. Слід вказати на новелу, внесену законодавцем у ст. 5 Кримінального кодексу України, відповідно до якої «якщо після вчинення особою діяння, передбаченого цим Кодексом, закон про кримінальну відповідальність змінювався кілька разів, зворотну дію в часі має той закон, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи»³¹³. Досить актуальними у цьому зв'язку вже майже століття залишаються слова С. П. Мокринського: «переслідуючи свої репресивні та інші цілі і, відповідно, реформуючи свої закони, держава може одні гарантії замінити на інші – рівні або кращі, але вона не повинна віднімати гарантії у тих, хто вже набув їх, якщо вона тільки бажає залишатися дійсно правовою державою»³¹⁴;

2) досить цікавим є ще один спосіб надання нормативно-правовому акту зворотної сили, помічений в теорії права не багатьма (про це пише, наприклад, радянський теоретик права А. І. Денісов³¹⁵) – його можна назвати *субсидіарною дією закону*: закон застосовується до правовідносин, які виникли до набрання ним чинності, тоді, коли

³¹² Єрасов А. М. Вказ. твір. – С. 23; Іногамова-Хегай Л. Конкуренция уголовно-правовых норм. Изданных в разное время // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 26; Якубов А. Е. Вказ. твір. – С. 179-181.

³¹³ Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15. 04. 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236.

³¹⁴ Мокринський С. П. Новый законъ и старья гарантіи. (О дѣйствии уголовного закона въ предѣлахъ времени) – СПб.: Сенатская Типографія, 1909. – С. 14.

³¹⁵ Денісов А. И. Теория государства и права. – М.: Юрид. издат. МЮ СССР, 1948. – С. 483.

вони недостатньо повно були врегульовані законом, який діяв раніше. Такий спосіб був використаний Центральним Виконавчим Комітетом УРСР при введенні в дію Цивільного Кодексу УРСР 1922 р.³¹⁶

До *формальних підстав* зворотної дії нормативно-правового акта необхідно віднести таке:

1) наявність колізійної норми, яка приписує застосування нового нормативно-правового акта, подібно до того, як це роблять ст. 58 Конституції України, ст. 5 КК України і ч. 2 ст. 5 ЦК України. Український вчений С. П. Погребняк пропонує уточнити положення ст. 58 Конституції України, поширивши її дію на юридичних осіб і дозволивши законодавцеві наділяти зворотною силою будь-які сприятливі для фізичних і юридичних осіб закони, а не тільки ті, які скасовують або пом'якшують відповідальність³¹⁷;

2) прямий припис законодавця про зворотню дію нормативно-правового акта. Ні Конституція, ні закони України прямо не наділяють вітчизняного законодавця правом надавати закону зворотної сили (що зроблено в Російській Федерації³¹⁸ і деяких інших державах), однак він використовує цей прийом: так, 3 квітня 2003 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок», який набув чинності з 1 січня 2003 р.³¹⁹.

³¹⁶ Про надання чинності Цивільному кодексові УРСР: Постанова ЦВК УРСР від 16 грудня 1922р. // ЗУ УРСР. - 1922. - № 55. - Ст. 780.

³¹⁷ Погребняк С. П. Вказ. твір. - С. 11.

³¹⁸ См.: Закон Республики Адыгея от 9 октября 1998 г. № 92 «О нормативных и иных правовых актах» (Ст. 43); Закон Красноярского края от 6 июня 1995г. № 7-КЗ «О правотворчестве и нормативно-правовых актах Красноярского края» (Ст. 52) / В кн.: Шутрина Е. С. Техника юридического письма. - М.: Дело, 2000.

³¹⁹ Про внесення змін до Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»: Закон України від 03. 04. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 26. - Ст. 191.

Поряд із тим слід вказати на випадки зловживання законодавця своїм правом: так, 15 січня 2009 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування»³²⁰, який набрав чинності з 1 січня 2009 р. Порядок надання юридичної сили цьому закону порушує норму ст. 58 Конституції України, за якою «ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення». Помітивши помилку, законодавець наважився її виправити, внаслідок чого 17 лютого 2009 року було видано Закон України «Про внесення зміни до розділу II Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування» за яким дату набуття чинності вказаного закону було змінено – слова і цифри «з 1 січня 2009 року» замінено словами «з дня його опублікування»³²¹;

3) автентичне або офіційне тлумачення нормативно-правового акта набуває зворотної сили. Видання роз'яснювальних законів (що практикувалося в Російській Імперії³²² і за кордоном) з метою надання закону зворотної сили в Україні є неможливим, оскільки Верховна Рада України не має конституційних повноважень автентичного тлума-

³²⁰ Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування: Закон України від 15. 01. 2009 // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 26. – Ст. 317.

³²¹ Про внесення зміни до розділу II Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування»: Закон України від 17. 02. 2009 Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 26. – Ст. 325.

³²² Сводъ законовъ Россійской Имперіи. Томъ первый. Часть I. Основные государственные законы. Изданіе 1892г. Санктпетербургъ: Изданіе кодификаціоннаго отдела при государственномъ совете. – ст. 61.

чення законодавства. У той же час відкритим залишається питання про зворотну дію рішень Конституційного Суду України, в яких надається офіційне тлумачення норм Конституції й законів України, оскільки українське законодавство не передбачає можливості зворотної дії таких рішень, але й не забороняє її.

Необхідно зазначити, що подібна норма містилася у п.5 ст.65 Закону РРФСР «Про Конституційний Суд РРФСР» від 6 травня 1991 р.: «Конституційний Суд РРФСР може поширити дію своєї постанови про визнання міжнародного договору або нормативного акта неконституційним на минулий час, але не більше ніж на три роки»³²³. Логічним є й умовивід А. О. Жученка про те, що висновки Конституційного Суду, які містяться в резолютивній частині його рішення, по дії в часі невіддільні від конституційних норм, на яких вони засновані; отже, нормативно-правовий акт, визнаний неконституційним, має розглядатися як такий з моменту його прийняття або з моменту прийняття Конституції (якщо її було прийнято пізніше)³²⁴. Однак для української правової системи такий висновок був би невірним, оскільки ч. 2 ст. 152 Конституції України встановлює, що «закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність».

Варто зазначити, що А. О. Жученко розглядає питання про зворотну силу лише тих рішень Конституційного Суду, які стосуються конституційності нормативно-правових актів, а не питань тлумачення, але все-таки, його процито-

³²³ О Конституционном Суде РСФСР: Закон РСФСР от 06.05.1991 // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. - 1991. - № 30. - ст. 1017.

³²⁴ Жученко А. А. К вопросу об обратной силе решений Конституционного Суда России // Вестник Московского университета. Сер. 11. «Право». - 2002. - № 5. - С. 88.

вана фраза є цілком застосовною і до випадків тлумачення, оскільки дійсно, тлумачення правової норми невіддільно від неї самої. У цьому зв'язку доцільно визнати за інтерпретаційним актом зворотну силу.

Формальні та матеріальні підстави є дійсними і самі по собі (досить кожного з них для набуття нормативно-правовим актом зворотної дії), але в ряді випадків вони поєднуються: так, колізійна норма ст. 58 Конституції України (формальна підстава) має прив'язку до пом'якшення юридичної відповідальності (матеріальна підстава).

В теорії права принцип незворотності закону звичайно відносять до аксіом, із чим не можна погодитися: аксіома – це самоочевидна істина, яка не потребує доказів³²⁵, а незворотність закону – лише загальне правило, яке має ряд виключень. У той же час, правова презумпція визначається як закріплене в нормі права припущення про наявність або відсутність юридичного факту³²⁶; презумпції бувають спростовними і незаперечними. Виходячи з юридичної природи принципу незворотності закону, його можна віднести до спростовних презумпцій.

Теоретичний доробок і юридична практика свідчать про те, що законодавець, визнаючи цей принцип, як правило, прагнув подолати його, нашттовхуючись на опір прихильників різних наукових теорій, які опиралися втручання держави в приватноправову сферу і намагалися забезпечити права, свободи й законні інтереси громадян у публічно-правовій сфері. Тільки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вдалося знайти певний компроміс, який полягає в законодавчому закріпленні виключень із правила про незворотність. Не менш важливим є й інший наслі-

³²⁵ Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2001. – С. 353.

³²⁶ Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. – Горький, 1974. – С. 14.

док зі згаданого конфлікту – формування детально розробленої теорії дії закону в часі.

Наукове розроблення й законодавче закріплення виключень з правила про незворотність закону (випадків зворотності закону) має послужити передумовою для оптимізації ситуації, яка складається при реалізації й застосуванні права, оскільки «зворотну дію закон може виявити лише через застосування у суді»³²⁷ (за винятком випадків, коли в тексті закону прямо сказано, що він володіє зворотною силою).

³²⁷ Цитовичь П. П. Вказ. твір. – С. 98.

РОЗДІЛ 3

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ЧАСУ У ПРАВІ

3.1. Хронологія і хронометрія правового побуту

Російський цивіліст початку ХХ ст. Ю. С. Гамбаров писав, що час є «необхідним супутником усіх без винятку юридичних відносин, але він впливає на них не сам по собі, а через ті або інші юридичні факти, які ним обумовлюються або обмежуються, це видно, наприклад, у тих випадках, коли початок або кінець якого-небудь права пов'язується із настанням того або іншого строку або здійсненням якої-небудь дії в межах визначеного наперед проміжку часу»³²⁸. Вчений зазначає, що про єдиний інститут часу не може бути й мови, однак можна назвати основні випадки, в яких об'єктивне право спеціально займається часом як фактором виникнення, зміни й припинення юридичних відносин: строки, інститути давності, способи вимірювання часу.

Час може бути розглянутий з точки зору *хронології* або *хронометрії*³²⁹: в основі хронологічного обліку лежить момент часу; хронометричного – тривалість часу. Безсумнівно, хронологія й хронометрія мають місце при визначенні часових меж дії права (наприклад, момент набрання законом чинності може пов'язуватися із певною датою або подією, або ж із спливом певного строку), але набагато більшого поширення вони набувають у сфері правового ре-

³²⁸ Гамбаровъ Ю. С. Курсъ гражданского права: Часть общая. Т. 1 – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. – С. 651.

³²⁹ См.: Бергель Ж.-Л. Вказ. твір. – С. 221.

гулювання, тобто безпосереднього впливу права на суспільні відносини.

Російський юрист середини ХІХ ст. Д. І. Мейер вірно помітив, що «юридичні відносини так тісно пов'язані з усією діяльністю громадян, що природно підводити і їх під загальне літочислення. І дійсно, юридичний побут також дотримується його: поняття про рік, місяць, тиждень, день тощо застосовуються і до юридичних відносин. Але в юридичному обрахунку часу вбачаються й деякі особливості, так що загальне цивільне літочислення застосовується до юридичних відносин лише з деякими змінами»³³⁰.

Як хронологія, так і хронометрія ґрунтуються на метричних властивостях часу: вони використовують такі одиниці літочислення як хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік та ін. Розбіжність полягає у трактуванні цих одиниць: якщо для хронології значення має конкретний момент часу (наприклад, кінцевим моментом строку дії договору встановлюється 1 січня 2010 р.); то для хронометрії важливою є можливість вимірювати за допомогою цих одиниць тривалість якої-небудь дії, бездіяльності або події (наприклад, строк дії договору найму (оренди) житла може бути встановлений у п'ять років).

Римське право використовувало і хронологію, і хронометрію, уживаючи два поняття: *dies* (від «день») і *tempus* (від «час») ³³¹. На українську мову вони перекладаються, відповідно, як «термін» і «строк»; на російську ж мову обидва поняття перекладаються як «срок», але їх ні в якому разі не можна змішувати – така термінологічна плутанина пов'язана з відсутністю в російській мові слова, адекватного поняттю «*dies*».

³³⁰ Мейер Д. И. Русское гражданское право (В 2-х ч.). Ч. 1. – М.: Статут, 1997. – С. 197.

³³¹ Санфилиппо Ч. Курс римского частного права. – М.: БЕК, 2000. – С. 76, 177.

Етимологія українського «строк» і російського «срок» сходять до давньоруського «*сѣрокъ*» – «відрізок часу, стосовно якого відбулася угода, обумовлений проміжок часу». «Сѣрокъ», у свою чергу, походить від найдавнішого значення дієслова «*сѣреку*», яке у роботах І.І. Срезневського означає «умовляюся, договорююся»³³². Таким чином, спочатку строк являв собою «проміжок часу, який не був установлений довільно, а впорядкований і визначений угодою або авторитетом влади»³³³.

У сучасній російській мові, як і в давньоруській, відсутнє спеціальне поняття, що позначало б момент часу – для цього також використовується слово «строк». В.І. Даль визначив його як «певну тривалість часу і саму межу цього часу»³³⁴. Така ситуація спостерігається й у юриспруденції: ще півтора століття назад Д.І. Мейер писав, що поняття про строк «досить невизначене: строком називається в нас і межа часу, до якої має відбутися відома дія або до якого вона має завершитися, строком називається і простір часу, протягом якого має відбуватися дія; строком називається і настання певного часу»³³⁵. На це вказував і Ю. С. Гамбаров: «Наша мова (російська – *І.О.*) не передає цієї розбіжності, але вона, безсумнівно, існує, тому що проміжок часу, протягом якого та або інша дія може бути здійснена, і крайні пункти цього проміжку часу, його початковий і прикінцевий моменти, які обумовлюють виникнення або припинення права, являють собою не одне, а два поняття. Там час є триваючим станом, тут – моментом, від якого або до якого обчислюються ті або інші юридичні наслідки»³³⁶.

³³² Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов. – М.: Спарк, 2001. – С. 102.

³³³ Там само. – С. 102.

³³⁴ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4: Р-В. – М.: Русский Язык, 1980. – С. 304.

³³⁵ Мейер Д. И. Вказ. твір. – С. 195.

³³⁶ Гамбаров Ю. С. Вказ. твір. – С. 652.

Необхідно зазначити, що і в українській мові поняття строку може бути неоднозначним – наприклад, в одинадцятитомному академічному словнику української мови «строк» визначається так: «1. Установлений, визначений для кого-, чого-небудь відрізок часу... 2. Установлений, призначений час, момент...»³³⁷.

Між тим, поряд із поняттям «строк», що відповідає «сроку» у найдавнішому його значенні, в українській мові є поняття «*термін*». Воно позначає саме момент часу, веде етимологію від імені давньоримського божества границь Термінусу (*Terminus*)³³⁸, і було запозичене із середньолатинської мови, де слово «*terminus*» означало «прикордонний (межовий) знак; закінчення, кінець, межу»³³⁹. Однак, із часом первісний зміст слова був розмитий, у результаті чого норми літературної української мови стали допускати використання слова «термін» у значенні, синонімічному слову «строк»: академічний словник визначає «термін» як «1. Відтинок, проміжок часу, визначений, установлений для чого-небудь; строк... 2. Призначений, установлений момент, час виконання або настання чого-небудь»³⁴⁰.

Здавалося б, для юриста знову постає проблема, про яку писав Д. І. Мейер (хоча і стосовно російської мови): часова тривалість і момент часу, по суті позначаючи різні явища, називаються однаково. Різниця полягає лише в тому, що в російській мові така назва одна, а в українській – їх дві. Вихід із такого скрутного становища вбачається тільки один (він і був використаний авторами ЦК України

³³⁷ Словник української мови: У 11 т. / Редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. – Т. IX. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 785.

³³⁸ Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. . – С. 570.

³³⁹ Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 554.

³⁴⁰ Словник української мови: У 11 т. – Т. X. -С. 87-88.

2003 р.) – за допомогою юридичної техніки дати поняттям «строк» і «термін» чіткі однозначні дефініції.

Українське законодавство використовує обидва ці поняття у первісних значеннях. Так, у ст. 251 ЦК України 2003 р. було надано їхнє офіційне тлумачення: «строком» є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення; «терміном» – певний момент у часі, із настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. При цьому, ст. 252 ЦК України зазначає, що «строк» визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами, а «термін» – календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати. Таким чином, варто визнати за українським законодавством більшу визначеність у порівнянні з російським, де тривалість і момент часу позначаються за допомогою одного й того самого поняття.

Хронологічний і хронометричний виміри юридичного побуту мають немаловажне практичне значення.

Так, у римському приватному праві *dies* (момент) являв собою таке застереження, яке пов'язувало із майбутньою і безсумнівною подією дійсність угоди або її припинення. У першому випадку строк називався «початковим» (*dies a quo* – день, з якого), у другому – «кінцевим» (*dies ad quem* – день, до якого)³⁴¹. В угодах, пов'язаних із розпорядженням (наприклад, з передачею речового права, купівлею-продажем, міною) значення мав тільки початковий строк, у зобов'язальних же угодах (позика, найм) – обое.

Стосовно «неминучого настання» події, про яке мова йде в ч. 2 ст. 252 ЦК України необхідно зазначити таке: по-перше, неминучість події – це невід'ємна характеристика строку, яка відрізняє його від умови (за якої невідомо, чи наступить подія взагалі); по-друге, про неминучу подію точно відомо, що вона наступить, але коли саме вона на-

³⁴¹ Санфіліппо Ч. Курс римського частного права. – С. 76.

ступить, може бути точно відомо, а може бути і невідомо. Тут проглядається паралель із римським приватним правом, де терміни – *dies* поділялися на *certus quando* («точно відомо коли») та *incertus quando* («невідомо коли»)³⁴². Прикладом першого виду термінів може бути настання свята Різдва, початок чергової сесії парламенту тощо; другого – смерть певної особи, затвердження парламентом кандидатури прем'єр-міністра та ін.

Основні категорії у сфері хронології – датування, односторонність і послідовність.

Датування (позначення місця в календарній часовій шкалі), за словами Г. І. Петрова, широко використовується насамперед з метою позначення часу розробки, прийняття, опублікування і набрання чинності нормативно-правовими актами, а також актів, що вносять у них зміни, доповнення або скасовують їх³⁴³. Крім того, «нерухома» дата служить постійним часом відліку у послідовній зміні актів, дій і подій³⁴⁴.

Односторонність може бути представлена як «установлення необхідності збігу в часі управлінських дій або фіксування управлінських подій, які мали місце»³⁴⁵. Однак, обмеження використання категорії односторонності лише сферою управління вбачається необґрунтованим. Односторонність може встановлюватися завжди, коли мова йде про чітко фіксовані у часі (тобто датовані) дії й події.

Через односторонність між юридично значимими діями і подіями встановлюється відношення типу «раніше-пізніше», тобто вишиковується їхня *послідовність*. Послідовність, як зв'язок «між попередніми і наступними діями

³⁴² См.: Санфилиппо Ч. Курс римского частного права. – С. 73.

³⁴³ Петров Г. И. Время в советском социальном регулировании // Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 47.

³⁴⁴ Петров Г. И. Фактор времени в советском праве // Правоведение. – 1982. – № 6. – С. 48.

³⁴⁵ Там само. – С. 50.

та подіями, у соціальному регулюванні пояснюється об'єктивними причинно-наслідковими зв'язками явищ і подій у природі і суспільстві»³⁴⁶. Вона містить у собі як необхідні елементи процеси датування й установлення од-ночасності.

Розташування дій і подій у хронологічному порядку має важливе значення при вирішенні низки питань юридичного характеру. Наприклад, ст. 58 Конституції України встановлює, що ніхто не може бути притягнений до відповідальності за вчинене діяння, якщо на момент його здійснення воно не вважалось правопорушенням. У кримінальному праві тут важливі два моменти: 1) дата набрання чинності законом, який встановлює злочинність діяння; 2) дата вчинення цього діяння. Уповноважена посадова особа або орган визначають, який із цих моментів наступив раніше, а який пізніше і встановлює їхню послідовність. На цій підставі вирішується питання про притягнення (якщо діяння вчинене після набрання законом чинності) або неможливість притягнення (якщо воно вчинено раніше) «винної» особи до відповідальності.

У приватному праві визначення моменту часу також є немаловажним. Так, в українському праві договір вважається укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції (ч. 1 ст. 640 ЦК України). Така ж ситуація спостерігається й у німецькому праві, однак в англійській правовій системі інша справа: за англійським загальним правом достатньо, щоб контрагент кинув свою письмову відповідь із волевиявленням у поштову скриньку. Якщо контрагент, якому послана оферта, хоче її письмово підтвердити, то договір, відповідно до правила «поштової скриньки» (*mailbox*, або *posting rule*), вважається укладеним з моменту, коли відповідь із акцептом опущено у поштову

³⁴⁶ Там само. – С. 50.

скриньку, незалежно від того, буде волевиявлення акцептанта отримане оферентом чи ні³⁴⁷.

Якщо з погляду хронології час – послідовність певних точок («моментів часу»), то з позиції хронометрії він є деякою тривалістю. Хронологія й хронометрія тісно пов'язані між собою, оскільки тривалість обмежується двома моментами часу – початковим і кінцевим. Звідси, з одного боку, точне зазначення цих моментів часу дозволяє розрахувати тривалість, з іншого боку, знання тривалості й одного з моментів часу дає можливість установити другий момент.

У правовій сфері тривалість знаходить відображення у строках і давностях. Строк розуміється як тривалість часу, з настанням або закінченням якої пов'язують настання певних юридичних наслідків. Давність – це вид строку, спливу якого тягне певні правові наслідки.

Слід зазначити, що найчастіше хронологія і хронометрія використовуються разом. Приміром, ст. 338 ЦК України встановлює, що особа, яка знайшла загублену річ, набуває право власності на неї після спливу шести місяців з моменту заяви про знахідку в міліцію або в орган місцевого самоврядування (за винятком ряду випадків, установлених тією ж статтею ЦК). Тут присутня й тривалість часу (шість місяців), і момент її спливу, з якого виникає право власності на знайдену річ.

³⁴⁷ Кох Х., Магнус У., Винклер фон Моренфельс П. Международное частное право и сравнительное правоведение. – М: Междунар. Отношения, 2003. – С. 356.

3.2. Строки у правовому регулюванні

§ 1. Поняття й обчислення строків

Час посідає важливе місце серед обставин, що впливають на правовідносини, які складаються в суспільстві. Значення часу для правового життя полягає також і в тому, що часто у фактичному складі, з яким право пов'язує ті або інші зміни в існуючих правовідносинах, одним з елементів є «час»³⁴⁸. Часова тривалість – першорядна характеристика соціальних явищ і процесів. У цьому зв'язку не можна не визнати за строком (тривалістю часу) статусу юридичного факту – «соціальної обставини, яка викликає відповідно до норм права настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин»³⁴⁹.

З приводу віднесення строків до юридичних подій або юридичних дій в 60-ті роки ХХ ст. в радянській юридичній літературі розгорілася дискусія між О. О. Красавчиковим і В. П. Грібановим. Перший поділяв юридичні події на абсолютні (повністю не залежні від волі та свідомості людей) і відносні (залежні від них у тому або іншому ступені). Строк у цій класифікації було віднесено до абсолютних юридичних подій, оскільки впливу часу людина не може протиставити свою діяльність, тому що вона сама існує у часі³⁵⁰.

Оспорюючи це, В. П. Грібанов справедливо підкреслював, що людина, здійснюючи свою діяльність, активно використовує час. Люди можуть приурочити здійснення тієї або іншої діяльності до певного моменту в часі або до певного відрізка часу, можуть установлювати певні строки для

³⁴⁸ Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – С. 135.

³⁴⁹ Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2004. – С. 429.

³⁵⁰ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 168.

тих або інших дій, а із цього випливає, що строк як юридичний факт при своєму виникненні має вольовий характер. Воля людей, на його думку, істотно впливає не тільки на розмір установленого строку і на початок його перебігу, але й на сам перебіг строку, який згідно з волею людей можна призупинити, перервати або продовжити. На цій підставі В.П.Грібанов стверджує, що юридичні строки в системі юридичних фактів займають самостійне місце поряд із юридичними подіями та юридичними діями і за своїм характером являють щось середнє між ними³⁵¹.

Такої ж думки дотримується Є. В. Кулагіна, яка відзначає двійтий характер більшості строків: будучи вольовими за походженням, вони пов'язані з об'єктивним процесом плину часу, а, отже, не можуть бути віднесені ні до подій, ні до дій. Вольовий характер, наприклад, проявляється у встановленні й визначенні тривалості строків (законом, підзаконним актом, угодою або судовим рішенням), їхньому зупиненні або відновленні³⁵².

Однак у ряді випадків, коли строки визначаються вказівкою на подію, яка має неминуче наступити (смерть людини, відкриття навігації), вони без сумніву можуть бути віднесені до подій. Строк же виконання робіт, наприклад, пов'язаний із людською діяльністю, а тому є юридичною дією, яка лише зіставляється (порівнюється) з об'єктивним перебігом часу³⁵³.

Таким чином, підтверджуються слова В.П.Грібанова про те, що строки поєднують у собі два фактори – об'єктивний і суб'єктивний³⁵⁴. Початок перебігу строку може наступати залежно від бажання суб'єктів або всупереч їхньому бажанню, але вже перебіг або сплив строку

³⁵¹ Грібанов В. П. Сроки в гражданском праве. – М.: Знание, 1967. – С. 10.

³⁵² Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Отв. ред.: Суханов Е.А. – М.: БЕК, 1998. – С. 462-463.

³⁵³ Там само. – С. 463.

³⁵⁴ Грібанов В. П. Вказ. твір. – С. 9.

включає й об'єктивний, і суб'єктивний фактори одночасно, тобто такий юридичний факт не можна віднести ні до абсолютних, ні до відносних подій. У зв'язку із цим В. Б. Ісаков використовує поняття «умовна подія»³⁵⁵, що здається цілком справедливим: об'єктивність строку полягає в неминучості його закінчення (влучним є вислів французького юриста П. Сандевуара: «закінчення строку настає з такою ж невідворотністю, як падає ніж гільйотини»³⁵⁶), але цей момент може бути в деяких випадках суб'єктивно визначений – перенесений (відстрочений або, навпаки, наступити достроково), відновлений тощо.

Строки можуть бути лише елементами фактичного складу, але не самостійними юридичними фактами, оскільки сам по собі, поза зв'язком із ситуацією, іншими юридичними фактами, строк не має ніякого сенсу: він значимий тільки як строк чого-небудь³⁵⁷. У цьому зв'язку найбільш справедливою вбачається точка зору В. В. Луця, який зазначає, що змістом строку є дія або подія. Поза цими фактами встановлення та існування строків не мають сенсу, отже настання або сплив строку набувають значення не самі по собі, а в сукупності з подіями або діями, для здійснення або утримання від здійснення яких цей строк встановлено. Із цієї причини строки не належать ні до дій, ні до подій, однак і не посідають самостійного місця в системі юридичних фактів³⁵⁸. Строк, таким чином, набуває юридичного значення лише як елемент фактичного складу.

Строк можна визначити як тривалість часу, з початком перебігу або ж із спливом якої правові норми пов'язують

³⁵⁵ Ісаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. – Саратов: Саратовский университет, 1980. – С. 74.

³⁵⁶ Сандевуар П. Введение в право. – М.: Интрагэк-Р, 1994. – С. 198.

³⁵⁷ Ісаков В. Б. Юридические факты в российском праве. – М.: Юстицинформ, 1998. – С. 21.

³⁵⁸ Луць В. В. Строки і терміни в новому Цивільному кодексі України // Юридична Україна. – 2003. – № 11. – С. 4.

настання певних юридичних наслідків. Із цієї точки зору неточною вбачається дефініція ч. 1 ст. 251 ЦК України, де строком називається «певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення». Тут упущений із виду початок перебігу строку, з яким також можуть бути пов'язані юридичні наслідки. Так, саме початок перебігу строку договору найму житла викликає юридичні наслідки у вигляді виникнення у наймача права на проживання у певному житловому приміщенні, а в наймодавця – права на одержання орендної плати; ці права обмежені строком, на який укладено договір.

Відмітною рисою строку називають визначеність його початкового і кінцевого моментів: початок перебігу строку залежить від установлених у законі юридичних фактів, а його закінчення визначається спливом певної кількості одиниць часу. Отже, відрізок часу, який не має чітко фіксованих границь, не є строком і не може використовуватися як юридичний факт³⁵⁹.

У літературі висловлюються різні думки, відповідно до яких юридичним фактом є: 1) перебіг строку (В. П. Грібанов); 2) сплив строку (І. Б. Новицький, М. Я. Кирилова); 3) як перебіг, так і сплив строку (Є. В. Кулагіна). У вирішенні цього питання заслуговує на підтримку позиція російського правознавця В. Б. Ісакова, який детально розглядає питання про юридичну природу строків. На його думку, більш правильно вбачається точка зору, яка пов'язує юридичне значення строку із його спливом, оскільки сплив строку – такий факт, який можна встановити із достатньою визначеністю, а перебіг строку, навпаки, щось досить неконкретне³⁶⁰.

³⁵⁹ Ісаков В. Б. Юридические факты в российском праве. – М.: Юстицинформ, 1998. – С. 21.

³⁶⁰ Ісаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. – Саратов: Саратов. ун-т, 1980. – С. 71.

Учений виокремлює у строків, як і в інших юридичних фактів, дві форми існування – позитивну й негативну: перша проявляється у спливі, друга ж – у неспливі, або, іншими словами, перебігові³⁶¹. Із цього випливає, що юридичним фактом може бути як сплив, так і перебіг строку, хоча законодавець найчастіше робить вказівку на позитивну форму існування строку.

Розгляд строків у контексті проблеми юридичних фактів і фактичних складів приводить В. Б. Ісакова до відкриття надзвичайної якості строків, що докорінно відрізняє їх від інших юридичних фактів. У середині фактичного складу його елементи можуть бути поділені на правопороджуючі і правоперешкоджаючі; ці функції відмежовуються від негативної і позитивної форм, в результаті чого у будь-якого юридичного факту виділяються основна форма і основна функція (кореспондуюча їй), поряд з якими є вторинні (додаткові) форма і функція. Так, якщо наявність факту (позитивна форма) має правопороджуюче значення, то його відсутність – правоперешкоджаюче. Щодо строків ця закономірність діє не завжди: у ряді випадків обидві форми строку можуть виступати як основні³⁶². У таких випадках строки можна характеризувати як «двосторонні» юридичні факти.

Як приклад варто навести сімдесятирічний строк дії майнових прав інтелектуальної власності на твір (ст. 446, 447 ЦК України), перебіг якого починається з 1 січня року, наступного за роком смерті автора і є негативним правопороджуючим юридичним фактом, який дозволяє певним суб'єктам скористатися перерахованими у ч. 1 ст. 440 ЦК України майновими правами інтелектуальної власності. Сплив же такого строку є позитивним правопороджуючим фактом, у зв'язку з яким твір може вільно та безоплатно

³⁶¹ Там само. – С. 71.

³⁶² Там само. – С. 72.

використовуватися будь-якою особою, за винятками, встановленими законом. Таким чином, стає очевидною здатність строку в обох формах (позитивній – спливі і негативній – перебігу) бути правопороджуючим елементом юридичного складу.

Не можна пройти повз роботи української дослідниці Т. М. Вахоневої, в якій визначені ознаки цивільно-правових строків: 1) строк є певним проміжком часу (термін – моментом (миттю)); 2) має імперативне або диспозитивне встановлення або закріплення; 3) має тісний зв'язок з юридичними фактами (діями та подіями); 4) встановлюється, як правило, для упорядкування цивільного обігу або захисту порушених цивільних прав³⁶³. Здається, що наведені ознаки цілком відбивають вищесказане і можуть бути використані не тільки у цивілістиці, але й в загальноправовому масштабі.

Важлива якість, в якій може виступати строк у сфері цивільно-правового регулювання – це *модальність*, тобто «особливість угоди, що ускладнює її механізм і виконання»³⁶⁴. Французький правознавець Л. Ж. Морандьєр відносить до модальностей умову, строк і солідарність³⁶⁵; більшість вітчизняних правознавців, не використовуючи, однак, термін «модальність», обов'язково називають строк і умову, додаючи також і інші особливості (наприклад, *modus*, або наказ). Суть модальності полягає в тому, що законодавець або контрагенти ставлять у залежність від неї передбачувані наслідки угоди, тобто угода обтягується побічними (випадковими, додатковими) умовами. Щоб уникнути термінологічної плутанини доречним вбачається

³⁶³ Вахонева Т. М. Строки (терміни) у цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2005. – С. 10.

³⁶⁴ Морандьєр Л. Ж. Гражданское право Франции. Том 1. – М.: Иностранная литература, 1958. – С. 79.

³⁶⁵ Там само. – С. 80.

ся використання вищезгаданого поняття «модальність» для позначення таких побічних обставин.

Докорінна розбіжність між умовою і строком полягає в тому, що умова є недостовірною, настання ж строку є вірогідним: так, настання страхового випадку – лише можливість, припущення; а закінчення певного проміжку часу – факт, який відбудеться неминуче. Відповідно, угоди, обтяжені (або, навпаки, необтяжені) строком, поділяють на строкові й безстрокові, а умовою – умовні й безумовні³⁶⁶. Необхідно уточнити, що під строком мається на увазі, як правило, або певний момент часу (термін), або закінчення строку-тривалості.

Російські цивілісти XIX в. К. Н. Анненков, Є. В. Васьковський, Д. І. Мейер, К. П. Победоносцев, Г. Ф. Шершеневич та ін. приблизно однаково визначали строк, називаючи його побічною приналежністю юридичної угоди, яка відкладає здійснення або припинення її юридичних наслідків до настання якої-небудь події³⁶⁷. Подібне визначення дає Л. Ж. Морандьєр, на думку якого строк – це «майбутня достовірна обставина, від якої в силу закону або за волею сторін поставлені в залежність або виникнення права (початковий строк), або його припинення (кінцевий строк)»³⁶⁸. Відповідно, строки поділяються на відкладальні (що визначають момент початку угоди) і скасувальні (що зумовлюють момент припинення угоди).

Справедливо зазначається, що існує низка угод, у яких встановлення строків є неприпустимим виходячи із самої

³⁶⁶ Гражданское право. Том 1. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М.: ТК Велби, 2002. – С. 285.

³⁶⁷ Васьковскій Е. В. Вказ. твір. – С. 132.

³⁶⁸ Морандьєр Л. Ж. Вказ. твір. – С. 80.

суті угод³⁶⁹: такими визнаються, наприклад, усиновлення, відмова від спадщини, купівля-продаж та ін.

Цікаво, що український законодавець у гл. 16 ЦК України, присвяченій правочинам жодним словом не згадує про строки, але в той же час у ст. 212 говорить про правочини, стосовно яких правові наслідки пов'язуються із настанням певної обставини (тобто, по суті, мова йде про можливість укладення правочинів за умовою). Уже у гл. 52 «Поняття та умови договору» ст. 631 дається визначення строку договору – це «час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору». Простий аналіз цієї норми дозволяє побачити, що тут мова йде ніяк не про модальність, але про об'єктивну характеристику, якою володіє будь-який договір, і з якою не пов'язується настання певних правових наслідків. Природно, це не позбавляє учасників цивільних правовідносин можливості установлювати таку модальність, як строк: по-перше, це впливає із п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦК України, де проголошується свобода договору, по-друге, деякі угоди є немислимыми без такої модальності. Як приклад можна навести спадковий договір, за яким набувач зобов'язується виконувати розпорядження відчужувача і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача (ст. 1302 ЦК України). На перший погляд здається, що мова йде про умову – смерть, але умова, як відомо, характеризується невірогідністю, стосовно ж строку, відомо, що він достовірний, тобто наступить обов'язково. Досить складно тут визначити вид строку: стосовно змісту угоди такий строк є скасувальним, оскільки із його настанням із смертю відчужувача припиняється обов'язок набувача виконувати його доручення; якщо ж до відома брати право

³⁶⁹ Анненковъ К. Н. Система русскаго гражданскаго права. Т. I. Введение и Общая часть. – СПб.: Типографія М. М. Стасюлевича, 1899. – С. 466.; Васьковскій Е. В. Вказ. твір. – С. 133.

на майно, то строк буде відкладальним, тому що з тим же моментом смерті відчужувача пов'язане набуття цього права (його початок).

§ 2. Способи класифікації строків

Класифікація строків може бути проведена за різними логічними підставами³⁷⁰: джерелами встановлення, ступенем самостійності учасників правовідносин, цільовим призначенням та ін.

У зв'язку з виділенням таких правових спільнот, як матеріальне і процесуальне право необхідно розрізнити матеріально-правові строки і процесуально-правові строки.

Матеріально-правові строки є найбільш поширеними: вони можуть мати як імперативний, так і диспозитивний характер і мають велике значення при укладенні угод, прийнятті спадщини, захисті суб'єктивних прав і законних інтересів, обчисленні трудового стажу, призначенні або обранні на певні посади, призначенні покарань за злочини і стягнень за адміністративні проступки, звільненні від кримінальної відповідальності або від відбування покарання та у багатьох інших випадках. Процесуально-правові строки будуть докладно розглянуті нижче.

По *підставах (джерелах) установа* можна виокремити строки, які визначаються:

1) законом або підзаконним нормативно-правовим актом (строк виявлення недоліків і пред'явлення вимоги у зв'язку з недоліками проданого товару встановлений ст. 680 ЦК України);

2) адміністративним актом (у відповідності до ст. 7 Закону України «Про засади державної регуляторної полі-

³⁷⁰ Вахонєва Т. М. Строки (терміни) у цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. – К., 2005. – С. 10-11; Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Отв. ред.: Суханов Е.А. – М.: БЕК, 1998. – С. 465-468; Грибанов В. П. Вказ. твір. – 48с; Луць В. В. Вказ. твір. – С. 5.

тики у сфері господарської діяльності» строки підготовки проектів регуляторних актів встановлюються відповідно до плану діяльності регуляторного органу на календарний рік);

3) угодою, договором (строк договору найму житла, згідно із ст. 821 ЦК України визначається в самому договорі);

4) рішенням суду (строк позбавлення волі при призначенні покарання визначається судом у відповідності до ст. 65 КК України).

За *ступенем самостійності учасників правовідносин* у встановленні строків останні поділяють на: 1) імперативні, які не підлягають зміні за згодою учасників правовідносини (строки проходження строкової військової служби встановлені у ст. 23 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу») і 2) диспозитивні, які визначаються за згодою сторін (трудовий договір, за правилом п. 2 ч. 1 ст. 23 Кодексу законів про працю України, укладається на певний строк, встановлений за погодженням сторін).

За *розподілом обсягу прав і обов'язків сторін по окремих періодах часу* розрізняють загальні й окремі строки. Наприклад, річний термін дії договору – це загальний строк поставки продукції, окремі ж строки (квартальні, місячні тощо) визначають поставку окремих партій продукції до спливу цих проміжків часу в межах загального строку.

Однією з найцікавіших є детально розроблена в цивілістиці *класифікація строків за їхнім призначенням* (див. *рис. 2*), яка здається придатною для матеріально-правових строків взагалі:

1) строки виникнення прав чи обов'язків, що виступають у якості правопороджуючих юридичних фактів (із досягненням повноліття ст. 70 Конституції України пов'язує набуття активного виборчого права, а ч. 1 ст. 15 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» – виникнення можливості реалізації конституційного обов'язку захищати Батьківщину);

2) строки здійснення прав, протягом яких уповноважена особа може реалізувати своє право, у тому числі шляхом вимоги здійснення певних дій від зобов'язаної особи. Їхнє призначення – забезпечення уповноваженим особам реальної можливості використання наявних у них прав. Серед цих строків виокремлюють³⁷¹: а) строки існування певного права; б) присікальні (прекльозивні) строки і в) гарантійні строки.

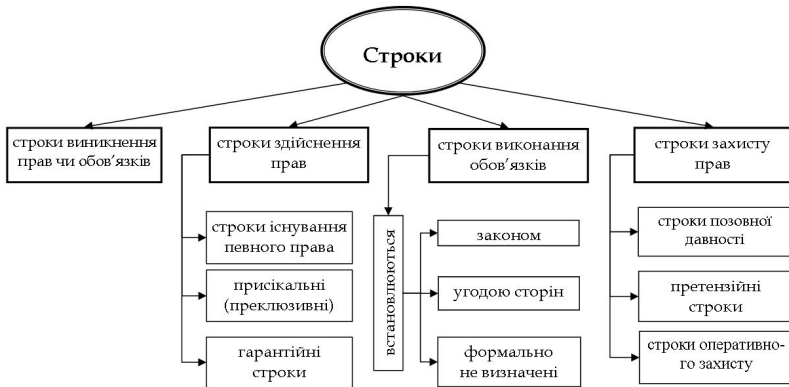

Рис. 2. Класифікація строків за їх призначенням

а) під строком існування права мається на увазі проміжок часу, в який діє суб'єктивне право. Основне завдання таких строків – забезпечити уповноваженій особі можливість здійснити своє право. Закінчення строку існування права позбавляє суб'єкта можливості ним скористатися: строк дії права користування чужим майном (сервітут) спливає у випадку смерті особи, на користь якої був установлений особистий сервітут (п. 6 ч. 1 ст. 406 ЦК України); строк чинності виняткових

³⁷¹ Вахонєва Т. М. Строки (терміни) у цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. – К., 2005. – С. 10.; Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Отв. ред.: Суханов Е.А. – М.: БЕК, 1998. – С. 465.

майнових прав інтелектуальної власності на компонування інтегральної мікросхеми становить десять років (ч. 2 ст. 475 ЦК України);

б) присікальні (преклюзивні) строки встановлюють межі існування прав, надаючи управомоченим особам строго визначений час для реалізації суб'єктивних прав під погрозою їхнього припинення. Вони призначені для того, щоб «за відомих обставин заступити шлях, перешкодити дії яких-небудь правових явищ або процесів»³⁷². Особливість присікальних строків полягає в тому, що вони, визначаючи межі суб'єктивного права у часі, входять до його змісту як внутрішньо властива межа існування³⁷³.

Слід помітити, що не всі поділяють думку про різну юридичну природу присікальних строків і строків існування прав: так, Є. В. Васьковський ототожнював їх, коли говорив про припинювальні, або преклюзивні строки³⁷⁴; а І. Б. Новицький писав, що «радянському законодавству термін «присікальний строк» (або будь-який, що йому відповідає) не відомий, не знає його і судова практика»³⁷⁵. З іншого боку, В. П. Грібанов зазначав, що такі строки в радянському праві мають місце, але це не «звичайні нормальні строки..., а якісь виняткові строки»³⁷⁶. У сучасній юридичній науці існування присікальних строків не викликає суперечок.

Примітна думка Є. В. Кулагіної, що ці строки «по суті є санкціями за неналежне здійснення або нездійснення прав, які як правило, достроково припиняють само суб'єктивне цивільне право»³⁷⁷. Сюди можуть бути віднесені шестими-

³⁷² Грібанов В. П. Вказ. твір. – С. 17-18.

³⁷³ Луць В. В. Вказ. твір. – С. 6.

³⁷⁴ Васьковській Е. В. Вказ. твір. – С. 148.

³⁷⁵ Новицький І. Б. Вказ. твір. – С. 139.

³⁷⁶ Грібанов В. П. Вказ. твір. – С. 18.

³⁷⁷ Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Отв. ред.: Суханов Е.А. – М.: БЕК, 1998. – С. 466.

сячний строк прийняття спадщини, обчислювальний з моменту відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1270 ЦК України); строки апеляційного і касаційного оскарження (ст.ст. 294, 325 ЦПК України; ст.ст. 186, 212 Кодексу адміністративного судочинства України; ст.ст. 196, 386 КПК України). Розгляд цієї групи строків дозволяє встановити їхнє основне завдання – стабілізувати суспільні відносини, немовби покваліфікуючи суб'єкта в реалізації ним свого права;

в) гарантійний строк – це період часу, протягом якого продавець, виготовлювач або інший послугодавець гарантує придатність товару (речі) або послуги для використання за звичайним призначенням, а набувач (користувач) вправі вимагати безоплатного усунення виявлених недоліків, заміни товару (послуги) або застосування інших встановлених законом або договором наслідків. Конкретні гарантійні строки встановлюються в стандартах, технічних умовах, правилах про договори підряду на капітальне будівництво, інших підзаконних актах, а також у договорах. Гарантійні строки при купівлі-продажу можуть установлюватися договором або законом (ч. 2 ст. 675 ЦК України).

Нелогічною вбачається позиція Т. М. Вахоневої, яка строк придатності товару називає різновидом гарантійного строку³⁷⁸: тут не врахована первісна підстава цієї класифікації строків – їхнє призначення. Мета строку придатності полягає в обмеженні суб'єктивного права на реалізацію або використання товару, тобто строк придатності – не що інше, як різновид присікального строку;

З) строки виконання обов'язків – періоди, протягом яких зобов'язані особи мусять виконати покладені на них зобов'язання. Такий строк може бути встановлений: а) законом (так, ч. 4 ст. 78 Конституції України покладає обов'язок на народного депутата України у випадку вини-

³⁷⁸ Вахонева Т. М. Цільове призначення цивільно-правових строків // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 9. – С. 70.

кнення обставин, які порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, у двадцятиденний строк із дня виникнення таких обставин припинити таку діяльність або подати особисту заяву про складення повноважень народного депутата України); б) угодою сторін (ст. 905 ЦК України передбачає, що строк договору про надання послуг за загальним правилом визначається за домовленістю сторін); в) бути формально невизначеним (якщо строк зберігання за договором зберігання не встановлений і не може бути визначений виходячи з його умов, зберігач, згідно з ч. 2 ст. 938 ЦК України, зобов'язаний зберігати річ до пред'явлення поклажодавцем вимоги про її повернення).

Порушення нормальних строків виконання обов'язків можливе у формах дострокового виконання обов'язку (найбільше характерно для цивільного права) або прострочення її виконання. Дострокове виконання зобов'язань боржником передбачено, наприклад, ст. 531 ЦК України і допускається у тих випадках, якщо інше не передбачено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Це пов'язане із тим, що в деяких випадках дострокове виконання зобов'язань може бути поєднане з порушенням законних інтересів управомочених осіб.

Порушення строків виконання обов'язків (прострочення) є підставою для застосування до порушника заходів юридичної відповідальності. Так, нез'явлення військовослужбовця вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця тягне кримінальну відповідальність на підставі ч. 1 ст. 407 КК України;

4) строки захисту прав – надані управомоченим особам періоди часу для звернення до правопорушника або до

суду з вимогою про захист або примусове здійснення своїх прав. Ввижається, що праві ті автори, які називають ці строки охоронними і виділяють серед них строки оперативного захисту, претензійні строки і строки позовної давності³⁷⁹. Причому, застосування того або іншого строку залежить від обраної форми захисту порушеного права: при юрисдикційній формі застосовуються строки позовної давності, при неюрисдикційній – претензійні і строки оперативного захисту³⁸⁰.

Важко погодитися із В. В. Луцем, який до строків захисту прав зараховує ще два різновиди: гарантійні і процесуальні³⁸¹. Гарантійні строки можуть бути охарактеризовані як регулятивно-охоронні і є різновидом строків здійснення прав (адже гарантійний строк, у першу чергу, – це проміжок часу, в який продавець або виробник товару забезпечують його нормальне використання, і тільки якщо вони не виконають своїх зобов'язань, приводиться в дію охоронний механізм).

Віднесення сюди процесуальних строків потребує окремого аналізу. По-перше, строки захисту прав – це різновид матеріально-правових строків. По-друге, сутність і завдання матеріально-правового строку не ідентичні сутності і завданням процесуально-правового строку: перший (у даному випадку) відводить певний проміжок часу для того, щоб вжити заходів для захисту порушеного права у судовій або у позасудовій процедурі; другий же пов'язаний із уже початою процедурою і визначає часові рамки діяльності її суб'єктів. Нарешті, по-третє, матеріально-правовий строк захисту суб'єктивного права використовується лише за бажанням суб'єкта, а процесуально-

³⁷⁹ Там само. – С. 70-71.

³⁸⁰ Вахонєва Т. М. Строки (терміни) у цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. – К., 2005. – С. 13.

³⁸¹ Луць В. В. Вказ. твір. – С. 5.

правовий пов'язаний з юридичним обов'язком і не може бути проігнорований. Основна ж схожість між строком захисту права і процесуально-правовим строком полягає в тому, що обидва встановлюються імперативно – владним суб'єктом (наприклад, законодавцем або судом).

Строки оперативного захисту – це строки, що встановлюються законом або договором і використовуються для захисту порушеного суб'єктивного права власними односторонніми діями уповноваженої особи без звернення до компетентного юрисдикційного органу. Таким способом оперативного захисту (впливу на контрагента) є, наприклад, відмова від договору у встановлених випадках: ст. 782 ЦК України передбачає право наймодавця відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд.

Претензійні строки встановлюються «для звернення уповноваженої особи безпосередньо до зобов'язаної особи з вимогою до останньої здійснити певні дії або утриматися від таких»³⁸². До них, зокрема, відносяться строки, встановлені ст. 7 Господарського процесуального кодексу України для розгляду претензії й повідомлення відповіді на неї.

Позовна давність як особливий вид строку заслуговує на особливий аналіз і буде розглянута окремо.

Поряд із матеріально-правовими строками не меншим значенням для правового регулювання володіють *процесуально-правові строки*. Серед безлічі визначень поняття «процесуальний строк» варто особливо виділити визначення російської вченої Є. В. Ісаєвої, яке стосується строків у цивільному й арбітражному (господарському) процесі,

³⁸² Грибанов В. П. Вказ. твір. – С. 40.

але відбиває об'єктивні характеристики строків взагалі, як про це свідчить автор³⁸³.

Процесуальним строком називається встановлений законом або призначений судом і обчислювальний роками, місяцями або днями період у часі або момент у часі, обумовлений точною календарною датою або вказівкою на подію, яка обов'язково має наступити, протягом якого або до якого суд чи інші учасники процесу вправі або зобов'язані вчинити певну процесуальну дію або сукупність таких дій³⁸⁴. Необхідно назвати таку особливість цього визначення, як відсутність розрізнення строків і термінів, що виправдовується специфікою російської мови, якою формулюється зазначене визначення в оригіналі.

В українських роботах з кримінального процесу, процесуальні строки спеціалістами сприймаються як часові тривалості. Так, В.М.Тертишник визначає процесуальний строк у широкому значенні як певний проміжок часу, протягом якого особа має виконати ту чи іншу дію³⁸⁵. Схожим чином, як проміжок часу, протягом якого суб'єктові необхідно виконати певну процесуальну дію або прийняти певне процесуальне рішення, тлумачить процесуальний (кримінально-процесуальний) строк О.В.Козаченко³⁸⁶.

Процесуальні строки можуть зупинятися і перериватися. У випадку зупинення строк немовби «заморожується», а після поновлення продовжує перебіг із того ж місця, на якому його було зупинено. Наслідком переривання строку є те, що з моменту переривання він починає відлічуватися спочатку: таке буває при здійсненні боржником

³⁸³ Исаева Е. В. Процессуальные сроки в гражданском и арбитражном процессе: – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 94.

³⁸⁴ Исаева Е. В. Вказ. твір. – С. 94.

³⁸⁵ Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. – К.: А.С. К., 2007. – С. 44.

³⁸⁶ Козаченко А. В. Уголовный процесс Украины. – Николаев: Илион, 2007. – С. 41.

дій, які свідчать про визнання ним свого боргу, при тимчасовому вибуванні з володіння невластника чужого майна, при здійсненні нового середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Отже, процесуально-правові строки мають свою специфіку: по-перше, вони завжди мають імперативний характер; по-друге, процесуально-правові строки встановлюються для здійснення тих або інших процесуальних дій; по-третє, вони мають забезпечувати оперативність та ефективність правосуддя і сприяти дисциплінуючому впливові на учасників процесу; по-четверте, процесуальні строки характеризуються переривчастістю.

У літературі можна знайти значну кількість класифікацій процесуально-правових строків. У першу чергу їх поділяють за галузями права – на кримінально-процесуальні, арбітражно-процесуальні (або, господарсько-процесуальні), цивільні процесуальні тощо, а потім класифікації проводять усередині кожної із зазначених груп. У той же час можна постаратися вивести деякі загальні підстави для класифікації процесуально-правових строків.

Підсумовуючи різні класифікації процесуально-правових строків, що проводилися у XIX і XX ст.ст., Є. В. Ісакова зупиняється на чотирьох основних видах класифікації, з якими цілком можна погодитися і в цьому дослідженні.

I. За критерієм *адресата і процесуальних наслідків пропуску (недотримання) строку* відповідними суб'єктами розрізняються³⁸⁷:

1) процесуальні строки для здійснення процесуальних дій судом;

2) процесуальні строки для здійснення процесуальних дій;

- особами, що беруть участь у справі;

- іншими учасниками процесу.

³⁸⁷ Ісаева Е. В. Вказ. твір. – С. 112-117.

Другий вид диференціюється на встановлені законом (законні) і призначувані судом (судові) строки, відмінності між якими полягають у такому: у випадку пропуску законного строку він не продовжується, а відновлюється, судовий же строк може бути тільки продовжений; пропуск (сплив) законних процесуальних строків як наслідок має втрату уповноваженими суб'єктами права на здійснення процесуальних дій (якщо тільки строк не відновлений судом за їхнім клопотанням), пропуск же судових строків не тягне за собою таких наслідків.

Думається, що коли говориться про процесуально-правові строки взагалі, необхідно назвати ще одне джерело їхнього встановлення – орган або його посадову особу, уповноважену на розслідування або розгляд справи.

II. За *способом визначення* процесуальні строки бувають двох видів³⁸⁸:

- 1) обумовлені моментом у часі: датою або зазначенням події, яка має обов'язково (неминуче) наступити;
- 2) обумовлені періодом часу, протягом якого дію може бути вчинено (найбільш численні).

Варто зазначити, що хоча вітчизняне цивільне законодавство і пішло шляхом поділу моменту часу й тривалості, процесуальне законодавство не приділяє цьому уваги, говорячи в основному про строки-тривалості. При цьому, якщо і згадується строк-момент часу (термін), його ототожнюють лише з майбутньою неминучою подією (ч. 4 ст. 70 ЦПК України; ч. 2 ст. 101 КАС України).

III. За *способом обчислення* процесуальні строки поділяються на два види із подальшою диференціацією усередині кожного з них³⁸⁹:

- 1) періоди часу, обчислювані: а) роками; б) місяцями; в) днями; г) годинами. Варто зазначити, що іноді використо-

³⁸⁸ Там само. – С. 117-121.

³⁸⁹ Там само. – С. 121-122.

вуються інші похідні періоди – так, Німецьке цивільне уложення у § 189 згадує про півмісяці, квартали й півріччя³⁹⁰;

2) моменти у часі, обумовлені: а) точною календарною датою або б) вказівкою на подію, яка має неминуче (або обов'язково) наступити.

Ця класифікація впливає із попередньої та рівною мірою може бути застосована також і до матеріально-правових строків.

IV. За критерієм *визначеності* Є. В. Ісаєва пропонує поділити строки на абсолютно-визначені і відносно-визначені³⁹¹. Перші дозволяють точно встановити період часу або момент у часі, із настанням, існуванням або закінченням якого пов'язуються певні правові наслідки; другі не можуть бути визначені шляхом точного зазначення періоду часу або моменту в часі, але законодавець закріплює орієнтири для їхнього обчислення.

Строки можуть бути класифіковані також за стадіями процесу, для яких вони передбачені: у кримінальному процесі виділяються строки провадження дізнання, досудового слідства, попереднього розгляду справи судом, апеляційного і касаційного оскарження; у цивільному процесі – строки проведення попереднього судового засідання, строки судового розгляду, строки оскарження та ін.

Беручи за основу дослідження в галузі кримінального процесу³⁹², процесуальні строки за їх *призначенням* можна поділити на дві групи:

1) строки, які забезпечують максимально швидке здійснення правосуддя у кримінальних, цивільних, господарських і адміністративних справах;

³⁹⁰ Германское гражданское уложение 1900 года // <http://forum.yurclub.ru>

³⁹¹ Ісаєва Е. В. Вказ. твір. – С. 122-123.

³⁹² Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Украины / Под. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленина. – О.: Юрид. л-ра, 2003. – С. 289.; Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. – К.: А.С. К., 2007. – С. 44.

2) строки, що гарантують реальне дотримання прав і законних інтересів учасників процесу.

До перших, наприклад, належать чітко встановлені строки проведення досудового розслідування у кримінальних справах, інших стадій процесу; до других – строк затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, встановлений у 72 години; строки, що надаються зацікавленим особам для ознайомлення з матеріалами справи тощо.

У літературі існує думка про необхідність виділяти поряд із матеріально-правовими і процесуально-правовими строками ще й процедурно-правові³⁹³. Така пропозиція не позбавлена сенсу через наявність строків, які стосуються здійснення тих або інших дій, які не мають відношення до сфери безпосереднього здійснення правосуддя. Сюди відносяться строки виконання рішень і вироків суду (виконавчого провадження), строки проведення процедур ліцензування й патентування певних видів господарської діяльності тощо.

§ 3. Давність як особливий вид строку

Давність являє собою особливий вид строку, про що може свідчити хоча б саме її найменування. Радянський цивіліст І. Б. Новицький зазначав, що слово «давність» віддзеркалює думку, що «цей давній характер відносин або стану має певним чином відбитися на правах і обов'язках осіб (фізичних і юридичних), яких це стосується»³⁹⁴.

Класифікація давності може бути здійснена за такими засадами³⁹⁵: за дією, що спричиняється давністю, виділяють набувальну (веде до набуття певного права) і погашу-

³⁹³ Див.: Вахонєва Т. Цільове призначення цивільно-правових строків // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 9. – С. 71.

³⁹⁴ Новицький І. Б. Вказ. твір. – С. 137.

³⁹⁵ Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву: историко-догматическое исследование. – М.: Статут, 2003. – С. 111-112.

вальну (тягне втрату суб'єктивного права); за часом, необхідним для її спливу, – визначену й невизначену; за походженням – законну, судову і довільну (за одностороннім розпорядженням).

Найбільш відомими є *позовна давність, набувальна давність, давність притягнення до юридичної* (кримінальної, адміністративної та ін.) *відповідальності* і *давність виконання обвинувального вироку*.

Видатний російський цивіліст кінця ХІХ – початку ХХ ст. І. Є. Енгельман зазначав, що «слово давність вживається зазвичай для позначення того впливу, який приписується в законах закінченню певного проміжку часу стосовно набуття або втрати якого-небудь права»³⁹⁶.

Дещо схоже говорить і французький теоретик права П. Сандеуар: «у сфері юридичних понять строки давності являють собою метод набуття або втрати суб'єктивних прав після закінчення певного строку»³⁹⁷. В. В. Луць пише про позовну давність, що її «не слід розглядати як строк, у межах якого особа може звернутися в суд з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦК України), оскільки заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята незалежно від спливу строку позовної давності (п. 2 ст. 267 ЦК України)... Сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у справі, є підставою для відмови у позові (п. 4 ст. 267 ЦК України)»³⁹⁸. У наведеній цитаті справедливо указується на некоректність визначення позовної давності в ЦК України 2003 року, оскільки давність – не строк існування права на задоволення позову, а межа цього права, момент часу (кінцевий момент строку давності), із настанням якого право

³⁹⁶ Там само. – С. 111.

³⁹⁷ Сандеуар П. Вказ. твір. – С. 188.

³⁹⁸ Цивільне право України: Академічний курс. У 2-х т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 266.

на задоволення позову втрачається, але тільки в тому випадку, якщо до винесення рішення про це буде заявлене клопотання стороною у справі. Цікаво, що і Звід законів цивільних Російської Імперії давністю називало не сам строк, а лише його закінчення – ст. 2232 Зводу зазначала: «Строк законний, визначений для початку тяжби і позову про нерухоме і рухоме володіння, як між приватними людьми, так і між ними та скарбницею, є десятирічний. Закінчення цього строку іменується земською давністю»³⁹⁹.

Схожі характеристики давності є й у кримінальному праві: так, під давністю притягнення до кримінальної відповідальності розуміється «сплив передбачених законодавством строків, після чого особа, яка не зробила нового злочину, до кримінальної відповідальності не притягається»⁴⁰⁰.

Із вищесказаного можна виділити найважливішу ознаку давності, яка полягає у тому, що юридичним фактом може бути тільки сплив строку, але ніяк не його початок або перебіг.

Найбільш древня давність – набувальна – була сприйнята сучасним законодавством із римського права: Закони XII таблиць встановлювали річну набувальну давність для рухомих і дворічну – для нерухомих речей (земельних ділянок). За словами сучасного італійського романіста Ч. Санфіліпо усусаріо (набуття за давністю) – надзвичайно давній інститут, що споконвічно застосовувався також і до набуття прав, відмінних від власності: *conventio in manum* (перехід дружини до родини чоловіка під його владу) і

³⁹⁹ Сводъ законовъ гражданскихъ. Часть 1^я Тома 10го Общаго свода законовъ имперіи (издания 1842г.) – СПб.: Типографія Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярії, 1845.

⁴⁰⁰ Уголовное право Российской Федерации / Под ред. проф. Р. Р. Галиакбарова – Саратов, 1997. – С. 352.

usucapio pro herede (набуття «лежачої спадщини» за давністю в якості спадкоємця)⁴⁰¹.

Небагато пізніше з'явилася *praescriptio*, що встановила сорокалітній строк на користь власника, стосовно якого не виконуються вимоги про належну підставу і добросовісність. Імператор Феодосій II установив тридцятирічну давність *praescriptio longissimi temporis* (або *praescriptio triginta annorum*), відповідно до якої будь-якій особі було заборонено вчиняти який завгодно позов із спливанням тридцяти років після порушення його права⁴⁰². У *praescriptio longissimi temporis* неважко впізнати позовну давність, однак у посткласичну епоху *usucapio* і *praescriptio longissimi temporis* зливаються в єдиний інститут.

Давності в кримінальному праві також мають досить давню історію: В.К. Саблер згадує про давність притягнення до кримінальної відповідальності, що існувала в Афінах часів оратора Лізія (V ст. до Р.Х.) і в Стародавньому Римі від часів імператора Августа (п'ятирічна давність була запроваджена Августом близько 17 р. до Р.Х.)⁴⁰³. Порівняно недавною вбачається давність виконання обвинувального вироку: так, у 1615 р. у Турнелі було створено прецедент, коли суд звільнив злочинця від страти, присудженої йому за тридцять років до того, а в 1670 р. був виданий ордонанс, за яким заочний вирок, після виконання обряду символічної страти (*execution par effigie*), погашався тридцятирічною давністю⁴⁰⁴.

Разом із тим, давність була відома і більш давньому іудейському праву: там вона мала найменування суботнього і ювілейного років (Лев., 25: 3-54; Втор., 15: 1-18). Ці два види давності відрізнялися, по-перше, байдужим відношенням

⁴⁰¹ Санфилиппо Ч. Вказ. твір. – С. 176.

⁴⁰² Там само. – С. 176-177.

⁴⁰³ Саблер В. К. О значении давности в уголовном праве. – М.: Тип. т-ва. Рис, 1872. – С. 6-15.

⁴⁰⁴ Там само. – С. 19.

до точного визначення початкового моменту перебігу строку (головне – момент його спливу); по-друге, періодичністю настання суботніх (через кожні шість років) і ювілейних (через кожні сорок дев'ять років) років. Настання таких обставин служило підставою для припинення боргових і деяких інших зобов'язань.

Давності зустрічаються й у церковному праві (хоча там вони – рідкість), коли мова йде про визначення рубежів між єпархіями: 17-те правило Халкідонського Собору і 25-те правило Трулльського Собору встановили тридцятирічну давність існування таких рубежів для визнання їх безспірними. До закінчення ж тридцяти років «нехай буде дозволено тим, хто вважає себе скривдженими, почати про те справу перед обласним Собором»⁴⁰⁵. Ця давність подібна до юстиніанівського режиму набуття за давністю володіння, що об'єднував власне набувальну давність і позовну давність.

Інститут набувальної давності являє собою спосіб набуття речового права, який походить від давньоримського *usucapio*. Згідно з Дигестами Юстиніана «набуття за давністю введено з метою суспільної користі, щоб деякі речі довго, ледве не постійно не перебували у стані, коли питання про власність на них непрояснене, оскільки для розшуку речей власникам достатньо встановленого строку (Д. 41.3.1.)»⁴⁰⁶.

Для набуття права власності на чуже майно недостатньо одного тільки закінчення строку набувальної давності, за загальним правилом для цього потрібне дотримання ряду вимог. До таких ч. 1 ст. 344 ЦК України відносить: добросовісність заволодіння чужим майном і відкрите, безперервне володіння ним протягом певного періоду часу.

⁴⁰⁵ Книга Правил святих апостол, святих Соборів Вселенських и поместных и святих отец. – М.: Русській Хронографъ¹⁹⁹¹, 2004. – С. 59.

⁴⁰⁶ Цит. по: Санфилиппо Ч. Вказ. твір. – С. 176.

Більш повний перелік істотних умов давності володіння (набувальної давності) наведений І. Є. Енгельманом, який виходив із положень Зводу Законів:

«1. Володіння має бути у вигляді власності.

2. Володіння має бути: а) спокійне; б) безспірне і в) безперервне.

3. Володіння має тривати протягом строку давності...»⁴⁰⁷.

Серед цих вимог є ще одне темпоральне поняття, а саме – безперервність володіння, яка передбачає, що майно не повинне вибувати з володіння особи, яка ним володіє.

Перерва у володінні може бути юридичною або фактичною. Юридична перерва відбувається через пред'явлення позову з боку уповноваженої особи або визнанням права уповноваженої особи з боку безтитульного власника. У першому випадку володіння стає спірним, у другому ж – зовсім припиняється або перетворюється на залежне. Фактична перерва у володінні полягає у позбавленні володіння уповноваженим або третьою особою⁴⁰⁸. Втрата майна безтитульним власником не з своєї волі, згідно з ч. 3 ст. 344 ЦК України, не перериває позовної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його вилучення.

Цікаву паралель можна провести із встановленням давності співжиття для набуття чоловіком влади над дружиною у римському праві: Закони XII таблиць передбачали можливість уникнути переходу під владу чоловіка шляхом щорічного уходу дружини з його дому на три доби для перерви у річному давнісному володінні нею⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Энгельман И. Е. Вказ. твір. – С. 321-322.

⁴⁰⁸ Там само. – С. 335-336.

⁴⁰⁹ Графский В. Г. Всеобщая история права и государства. – М.: НОРМА, 2003. – С. 204.

Від переривання давності відрізняють зупинення її перебігу: перерваний строк давності починає спливати спочатку (якщо безтиткульне володіння майном буде відновлено); зупинений строк продовжує спливати з того моменту, на якому його було зупинено.

Розглядаючи співвідношення давності і строкових прав, І. Є. Енгельман зазначає: «загальне між ними те, що після закінчення відомого строку часу право не може більше бути здійснюване і внаслідок того втрачається. Різниця між ними полягає в тому, що при строковості прав дія їх із самого виникнення обмежена відомим строком, між тим, як при *позовній давності* погашається право, за своєю суттю вічне... тому, що проти його порушення протягом певного часу не вдалися до судового захисту»⁴¹⁰.

Протилежну точку зору підтримує, зокрема, відомий радянський цивіліст Б. Б. Черепакін, стверджуючи, що сплив позовної давності «не припиняє існування цивільного суб'єктивного права, але позбавляє його здатності до примусового здійснення проти волі зобов'язаної особи»⁴¹¹. Інший правознавець, І. Б. Новицький, зазначає, що позовна давність – це строк, який погашає не право на пред'явлення позову, тобто на звернення до суду, а право на позов, у сенсі отримання судового захисту⁴¹². Ця позиція вбачається цілком обґрунтованою з таких причин: 1) позовна давність застосовується судом тільки за заявою сторони у спорі (ч. 3 ст. 267 ЦК України), тому, якщо користуватися визначенням І. Є. Енгельмана, то виходить, що позивач втрачає право на захист свого інтересу залежно від волі іншої сторони у спорі; 2) особа, яка виконала зобов'язання після спливу строку давності, не має права вимагати повернення вико-

⁴¹⁰ Энгельман И. Е. Вказ. твір. – С. 398.

⁴¹¹ Черепакин Б. Б. Спорные вопросы понятия и действия исковой давности. – С. 283-284.

⁴¹² Новицкий И. Б. Вказ. твір. – С. 139.

наного, навіть якщо вона в момент виконання не знала про спливі позовної давності (ч. 1 ст. 267 ЦК України), а таке виконання, як говорить Б. Б. Черепакін, – є здійсненням саме правового обов'язку, а не дарчим актом, який вчинюється на виконання морального обов'язку або правил співжиття, і не є новою підставою для нових правовідносин⁴¹³.

Виходячи зі сказаного, невірною вбачається дефініція, що міститься у ст. 256 ЦК України – відповідно до неї, «позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу». Із законодавчого визначення випливає, що погашається саме право особи на пред'явлення позову, а це суперечить уже не тільки думці, що склалася в науці, але і ст. 267 ЦК, за якою суд зобов'язаний прийняти заяву про захист цивільного права або інтересу незалежно від спливу строку позовної давності. Сплив строку позовної давності є підставою для відмови в позові, у той же час суд може визнати причини пропуску строку позовної давності поважними і захистити порушене право.

Позовна давність буває загальною (три роки) і спеціальною (один, п'ять і десять років), крім того, вона може бути збільшеною за письмовою згодою сторін, але у жодному разі не може бути скороченою (ст. ст. 257-258 ЦК України). Існують і такі вимоги, на які позовна давність не поширюється (наприклад, на вимогу вкладника банку про видачу вкладу).

Позовна давність покликана сприяти усуненню нестійкості, невизначеності у відносинах учасників цивільного обігу. Стійкий цивільний обіг передбачає конкретизацію обсягу прав і обов'язків суб'єктів, які беруть у ньому участь, відповідно, і якнайшвидше вирішення спорів, які виника-

⁴¹³ Черепакін Б. Б. Спорные вопросы понятия и действия исковой давности. – С. 290.

ють між ними з приводу цивільних справ (О. П. Сергєєв)⁴¹⁴. За відсутності позовної давності управомочена особа (потерпілий) могла б як завгодно довго тримати несправного боржника (порушника) під загрозою застосування державно-примусових заходів впливу, не реалізуючи свій інтерес у захисті порушеного права; крім того, після спливу тривалого періоду часу утрудняється збирання доказів. Таким чином, встановлення позовної давності, спонукуючи сторону до звернення до суду за захистом свого права, одночасно служить і інтересам іншої сторони, і інтересам правопорядку в цілому⁴¹⁵.

Дія інституту позовної давності пов'язується з припущенням про недбалість кредитора у своєчасному пред'явленні боржникові своїх вимог. Цим обґрунтовується встановлення правил про зупинення і переривання перебігу позовної давності за обставин, коли непред'явлення позову обумовлюється іншими факторами⁴¹⁶.

Зупинення давності полягає у тому, що у давнісний строк не зараховується час, протягом якого управомочена особа не може пред'явити позов (непереборна сила, воєнні дії, відсутність законного представника у недієздатної особи та інші обставини)⁴¹⁷.

Переривання позовної давності пов'язане із настанням обставин, які порушують перебіг давнісного строку, і через які час, що вже минув, стає марним. Такий час зовсім не враховується, і після усунення цих перешкод може початися тільки новий перебіг давності⁴¹⁸. Досліджуючи роз-

⁴¹⁴ Гражданское право. Том 1. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Т. 1. – М.: ТК Велби, 2002. – С. 356.

⁴¹⁵ Гражданское право: в 2 т. / [Дюжева О. А., Ем В. С., Зенин И. А., Коваленко Н. И., и др.]; под ред. Е. А. Суханова. – М.: БЕК, 1998. – Т. 1. – С. 468.

⁴¹⁶ Гражданское и торговое право капиталистических государств / Отв. ред. Е. А. Васильев. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 193.

⁴¹⁷ Там само. – С. 193.

⁴¹⁸ Там само. – С. 193.

біжності між зупиненням і перериванням строку позовної давності, Н. Токар зазначає, що якщо зупинення перебігу позовної давності являє собою триваючий стан, то її переривання виражається в однократному акті⁴¹⁹. В українському законодавстві підстави для зупинення та переривання давності встановлені відповідно, у ст. ст. 263 і 264 ЦК України.

Набувальна давність і позовна давність не можуть бути розглянуті як частини єдиного інституту (І. Є. Енгельман, Ф. Савиньї, Б. Б. Черепакін), однак певний зв'язок між ними існує. Так, Б. Б. Черепакін пропонував зрівняти строк набувальної давності із максимальним строком позовної давності, обґрунтовуючи це так: «доти, доки власник не втратив права на пред'явлення віндикаційного позову, не можна вважати річ такою, що перейшла у власність іншої особи»⁴²⁰.

У кримінальному праві широко відомі два види *погашувальної давності*: давність, що погашає кримінальну відповідальність (або, давність притягнення до кримінальної відповідальності) і давність, що погашає покарання (давність виконання обвинувального вироку). Одним з найавторитетніших досліджень цього питання вже півтора століття залишається праця В. К. Саблера «Про значення давності у кримінальному праві»⁴²¹.

Давність притягнення до кримінальної відповідальності – це встановлений законом строк, після спливу якого особа, що вчинила злочин, не підлягає кримінальній відповідальності. *Давність виконання обвинувального ви-*

⁴¹⁹ Токар Н. Зупинення та переривання перебігу позовної давності в цивільному праві України // Юридична Україна. – 2006. – № 7. – С. 64.

⁴²⁰ Черепакін Б. Б. Приобретение права собственности по давности владения // Черепакін Б. Б. Труды по гражданскому праву; науч. ред.: Алексеев С. С. – М.: Статут, 2001. – С. 165.

⁴²¹ Саблер В. К. О значении давности в уголовном праве. – М.: Тип. т-ва Рис, 1872. – 423с.

року – строк, після спливу якого обвинувальний вирок, якщо він не був приведений у виконання, не може бути виконаний⁴²². Відповідно, у самому загальному вигляді родове поняття давності, слідом за Ю. М. Ткачевським, можна визначити як «сплив певних строків, які виключають за наявності зазначених у законі обставин кримінальну відповідальність (осудження) або виконання призначеного судом покарання»⁴²³.

Так, ст. ст. 49 і 80 КК України встановлюють правила про давнісні строки: 1) порядок обчислення строку давності; 2) тривалість строку давності залежить від двох критеріїв – тяжкості вчиненого злочину і виду покарання, передбаченого у санкції статті Особливої частини КК; 3) регулюються питання про зупинення і переривання строку давності; 4) встановлюються випадки, в яких давність не застосовується.

Досліджуючи передумови існування давності, В. К. Саблер пише, що давність, яка погашає кримінальне переслідування, і давність, що погашає вирок, відмінні одна від одної у своїй суті та ґрунтуються не на одній, їм обом притаманній, а на різних основах⁴²⁴. Окремо розглядаються довгострокові і короткострокові давності, оскільки їхні підстави є також різними. Роблячи загальний висновок із міркувань про юридичну природу давності, вчений зазначає, що: 1) довгострокова давність злочину ґрунтується на справедливості і виправдовується безсиллям кримінального правосуддя відновити через довгий час склад злочину і вирішити питання про осудність і ступінь винності підсудного; 2) та ж справедливість, але тільки застосована до зовсім іншого об'єкта, може бути розглянута і

⁴²² Словарь терминов по теории государства и права / Рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х.: Основа, 1997. – С. 33-34.

⁴²³ Ткачевский Ю. М. Давность в советском уголовном праве. – М.: МГУ, 1978. – С. 13.

⁴²⁴ Саблер В. К. Вказ. твір. – С. 150.

як підстава, що виправдовує довгострокову давність покарання. Остання засновується на тому положенні, що покарання, застосоване після спливу тривалого періоду часу, перевищує тяжкість кари, визначеної законом і призначеної судом, а тому і стає покаранням несправедливим⁴²⁵; 3) короткострокова давність (і злочину, і покарання) ґрунтується на вимогах кримінальної політики і на тому положенні, що каральна влада держави в різному ступені цікавиться протизаконними діяннями та надає одним із них більшого, а іншим меншого значення⁴²⁶.

Вірну думку висловлює О. В. Васильєвський: зазначаючи, що «трохи особняком в інституті звільнення від кримінальної відповідальності стоїть норма про звільнення у зв'язку із спливом строків давності... тому що звільнення від відповідальності при цьому не обумовлено ні поведінкою винного, ні видимою зміною суспільної небезпеки його або вчиненого ним діяння. Таке зниження суспільної небезпеки передбачається із спливом певних строків з моменту вчинення злочину, коли реалізація відповідальності стає не актуальною»⁴²⁷. Іншими словами, давність ґрунтується на презумпції (припущенні) зниження суспільної небезпеки діяння (особи, що його вчинила) під впливом часу. Така презумпція цілком спростовна, але це «право» належить не правозастосовному органу, а тільки самій особі, стосовно діяння якої почала перебіг давність: для спростування цієї презумпції необхідно вчинити новий злочин, анулюючи тим самим строк, що вже минув (тобто – перериваючи давність).

Підбиваючи підсумок розгляду різних видів давності, можна зробити деякі загальні висновки про давність в ці-

⁴²⁵ Там само. – С. 170-171.

⁴²⁶ Там само. – С. 152, 171.

⁴²⁷ Крутлюков Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 158.

лomu. І. Є. Енгельман критикує вчення про загальну (абстрактну) давність, яке панувало в цивілістиці до середини ХІХ ст., оскільки правильність застосування давності у кожній окремій установі залежить від розсуду, крім того, «існують лише окремі види давності, в яких загальне поняття про неї виражається зовсім по-різному»⁴²⁸.

Існування давності в цивільному і в кримінальному праві викликається різними обставинами: як зауважує В. К. Саблер, давність у праві цивільному впливає з потреб цивільного обігу, давність у праві кримінальному знаходить своє виправдання у вимогах справедливості і кримінальної політики⁴²⁹. Однак все-таки помітні певні формальні схожості у різних видах давності:

1) юридичні наслідки наступають тільки після спливу строку давності; сам плин давнісного строку ні до чого не зобов'язує – це нормальний стан суб'єктивного права або юридичного обов'язку. По суті, навіть закінчення досить тривалого строку (наприклад, сорокалітнього) не може знищити право власності, або право на судовий захист, або зменшити суспільну небезпеку вбивства; однак правом створюється певна темпоральна межа, перетинання якої перетворює фактичний стан на юридичний. Таким чином, як образно говорив Ю. С. Гамбаров «приноситься данина моці часу, яка викликає юридичні наслідки»⁴³⁰. Звідси, частковий сплив строку давності не може розглядатися в кримінальному праві як обставина, що пом'якшує покарання (така теорія підтримувалася, наприклад, російським криміналістом Г. Лохвицьким⁴³¹), а в цивільному праві заборонене довільне скорочення закон-

⁴²⁸ Энгельман И. Е. Вказ. твір. – С. 117, 119.

⁴²⁹ Саблер В. К. Вказ. твір. – С. 171.

⁴³⁰ Гамбаров Ю. С. Вказ. твір. – С. 654.

⁴³¹ См.: Саблер В. К. Вказ. твір. – С. 334-335.

ної давності (ч. 2 ст. 259 ЦК України). Юридичним фактом, отже, може бути лише повний сплив строку давності;

2) давність у жодному з її видів не може бути названа безумовною, оскільки її завжди супроводжує ряд умов, необхідних для того, щоб строк давності міг бути використаний. Наприклад, умовою плинну давності кримінальної відповідальності, виходячи із ч. 3 ст. 49 КК України, є нездійснення нового злочину, інакше давність переривається і починає відраховуватися з моменту вчинення останнього злочину; умовою плинну набувальної давності має бути безперервність володіння майном (ч. 1 ст. 344 ЦК України);

Варто також сказати, що деякі суспільні відносини в силу тих або інших обставин визнаються законодавцем такими, що не підпадають під дію давності. У кримінальному праві обидва види давності не застосовуються у випадку здійснення злочинів проти миру і безпеки людства (Конвенція про незастосовність строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 р.⁴³²); позовна давність не поширюється на ряд вимог, установлених у ст. 268 ЦК України (відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та ін.); за загальним правилом, набувальна давність не застосовується до предметів, вилучених із цивільного обігу;

3) строк давності обчислюється одиницями календарного часу, але не може бути ідентифікований з відрізком реального часу (принаймні – не завжди). Це пояснюється так: реальний час – безупинний, правовий же час характеризується переривчастістю. Так, плин строку позовної давності може бути зупинений у зв'язку з перебуванням позивача або відповідача у складі Збройних Сил України,

⁴³² Конвенція о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1971. – № 2.

переведених на воєнний стан, і буде продовжений від дня припинення цієї обставини з урахуванням часу, що пройшов до зупинення строку (ст. 263 ЦК України). Отже, фактична тривалість давності є більшою за її юридичну тривалість і може становити не три роки а, наприклад, чотири; але юридичним значенням буде володіти не весь час, який реально минув, а тільки та його частина, що обчислена відповідно до вимог цивільного законодавства.

3.3. Формально-визначені й оціночні темпоральні поняття в законодавстві України

Однією з найістотніших характеристик права, що зазначалася багатьма теоретиками⁴³³, є його формальна визначеність, яка проявляється «у чіткості, однозначності й лапідарності законодавчих приписань» і «дозволяє внести строгість і чіткість у суспільний порядок, уникнути довільного тлумачення й застосування юридичних норм»⁴³⁴. Однак, як вірно зазначає М. І. Ковальов, «у більш-менш складній теорії абсолютно все формалізувати неможливо. Разом із тим будь-яка теорія може бути представлена у вигляді східчастої формалізації, тобто у вигляді абстракцій на різних рівнях»⁴³⁵.

⁴³³ Крестовская Н. Н., Матвеева Л. Г. Теория государства и права: Элементарный курс. – Х.: Одиссей, 2007. – С. 152; Любашиц В. Я., Смоленский М. Б., Шепелев В. И. Теория государства и права. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – С. 283; Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – М.: Новый Юрист, 1999. – С. 5; Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права (юриспруденция). – М.: Право и государство, 2003. – С. 240.

⁴³⁴ Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2004. – С. 205.

⁴³⁵ Ковалёв М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном праве // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 69.

Абстрактний спосіб викладення, або нормативні узагальнення, на думку С. С. Алексеєва – це не просто спосіб викладення правового матеріалу, а сам зміст позитивного права, суттєва сторона його організації, характеристика позитивного права, яке перебуває на доволі високій стадії розвитку⁴³⁶. Тому, здається, можна стверджувати про абстрактність будь-якого нормативного припису, диференціюючи їх лише за ступенем узагальнення. У цьому зв'язку, А. В. Миронов констатує, що поряд із поняттями точного значення (формально-визначеними поняттями), які в юридичній науці традиційно вважаються «зразковими», у процесі правотворчості й правозастосування використовуються також і поняття, що не відрізняються абсолютною визначеністю свого змісту (відносно-визначені й оціночні поняття)⁴³⁷.

Виділення формально-визначених й оціночних понять у праві та дослідження їхнього співвідношення почалися в радянській юридичній науці на початку 70-х років ХХ ст. (М. І. Бару, Т. В. Кашанина, М. І. Ковальов, Є. О. Фролов та ін.)⁴³⁸, причому особлива увага приділяється розгляду саме оціночних понять. Комплексним критерієм для розмежування тут є характер узагальнення і ступінь визначеності поняття.

З урахуванням сказаного пропонується застосувати *класифікацію на підставі ступеня абстрактності правових понять* до темпоральних понять і виокремити з них

⁴³⁶ Алексеєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2002. – С. 227.

⁴³⁷ Миронов А. В. Оценочные понятия в избирательном законодательстве Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Владивосток, 2004. – С. 3.

⁴³⁸ Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 25.

формально-визначені й оціночні⁴³⁹. Перші закріплюються в нормативних або індивідуальних актах і їх завжди можливо обчислити, користуючись метричними властивостями часу. Другі ж, навпаки, містяться тільки у нормативно-правових актах і потребують тлумачення стосовно конкретних обставин справи.

Існування *формально-визначених темпоральних понять* у праві пов'язане з необхідністю чіткого визначення часових меж існування тих або інших правових явищ: суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, правових гарантій, юридичних станів тощо.

Формально-визначені темпоральні поняття, установлені нормативно-правовими і правозастосовними актами мають імперативний характер, а ті, що містяться у договірних актах – диспозитивний. У першому випадку закон чітко встановлює певну тривалість часу або момент часу, але в деяких випадках залишається можливість для зміни законодавчо встановленого строку шляхом угоди сторін (наприклад, ст.259 ЦК України забороняє зменшувати строк позовної давності, але дозволяє збільшити її за письмовою домовленістю сторін).

Формально-визначені поняття обчислюються за допомогою метричних властивостей часу (коли мова йде про тривалість часу) або вказанням на який-небудь момент у часі або подію, про яку точно відомо, що вона відбудеться (але не завжди достеменно відомо, коли саме вона відбудеться).

Формально-визначені темпоральні поняття можуть бути двох типів: абсолютно визначені і відносно визначені. До перших належать ті, що цілковито чітко, беззастережно

⁴³⁹ Оборотов И. Г. Виды темпоральных понятий в законодательстве // Проблемы реформирования судебной власти в Украине: Материалы межвузовской научно-практической конференции (27 апреля 2007 г.). – Симферополь: Крымчпедгиз, 2007. – С. 35.

вказують момент часу або визначають тривалість часу. Це, наприклад, вказівки на дату набуття нормативно-правовими актами чинності, строки апеляційного оскарження (ст. 294 ЦПК України, ст. 349 КПК України), давність притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України). До других належать темпоральні поняття, які допускають можливість вибору або наявність якого-небудь застереження. Так, однією з підстав прийняття до громадянства України є безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років, однак цей строк може скорочуватися до трьох років для осіб, яким наданий статус біженців або притулок в Україні і т.д. (ст. 9 Закону «Про громадянство»)⁴⁴⁰

Поряд із формально-визначеними темпоральними поняттями у праві існують *оціночні темпоральні поняття*. П. М. Рабінович зазначає, що «до оціночно-правових відносяться поняття, які характеризують лише значимість... таких вчинків, формально-визначені ознаки яких не фіксуються у нормативно-правових актах»⁴⁴¹. Головною особливістю, яка відрізняє такі поняття, є те, що їх зміст виявляється лише з урахуванням конкретних обставин справи.

За визначенням А. В. Миронова, під оціночними поняттями права розуміються «високоабстрактні поняття права, які відбивають у собі різні емпіричні властивості явищ шляхом закріплення їх правозначущих типів, які мають відносно-визначений зміст і конкретизуються правозастосувачами на основі розсуду»⁴⁴².

Тим же дослідником наводиться такий перелік правових ознак оціночних понять: 1) вони узагальнюють у собі правозначущі явища соціальної дійсності; 2) мають відно-

⁴⁴⁰ Про громадянство України: Закон України від 18. 01. 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 9. – 342.

⁴⁴¹ Рабінович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. – 1990. – № 3. – С. 22.

⁴⁴² Миронов А. В. Вказ. твір. – С. 9.

сно-визначений зміст; 3) конкретизуються самими правозастосувачами на основі розсуду. До позаправових особливостей оціночних понять належать: 1) відкритий характер їхньої логічної структури; 2) відбиття різних емпіричних властивостей явищ шляхом установлення в оціночному понятті їхніх правозначущих типів; 3) неможливість їх термінування; 4) знаходження у цих поняттях як аксіологічних, так і неаксіологічних оцінок⁴⁴³.

Названі ознаки досить яскраво підкреслюють значення оціночних понять у праві: такі поняття дозволяють відійти від зайвої казуїстики шляхом створення високоабстрактних понять; крім того, оціночні поняття залишають певну волю правозастосувачеві, не «заганяючи» його в тісні рамки, і тим самим перетворюючи на машину для пошуку підходящої норми закону, а надаючи йому свободу для творчого, індивідуального підходу до конкретної ситуації.

У зв'язку з проблемою правозастосування варто звернутися до роботи Т. В. Кашаніної, де розглядається питання про конкретизацію оціночних понять при здійсненні правозастосовної діяльності (індивідуальній регламентації суспільних відносин). Зазначається, що конкретизація оціночних понять провадиться шляхом оцінки, що має чотиричленну структуру: суб'єкт, предмет, підстава і стандарт. Суб'єктом оцінки є як законодавець (творець оціночного поняття), так і правозастосувач; предметом є оцінювані об'єкти; підстава – це «та позиція, доводи, які схиляють суб'єкта оцінити предмет так, а не інакше»; стандарт – це «критерій оцінки, тобто сукупність типових властивостей, які мають бути властиві оцінюваним предметам»⁴⁴⁴. При цьому стандарт характеризується плинністю, мінливістю, прив'язаністю до підстави оцінки (соціальним умовам, морально-етичним вимогам тощо).

⁴⁴³ Там само. – С. 14.

⁴⁴⁴ Кашанина Т. В. Вказ. твір. – С. 27-28.

На відміну від формально-визначених понять, що відбивають метричні властивості часу, оціночні темпоральні поняття ґрунтуються на соціальному розумінні часу. У законодавстві України оціночних понять досить багато і абсолютно всі вони абстрактні – серед них відсутні такі, які могли би бути зрозумілими без казуального тлумачення.

Оціночні темпоральні (модально-часові, за визначенням В. В. Мартиненко⁴⁴⁵) поняття звичайно стосуються таких параметрів діяльності, як своєчасність і темп (швидкість), і виражаються за допомогою таких термінів, як «швидко», «негайно», «своєчасно», «в розумний строк», «у будь-який момент», «раптово», «короткочасно» тощо.

У літературі виділяють три способи оціночної регламентації своєчасності застосування (реалізації) правових норм⁴⁴⁶:

1) шляхом використання терміна «своєчасно» (п. 7 ч. 1 ст. 911 ЦК України серед прав пасажирів називає право на одержання повної і своєчасної інформації про час і місце відправлення транспортного засобу; ч. 2 ст. 25 КПК України закріплює обов'язок прокурора на всіх стадіях кримінального процесу вживати передбачених законом заходів до усунення будь-яких порушень закону);

2) вживанням інших темпоральних термінів – «у момент», «з моменту» (ч. 4 ст. 27 КПК України передбачає право прокурора вступити у справу приватного обвинувачення «у будь-який момент»; згідно з ч. 2 ст. 25 ЦК України цивільна правоздатність фізичної особи виникає з моменту її народження), «негайно» (ст. 57 ЦК України встановлює обов'язок особи, якій стало відомо про фізичну особу, що потребує опіки або піклування, зобов'язана не-

⁴⁴⁵ Див.: Рабінович П. М. Час у праві (темпоральні властивості діяльності як об'єкт правового регулювання) // Вісник Академії правових наук України – 1999. – № 3. – С. 4.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 12-13.

гайно повідомити про це орган опіки та піклування), «одночасно» (відповідно до ч. 1 ст. 81 Конституції України повноваження народних депутатів України припиняються одночасно із припиненням повноважень Верховної Ради України) і т.д.;

3) у неявний спосіб – шляхом введення в гіпотезу норми висловів «у випадку необхідності» (п. 21 ст. 106 Конституції України передбачає повноваження Президента України у разі необхідності ухвалювати рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану), «якщо це доцільно» (зустрічний позов, згідно з ч. 2 ст. 123 ЦПК України, приймається до спільного розгляду з первісним позовом, якщо обидва вони взаємопов'язані, і спільний їх розгляд є доцільним) та ін. Необхідність, доцільність, інтереси справи виникають тільки в певний момент і тривають, існують протягом деякого відповідного інтервалу, таким чином, вони завжди характеризуються моментами початку й припинення. Необхідність може або ще не настати, або вже минути, вичерпатися⁴⁴⁷.

Стосовно третьої групи понять можна сказати, що вона включена сюди необґрунтовано, оскільки такі вислови як «у випадку необхідності» і «якщо це доцільно» ніяк не можуть бути віднесені до темпорально-оціночних понять. Цілком вірно П. М. Рабінович зазначає, що необхідність, доцільність та інтереси справи виникають тільки в певний момент, однак їхнє виникнення характеризується як *можливе*, а не як *обов'язкове*. Звернення до цивілістики дозволяє зробити висновок, що зазначені конструкції використовуються як способи оформлення якихось *умов*, з якими законодавець пов'язує певні наслідки, але щодо яких точно невідомо, наступлять вони чи ні – саме останнім і відрізняється умова від строку. Так, згадана у п. 21 ст. 106 Конституції України можливість введення режиму надзвичайного

⁴⁴⁷ Там само. – С. 13.

стану ставиться в залежність від умов, вичерпний перелік яких наведений у ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», але стосовно цих умов немає ніякої впевненості, відбудуться вони чи ні.

Таким чином, терміни, віднесені професором П. М. Рабінвичем до третьої групи темпорально-оціночних понять, більш справедливо було б іменувати не темпоральними, а умовними, оскільки вони – категорії лише можливого, але не необхідного.

Крім перерахованих оціночних понять у законодавстві вживаються такі темпоральні поняття, як «розумний строк» (на вимогу ст. 157 ЦПК України суд розглядає цивільну справу протягом розумного строку, який не повинен перевищувати двох місяців), «достатній час» (ч. 4 ст. 74 ЦПК України зазначає, що судова повістка про виклик повинна бути вручена з таким розрахунком, щоб особи, які викликаються в суд, мали досить часу для явки у суд і підготовки до участі в судовому засіданні, але не пізніше, ніж за сім днів до засідання), «завчасно» (на підставі ч. 1 ст. 39 Конституції України громадяни мають право мирних зборів, про проведення яких завчасно сповіщаються відповідні органи публічної влади) та ін.

Для роз'яснення змісту норми, яка містить оціночні темпоральні поняття, мають застосовуватися різні способи тлумачення: граматичний, логічний, систематичний, телеологічний та ін. При цьому варто враховувати такі моменти: 1) темпоральні оціночні поняття мають інтерпретуватися з урахуванням часу застосування правової норми; 2) пріоритет має бути відданий використанню функціонального способу тлумачення, при якому враховуються конкретні обставини, конкретно-історична обстановка, суспільно-політичні умови, правосвідомість; 3) велике значення для тлумачення оціночних понять має судова практика; 4) у процесі інтерпретації цих понять чималою є роль доктринального тлумачення; 5) тлумачення оціноч-

них темпоральних понять органічно пов'язане з оцінкою⁴⁴⁸. Остання ж має зв'язок із правосвідомістю, суспільною думкою, нормами моралі, теоретичними поглядами і здійснюється уповноваженими суб'єктами (суддею, прокурором, нотаріусом та ін.).

Варто окремо розглянути поняття «розумний строк», що зустрічається в новому процесуальному законодавстві – ст. 157 ЦПК України і ст. 122 КАС України. В обох кодексах передбачається, що розумний строк не може перевищувати двох місяців (за загальним правилом), отже, законодавець запроваджує певні темпоральні межі, в яких має здійснюватися інтерпретаційна діяльність суду. ЦПК України (ч. 2 ст. 157) передбачає можливість продовження судом за клопотанням сторони строку розгляду справи не більше як на місяць у винятковому випадку і з урахуванням особливостей справи.

У вітчизняній практиці немає устояної практики «обчислення» розумного строку, тому доцільніше всього використовувати критерії розумності строку, вироблені Європейським судом із прав людини; тим більше, що за підрахунками експерта Центру політико-правових реформ О. Банчука за станом на 1 листопада 2005 р. з 79 рішень Європейського суду, прийнятих проти України, у 56 згадується про порушення розумних строків при розгляді справи в національних судах⁴⁴⁹. Такими критеріями «розумності» є: 1) складність справи; 2) поведінка заявника (особи, що звернулася до Європейського суду); 3) поведінка відповідних державних органів (суду);

⁴⁴⁸ См.: Трухан-Зикрацкая Е. А. Оценочные темпоральные категории в праве и их толкование // Збірник тез Міжнародної наукової конференції молодих вчених «Другі осінні юридичні читання». – Х., 2003. – С. 41

⁴⁴⁹ Банчук О. Розумний строк розгляду справ у суді: європейські стандарти та українські реалії // Адвокат. – 2005. – № 11. – С. 7.

4) важливість предмета розгляду для заявника⁴⁵⁰. Варто звернути увагу на те, що названі кодекси закликають суд розглядати справу у можливо найкоротші строки, визначаючи їх залежно від конкретних обставин справи, але не виходячи при цьому за окреслені межі.

Мета законодавчого використання оціночних понять є досить значимою – це забезпечення диспозитивності у приватноправових відносинах, надання суб'єктам правовідносин можливості вільного волевиявлення, ініціативи. Оціночні темпоральні поняття дозволяють суб'єктам проявляти активність та ініціативу, діяти, відповідно до складних обставинами і не виходити за межі закону. У цьому зв'язку важко погодитися із супротивниками використання оціночних понять у праві, які вказують на те, що подібні формулювання в законодавстві ведуть до плутанини у правовідносинах, однак неприпустимим є й надмірне захоплення оціночними поняттями при введенні їх у законодавство, оскільки це дійсно може привести до певної плутанини.

Законодавство завжди абстрактне, але використовуваним ним поняття мають різний ступінь абстрактності, що обумовлюється необхідністю більш-менш «твердої» регламентації суспільних відносин. Так, неможливо посилатися на розумність, доцільність або короткостроковість при визначенні максимального строку затримання особи за підозрою у вчиненні злочину, тому ст. 29 Конституції України обмежує строк затримання сімдесятьма двома годинами. З іншого боку, не можна примушувати суд вирішувати справу у чітко встановлений строк, оскільки це може негативно позначитися на якості правосуддя: із цієї причини, у

⁴⁵⁰ Паліюк В. П. Стіввідношення права України та положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо «розумних строків» розгляду цивільних справ // Сучасний вимір держави та права: Зб. наук. праць / Під ред. В.І.Терентьєва, О.В. Козаченка. – Миколаїв: Гліон, 2008. – С. 114.

ст. 157 ЦПК України говориться про «розумний строк» розгляду справи, однак останній обмежено двома місяцями (а по справах про поновлення на роботі й аліменти – одним місяцем) для того, щоб виключити затягування процесу.

Найбільш розумним вбачаються поєднання законодавчого використання обох груп темпоральних понять, що має забезпечити ефективність правового регулювання. Тому, безсумнівно, правий М. І. Ковальов, зазначаючи, що теоретично норма права тільки тоді буде повною, коли у ній правильно поєднуються елементи формалізму й оцінки⁴⁵¹.

⁴⁵¹ Ковалёв М. И. Вказ. твір. – С. 71.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми темпоральних характеристик права дозволяє зробити висновок про надзвичайно важливу роль, що відводиться часу у правовій сфері. По-перше, у часі розгортається саме право; по-друге, регульовані ним відносини мають власні часові характеристики, на які право намагається впливати.

Вивчення нормативних правових джерел, вітчизняної (дореволюційної, радянської та сучасної) і зарубіжної літератури, присвяченої природничо-науковій, гуманітарній, філософській і богословській проблематиці дозволило сформулювати методологічну базу дослідження правового часу і по-новому осмислити поняття феномена часу у його зв'язку з правовою реальністю.

Загальнотеоретичний розгляд проблем темпоральності у праві дозволяє зробити низку важливих висновків, що мають як суто наукове, так і практичне значення. Серед основних висновків дослідження потрібно назвати такі:

1. Час не може бути зведений тільки до вираження фізичної тривалості існування і послідовної зміни станів (об'єктивний час) – він являє собою також і спосіб переживання людиною світу (суб'єктивний час). Об'єктивним часом володіють явища, що лежать поза суб'єктом і не пов'язані із його психологічними особливостями. Суб'єктивним часом характеризується внутрішній психічний світ людини – переживання, відчуття, відбиття дійсності у його свідомості.

2. У правовій сфері використовують такі способи відліку часу: на рівні правового спілкування – це фенологічний календар, циклічний календар і «жива хронологія»; у нормативному світі та у правовому спілкуванні першочергове значення має лінійний відлік; винятково

в теоретичній юриспруденції вживають релятивний час і квантування часу.

3. Правовий час є особливим різновидом соціального часу, складовою частиною правового хронотопу і невід'ємним атрибутом правової реальності. У правовому часі розгортається процес правового розвитку; ним обмежується дія правових актів; строк виступає як найважливіше мірило соціально значимих дій і подій; еталонування часу (його монополізація державою) є одним з ефективних способів уніфікації права й інструментом централізації державної влади.

4. Формами правового часу є реальний, концептуальний і перцептуальний час: перший може бути визначений як онтологічна характеристика правового буття, об'єктивна властивість правової реальності; два останніх є гносеологічними віддзеркаленнями реального часу (концептуальний час на понятійному рівні свідомості, перцептуальний – на чуттєво-емоційному).

5. Календарний час розглядається у системі категорій датування, тривалості, повторюваності, одночасності, послідовності і наступності. До темпоральних параметрів діяльності належать, у першу чергу, тривалість, швидкість і своєчасність. Вимірювання часу здійснюють у два способи: хронометричний і хронологічний.

6. Правовий розвиток є полілінійним односпрямованим процесом, що розгортається у часі. Розвиток може йти еволюційним або революційним шляхом, причому прогрес і регрес є суб'єктивними оцінками розвитку, а не об'єктивними його характеристиками. Наступність у праві постає як один із найважливіших факторів правового розвитку, вона забезпечує зв'язок між різними його етапами і гарантує його безперервність.

7. Часом існування правової норми називається відрізок часу, на якому вона має характеристики реального буття: до цієї тривалості включається час дії правової нор-

ми, однак початок і закінчення часу дії норми не є тотожними відповідно до початку і закінчення існування норми. Більше того, якщо початковий момент існування зазвичай визначити можливо, то знаходження кінцевого – взагалі не уявляється можливим.

8. Висувається ідея існування нормативно-правового акта починаючи з моменту складення його проекту, момент же припинення його існування визнається невизначеним, оскільки акт продовжує існувати і після втрати ним чинності як пам'ятника права. Виокремлюються чотири стадії існування нормативно-правового акта: 1) «ембріональний» стан; 2) народження; 3) життя; 4) період, що йде за «смертю» нормативно-правового акта. Важливими характеристиками нормативно-правового акта є своєчасність та темпоральна виваженість.

9. Нормативно-правовий акт припиняє дію в одному з таких випадків: 1) офіційне скасування; 2) припинення останнього із правовідносин, на які він продовжував впливати після скасування; 3) настання «природної смерті» (відмирання) нормативно-правового акта, коли він формально не відмінений, але й не використовується у правовому регулюванні.

10. Початок існування нормативного договору пов'язується з моментом складення його проекту (тексту), а набуття чинності відбувається у день підписання або з настанням іншого визначеного моменту.

11. Виокремлюються такі способи дії у часі нової правової норми: перспективний, негайний і зворотний (ретроактивний). Їм відповідають ультраактивна (переживаюча) дія, негайне припинення і дострокове припинення дії старої правової норми. Чотири із цих способів, а саме: перспективна, ретроактивна, ультраактивна дія і дострокове припинення дії правової норми визнаються юридичними фікціями.

12. Стверджується, що принцип незворотності нормативно-правового акта слід вважати презумпцією, а не аксіомою, оскільки він визнається за загальне правило лише доти, доки закон або рішення суду не встановлять зворотне. Крім того, стверджується, що поняття «зворотна дія» і «зворотна сила» – це метафори, оскільки у дійсності мова йде про застосування правової норми, але не про її дію або силу.

13. Матеріальними підставами зворотної дії нормативно-правового акта називаються: 1) зміст акта, з якого необхідно випливає його зворотна дія; 2) недостатня урегульованість правовідносин нормативно-правовим актом, що діяв раніше. Формальними підставами є: 1) наявність колізійної норми, що приписує застосування нового нормативно-правового акта; 2) прямий припис законодавця про зворотню дію акта; 3) автентичне або офіційне тлумачення, результат якого набуває зворотної дії.

14. Основними категоріями хронологічного підходу визнаються датування, одночасність і послідовність, що дозволяють точно встановити місце юридичного факту на шкалі часу; визначити темпоральне співвідношення між декількома юридичними фактами через поняття «раніше», «пізніше» й «одночасно»; установити їх часову послідовність. Хронометричний підхід пов'язаний у першу чергу із вченням про строки.

Звертається увага на некоректність визначення строку у ч. 1 ст. 251 ЦК України, де ним називається «певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення», оскільки тут не враховується, що значення має також і початок перебігу строку, і сам його перебіг. Вважається за доцільне внести відповідні зміни у законодавче визначення строку і викласти його у такій редакції: *«Строком є певний період у часі, з початком перебігу, перебігом чи спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення».*

15. Давність розглядається як особливий вид строку, із впливом якого законодавець пов'язує настання певних юридичних наслідків, причому сам перебіг давнісного строку не має юридичного значення. Загальними для давностей ознаками є такі: 1) юридичні наслідки наступають лише після спливу строку давності; 2) давність у жодному з її видів не може бути названа безумовною; 3) строк давності обчислюється одиницями календарного часу, але, як правило, не може бути ідентифікований з відрізком реального часу.

16. За ступенем абстрактності темпоральні поняття, використовувані в українському законодавстві поділяються на дві групи: формально-визначені (серед них – абсолютно-визначені і відносно-визначені) й оціночні. Оціночні поняття ґрунтуються на соціальному розумінні часу, є найбільш абстрактними і мають потребу в тлумаченні з урахуванням конкретних обставин справи. З метою забезпечення більш високої ефективності правового механізму визнається необхідним зважене, розумне поєднання в законодавстві формально-визначених й оціночних темпоральних понять.

БІБЛІОГРАФІЯ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Діючі джерела та пам'ятники права

Джерела українського права

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №30. - Ст. 141.
2. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 8.12.2004 р. // Голос України. - 2004. - №233.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1961. - №2 - Ст. 16 (із змінами і доповненнями).
4. Кодекс законів України про працю від 10.12.1971 // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1971. - №50 - Ст. 375 (із змінами і доповненнями).
5. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №6. - Ст. 56 (із змінами і доповненнями).
6. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - №25-26. - Ст. 131 (із змінами і доповненнями).
7. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2002. - №38-39. - Ст. 288.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №40-44. - Ст. 365.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - №40-41, 42. - Ст. 492.
10. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №27. - Ст. 385 (в редакції від 18 червня 1999 р.).
11. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - №36 - Ст. 361.
12. Про міжнародні договори України: Закон України від 22.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - №10. - Ст. 45.
13. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-

- членами: Закон України від 10.11.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №46. – Ст. 415.
14. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №23. – Ст. 176.
 15. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – №9. – Ст. 342.
 16. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №9. – Ст. 79.
 17. Про внесення змін до Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»: Закон України від 03.04.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №26. – Ст. 191.
 18. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15.04.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – №24. – Ст. 236.
 19. Про ратифікацію Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання Чеської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Кіпр, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Мальта, Республіки Польща, Республіки Словенія та Словацької Республіки до УПС та внесення змін до УПС: Закон України від 6.07.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №34. – Ст. 440.
 20. Про ратифікацію Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання Республіки Болгарія та Румунії до УПС: Закон України від 6.03.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – №16. – Ст. 155.
 21. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування: Закон України від 15.01.2009 // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – №26. – Ст. 317.
 22. Про внесення зміни до розділу II Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування»: Закон України від 17.02.2009 Відомості Верховної Ради України. – 2009. – №26. – Ст. 325.
 23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших норма-

- тивно-правових актів №1-рп/99 від 9 лютого 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – №7.
24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) №6-рп/2000 від 19 квітня 2000р. // Офіційний вісник України. – 2000. – №39. – Ст.1662.
25. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і вступу їх в силу: Указ Президента України від 10.06.1997р. // Офіційний вісник України. – 1997. – №50. – Ст.1675 (із змінами і доповненнями).
26. Про затвердження Тимчасової Угоди про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею, між Європейським співтовариством, Європейським співтовариством по вугіллю та сталі, Європейським співтовариством по атомній енергії, з одного боку, та Україною, з другого боку: Указ Президента України від 30 листопада 1995р. // Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів. – №12119/1999.
27. Про забезпечення перерахунку та виплати пенсій, призначених згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2005р. № 92-р // Урядовий кур'єр. – 2005. – 14 квітня.
28. Окрема думка судді Конституційного Суду України КозюбриМ.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України – 1999. – №7.

Міжнародні акти

29. Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси от 8.08.1945г. // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – Вып. XI. – М., 1955. – С.165-172.
30. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 9.12.1948г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – №12.
31. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950г. // Офіційний вісник України. – 1998. – №13. – Ст.270.

32. Конвенция о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1971. – №2.
33. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969р. // Відомості Верховної Ради України. – 1986. – №17. – Ст. 343.
34. Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21.03.1986г. // Сб. междунар.-правовых документов. «Права человека». – Минск: Белфранс, 1999.
35. Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 16 червня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №46. – Ст. 415.
36. Соглашение о партнёрстве и сотрудничестве между ЕС и Украиной 1994 г. [пер. на рус. П. А. Калиниченко] // http://www.eu-law.edu.ru/documents/legislation/eea/pca_ukraine.htm

Іноземне законодавство

37. О Конституционном Суде РСФСР: Закон РСФСР от 06.05.1991г. // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1991. – №30. – Ст.1017.
38. О нормативных и иных правовых актах: Закон Республики Адыгея от 9 октября 1998г. № 92 / В кн.: Шугрина Е. С. Техника юридического письма. – М.: Дело, 2000.
39. О правотворчестве и нормативно-правовых актах Красноярского края: Закон Красноярского края от 6 июня 1995г. № 7-КЗ / В кн.: Шугрина Е. С. Техника юридического письма. – М.: Дело, 2000.
40. Германское гражданское уложение 1900 года // <http://forum.yurclub.ru/index.php?download=621>
41. Європейський Союз. Консолідовані договори. / Під ред. доц. В. Муравйова. – К.: Port-Royal, 1999. – 206 с.

Пам'ятники права

42. Сводъ законовъ Россійской Имперіи. – Томъ первый. – Часть I. Основные государственные законы. – Санктпетербургъ: Изданіе кодификаціоннаго отдела при государственномъ совѣтѣ, 1892
43. Сводъ законовъ гражданскихъ. Часть 1я Тома 10го Общаго свода законовъ имперіи (изданія 1842г.) – СПб.: Типографія Втораго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845.

44. О борьбе со спекуляцией: Декрет от 15 ноября 1917г. // СУРСФСР. – 1917. – №3. – Ст. 33.
45. Об аресте вождей гражданской войны против революции: Декрет от 28 ноября 1917г. // СУРСФСР. – 1917. – №5. – Ст. 70.
46. Про надання чинності Цивільному кодексові УРСР: Постанова ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. // ЗУ УРСР. – 1922. – №55. – Ст. 780.

Джерела релігійного права

47. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Синодальное издание.
48. Книга Правил святых апостол, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отец. – М.: Русский Хронограф¹⁹⁹¹, 2004. – 448с.

2. Монографічні роботи та навчальна література

1. Августин Аврелий. Исповедь. – М.: Республика, 1992. – 335с.
2. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2002. – 608 с.
3. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия. – М.: Статут, 2000. – 256 с.
4. Анненковъ К.Н. Система русского гражданского права. – Т. I. Введение и Общая часть. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1899. – 672 с.
5. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. – Горький: ГВШ МВД СССР, 1974. – 124 с.
6. Бартини Р. О. ди, Кузнецов П. Г. Множественность геометрий и множественность физик // Моделирование динамических систем. – Брянск: АН СССР, 1974. – С. 18–29.
7. Бахрах Д. Н. Действие норм права во времени: Теория, законодательство, судебная практика. – М.: Норма, 2004. – 224 с.
8. Бачинин В. А. Философия права и преступления. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с.
9. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
10. Бержель Ж. -Л. Общая теория права. – М.: Nota bene, 2000. – 574 с.
11. Берман Г. Дж. Западная традиция права. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 624 с.
12. Бехруз Х. Основы цивилизационного подхода в сравнительном правоведении. – О.: Феникс, 2007. – 64 с.
13. Блум М. И., Тилле А. А. Обратная сила закона. – М.: Юрид. лит., 1969. – 136 с.

14. Богдановская И. Ю. Закон в английском праве. – М.: Наука, 1987. – 141 с.
15. Босенко В. А. Всеобщая теория развития. – К.: [б. и.], 2001. – 470 с.
16. Васильковский Е. В. Учебник гражданского права. – СПб.: Издательство юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, Комиссионера Государственной Типографии, 1894. – Вып. I. Введение и общая часть. – 170 с.
17. Гаврилюк Р. О. Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб. – Чернівці: Рута, 2002. – 392 с.
18. Гамбаровъ Ю. С. Курсъ гражданского права: Часть общая. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – Т. 1 – 793 с.
19. Гражданское и торговое право капиталистических государств / Отв. ред. Е. А. Васильев. – М.: Международные отношения, 1993. – 560 с.
20. Гражданское право. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Т. 1. – М.: ТК Велби, 2002. – 776 с.
21. Гражданское право: в 2 т. / [Дюжева О. А., Ем В. С., Зенин И. А., Коваленко Н. И., и др.]; под ред. Е. А. Суханова. – М.: БЕК, 1998. – Т. 1. – 816 с.
22. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства. – М.: НОРМА, 2003. – 744 с.
23. Грибанов В. П. Сроки в гражданском праве. – М.: Знание, 1967. – 48 с.
24. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Кристалл, 2002. – 640 с.
25. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972. – 318 с.
26. Давыденков Олег, иерей. Катихизис. Введение в догматическое богословие. – М.: ПСТГУ, 2005. – 232 с.
27. Денисов А. И. Теория государства и права. – М.: Юрид. издат. МЮ СССР, 1948. – 532 с.
28. Дженкс Э. Английское право. – М.: Юриздат, 1947. – 378 с.
29. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – 304 с.
30. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 957 с.
31. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Рук. авт. колл. и отв. ред. д-р юрид. наук, проф. Л. М. Энтин. – М.: Норма. – 960 с.
32. Жоль К. К. Методы научного познания и логика (для юристов). – К.: Атика, 2001. – 288 с.
33. Ивин А. А. Философия истории. – М.: Гардарики, 2000. – 528 с.
34. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. – М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.
35. Исаева Е. В. Процессуальные сроки в гражданском и арбитражном процессе. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 224 с.

36. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. – Саратов: Саратов. ун-т, 1980. – 128 с.
37. Исаков В. Б. Юридические факты в российском праве. – М.: Юстицинформ, 1998. – 48 с.
38. История дипломатии / Под. ред. В. П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – 568 с.
39. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера – Л.: Літопис, 2004. – 720 с.
40. Кант И. Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 2003. – 464 с.
41. Карнаух В. К. Волны цивилизации. – СПб.: Санкт-Петербург. ун-т, 1998. – 92 с.
42. Козаченко А. В. Уголовный процесс Украины. – Николаев: Илион, 2007. – 344 с.
43. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
44. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Наука, 1980. – 486 с.
45. Коментар з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством / П. Лойтен. – Брюссель, 1999. – 123 с.
46. Комиссаров К. И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. – Свердловск, 1971. – 167 с.
47. Коржевский Вадим, иерей. Пропедевтика аскетике: компендиум по православной святоотеческой психологии. – М.: Российская Академия Образования, 2004. – 648 с.
48. Коркуновъ Н. М. Лекції по общей теории права. – М., 1914. – 364 с.
49. Кох Х. Международное частное право и сравнительное правоведение / Кох Х., Магнус У., Винклер фон Моренфельс П. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 480 с.
50. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958. – 184 с.
51. Крестовская Н. Н., Матвеева Л. Г. Теория государства и права: Элементарный курс. – Х.: Одиссей, 2007. – 384 с.
52. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія. – О.: Фенікс, 2006. – 196 с.
53. Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 300 с.
54. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1999. – 255 с.
55. Лапаева В. В. Социология права. – М.: НОРМА, 2000. – 304 с.
56. Лассаль Ф. Сочинения. – М.: Круг, 1925. – Т. 1. – 350 с.

57. Любашиц В.Я. Теория государства и права / Любашиц В.Я., Смоленский М.Б., Шепелев В.И. – Ростов-н/Д: Феникс, 2003. – 512с.
58. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – 328с.
59. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения. – М.: Городец-издат, 2002. – 1068с.
60. Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. – М.: Статут, 1997. – Ч.1. – 290с.
61. Мокринский С.П. Новый законъ и старыя гарантіи. (О дѣйствиі уголовного закона въ предѣлахъ времени). – СПб.: Сенатская Типографія, 1909. – 32с.
62. Молчанов Ю.Б. Четыре концепции времени в философии и физике. – М.: Наука, 1977. – 192с.
63. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции [пер. с фр. и вступ. ст. Е.А. Флейшиц]. – М.: Иностранная литература, 1958. – Том 1. – 742с.
64. Мостепаненко А.М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире. – М.: Политиздат, 1974. – 240с.
65. Музиченко П.П. Історія держави і права України: у 2 ч. – О.: Астропринт, 1997. – Ч.1. – 232с.
66. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / [Стичинський Б.С., Зуб І.В., Ротань В.Г.]. – К.: АСК., 2003. – 1024с.
67. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Украины / Под. ред. В.Т.Маляренко, Ю.П.Аленина. – О.: Юрид. л-ра, 2003. – 958с.
68. Неновски Н. Преемственность в праве. – М.: Юрид. лит., 1977. – 168с.
69. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – 248с.
70. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). – О.: Юрид. л-ра, 2002. – 280с.
71. Общая теория государства и права: Академический курс: в 3 т. / Отв. ред. проф. М.Н.Марченко. – М.: ИКД «Зерцало – М», 2001. – Т.2. – 528с.
72. Орзих М.Ф. Личность и право. / Предисл. С.В.Кивалова; вступит. статья автора. – О.: Юрид. л-ра, 2005. – 312с.
73. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К.: Либідь, 2000. – 380с.
74. Папаян Р.А. Христианские корни современного права. – М.: НОРМА, 2002. – 416с.
75. Петренко О., свящ. Божественная метрика Вселенной: Слово о пространстве и времени. – М.: Паломник, 2007. – 352с.
76. Побѣдоносцевъ К.П. Курсъ гражданского права: В 3-х т. Ч. 2. Права семейственныя, наследственныя и завещательныя. – СПб.: Си-

- нодальная типографія, 1896. – С.-Пб.: Синодальная типографія, 1896. – 682 с.
77. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права. – СПб.: Издат. дом СПбГУ, 2005. – 472 с.
78. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.
79. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі. – К.: Атіка, 2005. – 288 с.
80. Пригожин И. Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.
81. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма - Инфра-М, 1999. – 832 с.
82. Проблемы теории государства и права / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Юрист, 2001. – 656 с.
83. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
84. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
85. Раянов Ф. М. Проблемы теории государства и права (юриспруденции). – М.: Право и государство, 2003. – 304 с.
86. Рулан Н. Юридическая антропология. – М.: НОРМА, 2000. – 310 с.
87. Саблер В. К. О значении давности в уголовном праве. – М.: Типография т-ва. Рис, 1872. – 423 с.
88. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 800 с.
89. Сандеуар П. Введение в право. – М.: Интрадж-Р, 1994. – 324 с.
90. Саниахметова Н. А. Юридический справочник предпринимателя. – Х.: Одиссей, 2003. – 960 с.
91. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права. – М.: БЕК, 2000. – 400 с.
92. Скаун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира. – К.: Ін Юре, 2008. – 464 с.
93. Скаун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). – Х.: Эспада, 2007. – 840 с.
94. Социалистическое право и личность / [Д. Анталффи, Л. Багрий-Шахматов, Е. Додин и др.]. – К.; О.: Вища школа, 1984. – 172 с.
95. Спиркин А. Г. Философия. – М.: Гардарики, 2002. – 736 с.
96. Сурилов А. В. Теория государства и права. – К.; О.: Вища шк., 1989. – 439 с.
97. Сучкова Г. Г. Время как проблема гносеологии. – Ростов-н/Д, 1988. – 208 с.

98. Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.
99. Теория государства и права / Под. ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2004. – 592 с.
100. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. – К.: А.С.К., 2007. – 848 с.
101. Тилле А. А. Время, пространство, закон. – М.: Юрид. лит., 1965. – 204 с.
102. Ткачевский Ю. М. Давность в советском уголовном праве / Ткачевский Ю. М. – М.: МГУ, 1978. – 128 с.
103. Трубецкой Е. Н. Избранные произведения. – Ростов-н/Д: Феникс, 1998. – 512 с.
104. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. – СПб.: Лань, 1999. – 224 с.
105. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. / Под ред. проф. Р. Р. Галиакбарова. – Саратов: Саратов. высш. шк. МВД РФ, 1997. – 432 с.
106. Уитроу Дж. Естественная философия времени. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 412 с.
107. Уолкер Р. Английская судебная система. – М.: Юрид. лит., 1980. – 632 с.
108. Философия / Под ред. А. Ф. Зотова, В. В. Миронова, А. В. Разина. – М.: Академический Проект, 2003. – 656 с.
109. Філософія права / За заг. ред. О. Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
110. Франкфорт Г. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека / Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. – СПб.: Амфора, 2001. – 314 с.
111. Фридмэн Л. Введение в американское право. – М.: Прогресс, 1993. – 286 с.
112. Хвостовъ В. М. Общая теория права. Элементарный очеркъ. – С.-Пб.: Н. П. Карбасников, 1914. – 155 с.
113. Цивільне право України: Академічний курс: у 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. Загальна частина. – 520 с.
114. Цитовичъ П. П. Курсъ русскаго гражданскаго права. Томъ I. Ученіе объ источникахъ права. – Выпускъ первый. – О.: Типографія Г. Ульриха, 1878. – 128 с.
115. Черепнин Л. В. Русская хронология / Под ред. проф. А. И. Андреева. – М.: Историко-Архивный Институт ГАУН НКВД СССР, 1944. – 94 с.
116. Честнов И. Л. Актуальные проблемы государства и права. Эпистемология государства и права. – СПб., 2004. – 64 с.
117. Шершеневичъ Г. Ф. Курсъ гражданскаго права. – Томъ I. Введеніе. – Вып. 1. – Казань: Типо-литографія Императорскаго Казанскаго Университета, 1901. – 466 с.

118. Шершеневич Г. Ф. Общее учение о праве и государстве. – М., 1911. – 164 с.
119. Шпенглер О. Закат Европы: в 2 т. – М.: Айрис-пресс, 2003. – Т. 1. – 528 с.
120. Штомпель Л. А. Лики времени. – Ростов-н/Д, СПб.: РГСУ, Компьютериконь-АРИТА, 1997. – 201 с.
121. Шугрина Е. С. Техника юридического письма. – М.: Дело, 2001. – 272 с.
122. Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.
123. Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву: историко-догматическое исследование. – М.: Статут, 2003. – 511 с.
124. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. Введение и общая часть. – М.: Инолитиздат, 1949. – Т. 1. – Полутом 1. – 436 с.
125. Яковлев В. П. Социальное время. – Ростов: Ростов. ун-т, 1980. – 160 с.
126. Якубов А. Е. Обратная сила уголовного закона: некоторые проблемы совершенствования Уголовного кодекса Российской Федерации. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 206 с.
127. Ящук Т. І. Філософія історії. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.

3. Дисертаційні дослідження

1. Вахонева Т. М. Строки (терміни) у цивільному праві: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – К., 2005. – 18 с.
2. Волк И. В. Право, время и пространство: теоретический аспект: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». – М., 2004. – 20 с.
3. Журавльова Т. В. Час як феномен людської життєдіяльності: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04. «Філософська антропологія та філософія культури». – К., 2003. – 15 с.
4. Крет О. В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.01. «Онтология и теория познания». – Тамбов, 2007. – 24 с.
5. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних вчень». – Х., 2002. – 40 с.
6. Марохин Е. Ю. Юридическая фикция в современном российском законодательстве: Дис. на соискание ученой степени канд. юрид.

- наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». – Ставрополь, 2004. – 179 с.
7. Миронов А.В. Оценочные понятия в избирательном законодательстве Российской Федерации: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. «Конституционное право; муниципальное право». – Владивосток, 2004. – 26 с.
 8. Погребняк С.П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних вчень». – Харків, 2001. – 20 с.
 9. Пушняк О.В. Категорія «час» у правовому вимірі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних вчень». – Х., 2005. – 20 с.
 10. Тенилова Т.Л. Время в праве: Дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». – Нижний Новгород, 1999. – 210 с.

4. Наукові статті

1. Анисов А.М. Свойства времени // Логические исследования. Вып. 8. – М.: Наука, 2001. – С. 5–25.
2. Банчук О. Розумний строк розгляду справ у суді: європейські стандарти та українські реалії // Адвокат. – 2005. – № 11. – С. 7–10.
3. Бахрах Д.Н. Конституционные основы действия правовой нормы во времени // Журнал российского права. – 2003. – № 5. – С. 40–53.
4. Бобровник С.В. Колізійні норми в системі засобів правового регулювання // Правова держава. – 2001. – № 12. – С. 69–76.
5. Бранский В.П. Синергетический циклизм в истории, культуре и искусстве // Мир психологии. – 2002. – № 3. – С. 25–40.
6. Вахоньса Т. М. Цільове призначення цивільно-правових строків // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 9. – С. 68–71.
7. Ветютнев Ю.Ю. Методологическая роль правопонимания в исследовании закономерностей правовой жизни // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 3. – С. 15–18.
8. Гайденко П.П. Полемика вокруг проблемы времени в XVII–XIX вв.: Ньютон, Лейбниц, Кант // Науковедение. – 2003. – № 1. – С. 111–153.
9. Гайденко П.П. Понятие времени и проблемы континуума (к истории вопроса) // Науковедение. – 2001. – № 2. – С. 119–147.
10. Горшенев В.М. Нетипичные правовые предписания в праве // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–118.

11. Гумилев Л. Н. Этнос и категория времени // Доклады географического общества СССР. – 1970. – Вып. 15. – С. 143–157.
12. Догадайло Е. Ю. Правовая система и время: о правовых способах управления временем // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2006. – № 1. – С. 101–122.
13. Домбровский Б. Каким временем мы пользуемся? (Этическая концепция времени) // Логос. – 2000. – № 2. – С. 75–97.
14. Ерасов А. М. Темпоральное действие «промежуточного» уголовного закона // Уголовное право. – 2005. – № 5. – С. 20–23.
15. Жданов В. В. Проблема времени в древнеегипетской мысли // Вопросы философии. – 2003. – № 2. – С. 152–160.
16. Жученко А. А. К вопросу об обратной силе решений Конституционного Суда России // Вестник Московского университета. Сер. 11. «Право». – 2002. – № 5. – С. 84–89.
17. Заїка С. Поняття та значення строків у кримінальному процесі // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 7. – С. 125–129.
18. Иногамова-Хегай Л. Конкуренция уголовно-правовых норм, изданных в разное время // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 22–25.
19. Исмаилов И. И. Категории пространства и времени в механистической картине мира // Философские аспекты учения о времени, пространстве, причинности и детерминизме. – М., 1985. – С. 21–30.
20. Капица С. П. Об ускорении исторического времени // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6. – С. 3–16.
21. Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 25–31.
22. Ковалёв М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном праве // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 68–74.
23. Козырев Н. А. Время и жизнь // Козырев Н. А. Избранные труды [Сост.: А. Н. Дадаев, Л. С. Шихобалов]. – Л.: ЛГУ, 1991. – С. 384.
24. Козырев Н. А. О воздействии времени на вещество // Козырев Н. А. Избранные труды [Сост.: А. Н. Дадаев, Л. С. Шихобалов]. – Л.: ЛГУ, 1991. – С. 385–394.
25. Костина А. В. К проблеме соотношения цикличности и линейности времени мифа и массовой культуры // Мир психологии. – 2002. – № 3. – С. 146–156.
26. Котляревский С. А. Теория относительности и правоведение // Советское право. – 1924. – № 1. – С. 25–47.
27. Кравчук М. В. Методологічні засади, категоріальний апарат та особливості проведення історико-правової розвідки // http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=115
28. Крижанівський А. Ф. Глобальний, інтеграційний і національний правопорядок (до постановки проблеми) // Актуальні проблеми

- держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – О.: Юрид. л-ра, 2003. – С. 93–101.
29. Крижанівський А. Ф. Темпоральне і просторове буття правопорядку // Право ХХІ століття: становлення та перспективи розвитку: Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конференції «Другі Прибузькі юридичні читання». – Миколаїв, 2006. – С. 192–194.
30. Луць В. В. Строки і терміни в новому Цивільному кодексі України // Юридична Україна. – 2003. – № 11. – С. 3–8.
31. Малько А. В. Категорія «правовая жизнь»: проблемы становления // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 5–13.
32. Маркина О. В. Взаимосвязь временных теорий // Философские аспекты учения о времени, пространстве, причинности и детерминизме. – М., 1985. – С. 39–53.
33. Миронова М. Н. Категория «развитие» в психологии и христианской антропологии // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3. – С. 75–98.
34. Михайлов А. Е. Методология исследования правовой жизни // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 1. – С. 171–177.
35. Назаретян А. П. Векторы исторической эволюции // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 112–126.
36. Оборотов І. Г. Поняття і особливості правового часу // Правове життя сучасної України: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Правове життя сучасної України». – О.: Фенікс, 2008. – С. 18–20.
37. Оборотов І. Г. Види темпоральних понять в законодавстві // Проблеми реформування судової влади в Україні: Матер. міжвуз. науч.-практ. конференції (27 квітня 2007 г.). – Симферополь: Кримучпедгиз, 2007. – С. 35–37.
38. Оборотов І. Г. Нормативно-правовий акт: час життя // Юридический вестник. – 2006. – № 3. – С. 90–93.
39. Оборотов І. Г. Правові цінності у східноєвропейській та західноєвропейській традиціях: релігійний вимір // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 40. – О.: Юрид. л-ра, 2008. – С. 167–172.
40. Оборотов І. Г. Способи сприйняття і обчислення часу як проблема юридичної методології // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 36. – О.: Юрид. л-ра, 2007. – С. 92–99.
41. Оборотов І. Г. Часові параметри дії Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС // Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та Європейська інтеграція: правові та економічні аспекти: Зб. статей учасників міжнар. наук.-практич. конф. (м. Одеса, 8 червня 2007 р.). – Б-ка журналу «Юридический вестник». – О.: Фенікс, 2007. – С. 186–190.

42. Оборотов І. Г. Проблеми розвитку часових характеристик джерел права // Актуальні проблеми держави і права. - Вип. 29. - О.: Юрид. л-ра, 2006. - С. 92-96.
43. Осипов А. И. Русское духовное образование // http://www.za-gorsk.ru/duhovn/osipov_8/#v27
44. Паліюк В. П. Співвідношення права України та положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо «розумних строків» розгляду цивільних справ // Сучасний вимір держави та права: Зб. наук. праць / Під ред. В. І. Герентьєва, О. В. Козаченка. - Миколаїв: Іліон, 2008. - С. 114-117.
45. Перминов В. Я. Деятельностное обоснование абсолютного времени // Вестник Московского университета. Сер. 7. «Философия». - 2003. - № 5. - С. 3-21.
46. Петров А. В. О методологических подходах к определению категории сущности права // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Сер. «Право». - 2003. - Вып. 1. - С. 69-84.
47. Петров Г. И. Время в советском социальном регулировании // Правоведение. - 1983. - № 6. - С. 47-52.
48. Петров Г. И. Фактор времени в советском праве / Петров Г. И. // Правоведение. - 1982. - № 6. - С. 46-52.
49. Плечій О. Часові межі дії нормативно-правових актів України: проблемні питання // Вісник Львівського університету. Сер. «Юридична». - 2002. - Вип. 37. - С. 70-73.
50. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии. - 1989. - № 8. - С. 3-19.
51. Проскурин С. А. Международные отношения в поствестфальскую эпоху // Свободная мысль - XXI. - 2003. - № 5. - С. 64-71.
52. Рабинович П. М. Время в правовом регулировании (философско-юридические аспекты) // Правоведение. - 1990. - № 3. - С. 19-27.
53. Рабинович П. М. Час у праві (темпоральні властивості діяльності як об'єкт правового регулювання) // Вісник Академії правових наук України - 1999. - № 3. - С. 3-13.
54. Разумовский О. С. Время: иллюзия или реальность? // Полигнозис. - 1998. - № 1. - С. 35-47.
55. Симаков К. В. К генеалогии реляционно-генетической концепции времени // Свободная мысль. - 2003. - № 4. - С. 89-112.
56. Симаков К. В. Концепция реального времени-длени В. И. Вернадского // Вопросы философии. - 2003. - № 4. - С. 88-100.
57. Сорокин В. В. Право и время: правовая система в переходное время // Правоведение. - 2002. - № 1. - С. 180-195.
58. Токар Н. Зупинення та переривання перебігу позовної давності в цивільному праві України // Юридична Україна. - 2006. - № 7. - С. 60-64.

59. Тоффлер О. Наука и изменение // Предисл. к кн.: Пригожин И. Р. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / Пригожин И. Р., Стенгерс И. – М.: Прогресс, 1986. – С. 11–33.
60. Трофименко Г. А. О глобализации международных отношений // США. Канада. – 2003. – № 6. – С. 74–85.
61. Трофимов В. В. Правовая жизнь: теоретические и социально-философские проблемы исследования // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 4. – С. 124–133.
62. Трухан-Зикрацкая Е. А. Оценочные темпоральные категории в праве и их толкование // 36. тез Міжнар. наук. конф. молод учених «Другі осінні юридичні читання». – Х., 2003. – С. 40–42.
63. Флоровский Георгий, прот. Воскресение мертвых // <http://pravbeseda.ru/library>
64. Франк С. Л. Крушение кумиров // <http://www.vehi.net>
65. Цимбалок М. Правова реальність та онтологія правосвідомості // Право України. – 2007. – № 12. – С. 22–26.
66. Черепахин Б. Б. Приобретение права собственности по давности владения // Черепахин Б. Б. Труды по гражданскому праву; науч. ред.: Алексеев С. С. – М.: Статут, 2001. – С. 152–170.
67. Черепахин Б. Б. Спорные вопросы понятия и действия исковой давности // Черепахин Б. Б. Труды по гражданскому праву; науч. ред.: С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2001. – С. 282–294.
68. Черногор Л. Ф. Нелинейность как основа новой научной картины мира // http://universitates.kharkov.ua/arhiv/2006_4/chernogor/chenogor.html
69. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 4–16.
70. Чихарев Н. А. Хронополитика: к пониманию трансформации в мировой политике // Вестник Московского университета. Серия 12. «Политология». – 2004. – № 3. – С. 47–58.
71. Шомова С. Политический хронотоп // Государственная служба. – 2003. – № 4. – С. 100–107.

5. Література на іноземних мовах

1. Allott Ph. The Concept of International Law // European Journal of International Law. – Vol. 10 (1999). – № 1. – P. 31–50.
2. Bartelson J. The Concept of Sovereignty Revisited // European Journal of International Law. – Vol. 17 (2006). – № 2. – P. 463–474.
3. Bogdandy A. von. Globalization and Europe: How to Square Democracy, Globalization, and International Law // European Journal of International Law. – Vol. 15 (2004). – № 5. – P. 885–906.

4. Kichenside O. Law of Globalisation: 'Here, There and Nowhere' // UCL Jurisprudence Review 2003. – P. 78–89.
5. Koskeniemi M. Hierarchy in International Law: A Sketch // European Journal of International Law. – Vol. 8 (1997). – №4. – P. 566–582.
6. Onuf N. The Constitution of International Society // European Journal of International Law. – Vol. 5 (1994). – №1. – P. 1–19.
7. Pits E. Analytical Theories of Equality and Freedom: Why They Are Inadequate // UCL Jurisprudence Review 2000. – P. 212–233.
8. Schreuer Ch. Regionalism v. Universalism // European Journal of International Law. – Vol. 6 (1995). – №3. – P. 477–499.
9. Scott Sh. V. International Law as Ideology: Theorising the Relationship between International Law and International Politics // European Journal of International Law. – Vol. 5 (1994). – №3. – P. 313–325.

6. Довідкова література

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский Язык, 1980. – Т. 4: P-V.
2. Етимологічний словник української мови: у 7т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 5. – 706 с.
3. Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов. – М.: Спарк, 2001. – 120 с.
4. Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис, Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
5. Словарь терминов по теории государства и права / Рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х.: Основа, 1997. – 180 с.
6. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
7. Словник української мови: У 11 т. / Редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. V. – 840 с.
8. Словник української мови: У 11 т. / Редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. IX. – 918 с.
9. Словник української мови: У 11 т. / Редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. X. – 659 с.
10. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
11. Цыганенко Г. В. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1970. – 600 с.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

ДАВНІСТЬ – особливий вид строку, із впливом якого законодавець пов'язує настання певних юридичних наслідків, причому сам перебіг давнісного строку не має юридичного значення. Загальні ознаки давності: 1) юридичні наслідки настають лише після спливу строку давності; 2) давність у жодному з її видів не може бути названа безумовною; 3) строк давності обчислюється одиницями календарного часу, але, як правило, не може бути ідентифікований з відрізком реального часу.

ДЖЕРЕЛО ПРАВА – документальна або вербальна форма вираження і закріплення правових приписів. Джерелами права є нормативно-правовий акт, звичай, юридичний прецедент, нормативний договір, правова доктрина, міфи, священні книги тощо.

ДІЯ ПРАВОВОЇ НОРМИ – реальна здатність правової норми впливати на суспільні відносини. Проявляється у трьох аспектах: інформаційному, ціннісно-мотиваційному і безпосередньо регулюючому (охоплює предметну дію; темпоральну дію; дію в просторі і дію за колом осіб).

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА – шлях правового розвитку, що характеризується поступовістю, відсутністю різких коливань, змін і стрибків; підтримує наступність між минулим і теперішнім; забезпечує баланс між правовими традиціями і новаціями.

ЕМБРІОНАЛЬНИЙ СТАН НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА – стадія існування акта, що триває від виникнення ідеї до її матеріалізації у певному словесному формулюванні і завершується створенням певного проекту нормативно-правового акта.

ЖИТТЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА – найбільш тривалий і важливий етап існування нормативно-правового акта, коли він має не лише чинність, але й реальну можливість впливати на соціальні відносини; інакше кажучи, живим можна назвати такий нормативно-правовий акт, що є чинним і діючим.

Важливими рисами життєздатного акта є його своєчасність і темпоральна вираженість.

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА – владна діяльність компетентних органів публічної влади, їх посадових осіб та громадських організацій із здійснення права, що виступає як піднормативне індивідуальне регулювання і відбувається в особливих формах. Метою застосування права є виконання власних повноважень та сприяння у реалізації правових норм іншим суб'єктам права.

ЗВОРОТНА ДІЯ – див. **Ретроактивність**

ЗВОРОТНА СИЛА – див. **Ретроактивність**

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ ЧАС – форма правового часу, яка породжується людською свідомістю і є результатом цілеспрямованої інтелектуальної діяльності з конструювання темпоральних параметрів діяльності. Концептуальний правовий час є похідним і від реального, і від перцептуального часу, оскільки використовує не лише об'єктивні характеристики часу, але й категорії психологічного часу (наприклад, своєчасність, розумність).

МОДАЛЬНІСТЬ – додаткова (побічна, випадкова) особливість, що ускладнює механізм і виконання угоди, в залежність від якої законодавець або контрагенти ставлять певні наслідки. До модальностей відносять умову, строк, модус тощо. Строк виступає достовірною модальністю, а умова – недостовірною.

НЕГАЙНА ДІЯ – спосіб темпоральної дії нової норми права, за якого вона набуває чинності і починає діяти з моменту її прийняття, обнародування, або іншої визначеної дати на всі правовідносини (які вже існують, або виникнуть у майбутньому).

ОБЧИСЛЕННЯ ЧАСУ – відлік часу для повсякденних потреб, що використовується для встановлення послідовності подій, їх часової тривалості, виокремлення етапів, стадій, періодів історичних подій, процесів (в тому числі – юридичного процесу). Засновується на зіставленні певного факту із еталоном часу, яким може бути природне або астрономічне явище (пора року, місяць, рік, доба), життя людини (царювання Петра Великого, правління Йосифа Сталіна тощо), історична подія (Різдво Хрис-

тове, заснування Риму, Хіджра тощо), темпоральна конструкція (тиждень, година, секунда, семестр, п'ятилітка і т. ін.).

ОЦІНОЧНІ ТЕМПОРАЛЬНІ ПОНЯТТЯ – абстрактні поняття, що використовується для регулювання темпоральних параметрів діяльності, ґрунтуються на соціальному розумінні часу і конкретизуються правозастосувачами на основі розсуду. До таких понять належать «розумний строк», «достатній час», «своєчасність» тощо.

ПЕРЕЖИВАЮЧА ДІЯ – див. **Ультраактивність**

ПЕРСПЕКТИВНА ДІЯ – спосіб темпоральної дії норми права, за якого вона набуває чинності з моменту її прийняття, обнародування, або іншої визначеної дати, але розповсюджує свою дію лише на ті правовідносини, які виникають після набуття нею чинності.

ПЕРЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ ЧАС – форма правового часу, нерозривно пов'язана із людською психікою; із властивою будь-якій людині (за рідкісними винятками) здатністю давати оцінки, виходячи із власного відчуття часу. Використовує поняття «швидко», «повільно», «своєчасно» тощо.

ПРАВО – система формально-визначених, загальнообов'язкових правил поведінки, які впливають на сучасні їм соціальні відносини і розповсюджуються за територіальною або персональною ознакою, здійснення яких забезпечується авторитетом держави чи іншого соціального інституту (релігійної громади, територіального колективу) або можливістю зас державного примусу.

ПРАВОВА НАСТУПНІСТЬ – відтворення і використання правового досвіду минулого (у вигляді правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів юридичної діяльності) для сьогодення і майбутнього, що розгортається у часі і є запорукою стабільного правового розвитку і ефективності правової системи.

ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ – особливий автономний світ права, що має багаторівневу структуру, власні тенденції, логіку функціонування і розвитку. Правова реальність складається з

трьох рівнів – ідеального світу, нормативного світу і правового спілкування.

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ – сукупність всіх форм юридичного буття суспільства, яка виражається у правових актах та інших проявах права (у тому числі й негативних) та характеризує специфіку й рівень існуючої юридичної дійсності, відношення суб'єктів до права і ступінь задоволення їхніх інтересів.

ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК (трансформація права) – послідовний процес односпрямованих змін, який проявляється у міжчасовій наступності і просторовій акультурації, що пов'язані з використанням традицій і новацій окремою правовою культурою, правовою системою або правовою сім'єю.

ПРАВОВИЙ ЧАС – особливий різновид соціального часу, що є складовою частиною правового хронотопу і невід'ємним атрибутом правової реальності. Амбівалентний характер відносин правового часу і права полягає в тому, що право змінюється у часі і під впливом часу і, разом із тим, намагається впливати на його прояви за допомогою своїх регулятивних можливостей. Викремлюються три форми правового часу: реальний, концептуальний і перцептуальний.

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕЗВОРОТНОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА – спростовне правове положення, що має низку виключень; правовий принцип, за яким новий нормативно-правовий акт не має зворотної дії у часі і може застосовуватися до вже існуючих правовідносин лише з моменту набуття чинності.

ПРОГРЕС І РЕГРЕС – оціночні категорії, що використовуються для характеристики процесів розвитку і означають, відповідно, рух уперед до ідеалу (поставленої мети) та віддалення від такого ідеалу. Прогрес і регрес не можна розглядати в якості об'єктивних характеристик розвитку, отже, один і той самий процес у свідомості різних суб'єктів може поставати і як прогрес, і як регрес.

РЕАЛЬНИЙ ПРАВОВИЙ ЧАС – форма правового часу, що є об'єктивною характеристикою правових явищ; середовищем

права. Як правило, вимірюється календарними величинами і використовується у системі категорій датування, тривалості, повторюваності, одночасності, послідовності й наступності.

РЕВОЛЮЦІЯ В ПРАВІ – шлях правового розвитку, який характеризується комплексною зміною всіх або більшості сторін правового життя, прискоренням часу, стрибкоподібними якісними змінами, що знаменують перехід до нових етапів розвитку.

РЕГРЕС – див. *Прогрес*

РЕТРОАКТИВНІСТЬ (зворотна дія, зворотна сила) – спосіб темпоральної дії норми права, за якого вона набуває чинності з моменту її прийняття, обнародування, або іншої визначеної дати, але розповсюджує свою дію також і на вже існуючі правовідносини з самого моменту їх виникнення (останнє дає можливість назвати ретроактивність **ревізійною дією**).

СПРИЙНЯТТЯ (відчуття) ЧАСУ – суб'єктивне переживання часу людиною, що залежить від двох факторів: 1) від етнопсихологічних характеристик певної особи, якими вона володіє з самого народження; 2) від пануючих соціально-культурних установок, які впливають на формування відношення до часу.

СТРОК – тривалість часу, з початком перебігу або із закінченням якої правові норми пов'язують настання певних юридичних наслідків. Строк є юридичним фактом, що використовується тільки в сукупності з іншими елементами фактичного складу і не має самостійного значення.

ТЕМПОРАЛЬНА ДІЯ ПРАВОВОЇ НОРМИ – один з аспектів дії правової норми, що означає розповсюдження правовою нормою регулятивного впливу на соціальні відносини протягом певного відрізка часу. Темпоральна дія може не збігатися із чинністю і виходити за її межі (при ретроактивності, ультраактивності тощо).

ТЕМПОРАЛЬНА НОРМА – вид забезпечувальних правових норм, що являє собою правило поведінки, яке описує порядок набуття нормами права чинності, їхнього скасування, порядок вибору норм, які мають бути застосовані. Окремим різнови-

дом темпоральних норм, що визначають порядок дії інших правових норм, є колізійні норми.

ТЕРМІН – момент часу, з яким правові норми пов'язують настання певних юридичних наслідків. Визначається конкретною датою або указанням на певну майбутню подію.

УЛЬТРААКТИВНІСТЬ (переживаюча дія) – спосіб припинення дії правової норми, за якого скасована норма продовжує діяти на ті правовідносини, що виникли у період її чинності і після втрати нею такої.

ФОРМАЛЬНО-ВИЗНАЧЕНЕ ТЕМПОРАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ – абсолютно або відносно визначені темпоральні поняття, що закріплюються в нормативних або індивідуальних правових актах і обчислюються за допомогою метричних властивостей часу (коли мова йде про тривалість часу) або вказанням на який-небудь момент у часі або подію, про яку точно відомо, що вона відбудеться (але не завжди достеменно відомо, коли саме вона відбудеться).

ХРОНОЛОГІЯ – спосіб обчислення часу, заснований на його метричних властивостях, основною одиницею якого є момент часу, термін, дата. Ключовими категоріями хронологічного підходу визнаються датування, одночасність і послідовність, що дозволяють точно встановити місце юридичного факту на шкалі часу; визначити темпоральне співвідношення між декількома юридичними фактами через поняття «раніше», «пізніше» й «одночасно»; установити їх часову послідовність.

ХРОНОМЕТРІЯ – спосіб обчислення часу, заснований на його метричних властивостях, який полягає у вимірюванні часових відрізків – строків.

ЧИННІСТЬ ПРАВОВОЇ НОРМИ – формальна характеристика правової норми, яка темпорально обмежується моментами набуття чинності і скасування і вказує на те, що ця норма може бути здійснена (реалізована або застосована) на певному відрізку часу. Наявність чинності не означає, що норма може реально впливати (діяти) на сучасні їй правові відносини.

ЮРИДИЧНА СИЛА ПРАВОВОЇ НОРМИ – формальна характеристика правової норми, яка вказує на її ієрархічне місце у системі права. Юридична сила притаманна лише чинним нормам права і дозволяє розв'язувати колізії, що виникають між правовими нормами різних рівнів (конституційними, законодавчими, підзаконними тощо).

Наукове видання

ОБОРОТОВ
Ігор Гариславович

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії.

З 2005 р. працює в Миколаївському навчальному центрі ОНЮА на посадах викладача, старшого викладача, доцента. У жовтні 2008 р. захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю 12.00.01 (*теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень*) на тему «Темпоральні характеристики права».

Загальна кількість публікацій І. Г. Оборотова становить більше двох десятків (з них – 8 у фахових виданнях, внесених до переліку ВАК). До сфери наукових інтересів входять: загальна теорія та історія держави і права, філософія права, юридична компаративістика, церковне право.

ТЕМПОРАЛЬНІ ГРАНІ
ПРАВА

Монографія

Головний редактор В. Кобзар
Верстка І. Оборотов

Зміст подано в авторській редакції

Підп. до друку 17.12.2009. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура «Книжна антична». Друк. ризограф. Ум. друк арк. 13,67.
Обл.-вид. арк. 9,02. Тираж 300 прим. Зам. № 534-013.

Видавець і виготовлювач
Товариство з обмеженою відповідальністю «Фірма «Іліон».
54001, м. Миколаїв, вул. Садова, 1.
свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №1506 від 25.09.2003.